

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XIX

(April - June)

Research Journal 21

(2/2014)

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH) and Index Copernicus Journal Master List 2013 (awarded points ICV – 8.08).

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Leonard ZIEMIAŃSKI

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)
Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)
Nicanor Ursua LEZAUN (Spain), Józef MANDZIUK (Poland)
Aleksandr MEREZHKO (Ukraine), Nellya NYCHKALO (Ukraine)
Annely ROTHKEGEL (Germany), Josef SABLİK (Slovakia)
Henryk SKOROWSKI (Poland), Mykoła STADNIK (Ukraine)
Beata SZLUZ (Poland), Anatolij TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief

Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)

Stanisław GĘDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland)
Waldemar PARUCH (Poland), Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland)

Editorial assistant

Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor

Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff

Andrzej GAZDA (Poland), Agata GIERCZAK (Poland)
Marta POMYKAŁA (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors

Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Anna ROMAN (Poland)

Project of the cover

Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327

e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna1@prz.edu.pl)
<http://oficyna.portal.prz.edu.pl>

Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.portal.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 271

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Małgorzata Baran, Mateusz Flankowski: Przegląd systemów <i>e-government</i> w wybranych krajach.....	9
Анна Чечельницкая: Психоисторический дискурс украинской истории.....	25
Любовь Чернова: Влияние идентичности на патриотические чувства студенческой молодежи в транзитивном обществе.....	35
Anna Dziama, Magdalena Rejman - Zientek: Implementation of clil at the university level: the case of logistics course.....	45
Paweł Gajewski: Kryzys finansowy a determinanty oprocentowania obligacji rządowych w strefie euro.....	53
Agata Gemzik-Salwach, Paweł Perz: Wykorzystanie metody DEA do analizy efektywności zarządzania ryzykiem w wybranych bankach.....	71
Andriy Gerasymchuk, Nataliia Gerasymchuk: Forms and specifics of resource provision of economic subjects in agriculture.....	81
Анна Голубчик: Управление развитием коллективной памяти европейского сообщества: опыт для Украины.....	91
Александр Гугнин, Юлия Лисневская: Имидж политического лидера – базовые категории, ...	103
Andrzej Janociński: Wschodni sąsiedzi Polski a bezpieczeństwo Europy w myśli politycznej Juliusza Mieroszewskiego.....	113
Николай Козловец: Модернизация украинского общества как императив социальной эволюции.....	123
Tomasz Kuczur: Political offense and the shape of the political system. Reflections on the subject and subject matter theory. Part 1.....	135
Леся Люта: Изменение образа жизни как детерминанта развития социальной работы.....	145

Ireneusz Nowak: Pełnomocnik do spraw doręczeń w procedurze podatkowej.....	161
Waldemar Paruch: Authoritarianism in Europe in the twentieth century: a political-science analysis of the characteristics of the political system (part 1).....	177
Leszek Pawlikowicz, Krzysztof Surowiec: Udział radzieckich resortów „siłowych” w „puczu sierpniowym” 1991 roku. Część 2.....	193
Sabina Rokita: Wykorzystanie elementów analizy finansowej do oceny kondycji mikroprzedsiębiorstwa na podstawie podatkowej księgi przychodów i rozchodów oraz obligatoryjnych ewidencji pomocniczych.....	221
Andrzej Sołtys: Znaczenie analogii dla określenia punktu wyjścia w <i>quarta via</i>	233
Justyna Stecko: Artur Schopenhauer jako twórca prawdziwej filozofii zła w interpretacji Mariana Zdziechowskiego.....	243
Artur Woźny, Magdalena Dobosz, Andrzej Pacana: Wpływ hałasu na jakość pracy.....	251
Lesia Zaburanna, Irina Evtukova: Оценка конкурентоспособности услуг субъектов туристического предпринимательства в сельской местности (по элементу «качество»).....	259

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Małgorzata Baran, Mateusz Flankowski: The overview of e-government systems in the selected countries.....	9
Anna Czezelnicka: Psychohistorical discourse of the Ukrainian history.....	25
Lubow Czernowa: Influence on identity patriotic feelings students in transition society.....	35
Anna Dziama, Magdalena Rejman - Zientek: Implementation of clil at the university level: the case of logistics course.....	45
Paweł Gajewski: Financial crisis and determinants of government bond yields in the euro area.....	53
Agata Gemzik-Salwach, Paweł Perz: The use of DEA method for analysis of effectiveness of risk management in selected banks.....	71
Andriy Gerasymchuk, Nataliia Gerasymchuk: Forms and specifics of resource provision of economic subjects in agriculture.....	81
Anna Golubchyk: The management of European community collective memory development: the experience for Ukraine.....	91
Alaksandr Gugin, Julia Lisniewska: Image political leader: basic categories.....	103
Andrzej Janociński: Eastern neighbours of Poland and the security of Europe in political toughs of Julius Mieroszewski.....	113
Mykola Kozlovec: Modernization of Ukrainian society as a social evolution imperative.....	123
Tomasz Kuczur: Political offense and the shape of the political system. Reflections on the subject and subject matter theory. Part 1.....	135
Lesya Lyuta: Way of life change as a determinant of social work development.....	145

Ireneusz Nowak: Process agent in a tax procedure.....	161
Waldemar Paruch: Authoritarianism in Europe in the twentieth century: a political-science analysis of the characteristics of the political system (part 1).....	177
Leszek Pawlikowicz, Krzysztof Surowiec: Participation of soviet force's departments in the "august coup" of 1991. Part 2.....	193
Sabina Rokita: Using elements of financial analysis for estimation financial form of microenterprise in foothold about information from tax book of income and outgoings and other obligatory subsidiary records.....	221
Andrzej Soltys: The importance of analogy to determine the starting point in <i>quarta via</i>	233
Justyna Stecko: Arthur Schopenhauer as the creator of the true philosophy of evil in the interpretation of the Marian Zdziechowski.....	243
Artur Woźny, Magdalena Dobosz, Andrzej Pacana: Influence of noise on the quality of work.....	251
Lesia Zaburanna, Irina Evtyukova: Estimation of the competitiveness of tourist services businesses in rural areas (the element of "quality").....	259

From the Editorial Committee

We are giving you the next 21st (2/2014) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of humanities and social sciences. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Małgorzata BARAN¹
Mateusz FLANKOWSKI²

PRZEGLĄD SYSTEMÓW *E-GOVERNMENT* W WYBRANYCH KRAJACH

Rozwój nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz internetu umożliwia szybszą komunikację i wymianę danych w społeczeństwie. Nowoczesna informatyzacja ma na celu wzrost efektywności i jakości pracy, przejrzystości i jawności działania oraz ograniczenie kosztów funkcjonowania. Rozwój informatyzacji ma także wpływ na rozwój administracji publicznej. Obecnie administracja publiczna musi być gotowa na stawienie czoła współczesnym problemom, tak aby można było ją określać jako nowoczesną. Najważniejszym zadaniem, przed jakim stoi, jest rozwój usług publicznych świadczonych drogą elektroniczną. Ich udostępnianie powinno służyć realnej poprawie w kontaktach obywatela z urzędem oraz pomagać w przyspieszeniu procedur związanych z załatwianiem spraw urzędowych. Za to odpowiedzialne są właśnie systemy *e-governement*. Celem artykułu jest ukazanie różnych rozwiązań systemów *e-government* funkcjonujących w wybranych krajach na świecie. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu przedstawiono osiem wybranych krajów cechujących się wysokim wskaźnikiem *E-government Development Index* (EGDIE-*government Development Index*). Są to kolejno: Australia, Dania, Hiszpania, Holandia, Korea Południowa, Singapur, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania. Dla każdego kraju wskazano dokumenty prawne, na których podstawie możliwy był rozwój systemów *e-government*, opisano główny portal e-administracji oraz wskazano istniejące portale poboczne, a także podano wartości wskaźnika EGDI z lat 2012 i 2014.

Nie wszystkie systemy informacji publicznej są takie same. Występują tu następujące kategorie: system scentralizowany, zdecentralizowany, sieciowy, nakierowany na e-uczestnictwo, nakierowany na e-usługi. I tak na przykład system amerykański jest systemem zdecentralizowanym, gdzie obok jednego głównego portalu są także inne, skierowane do różnych grup odbiorców (strony dla obywateli, przedsiębiorców), natomiast e-administracja w Hiszpanii jest systemem scentralizowanym, a więc istnieją portale skierowane do wszystkich obywateli hiszpańskich, nie ma podziału na konkretne grupy odbiorców.

Niniejsze opracowanie, przedstawiające różne rozwiązania systemów *e-government* na świecie, może stanowić teoretyczną podstawę dla innych, nowo powstających modeli.

Słowa kluczowe: administracja publiczna, e-government, systemy *e-government*, usługi publiczne.

---

¹ Dr inż. Małgorzata Baran, Zakład Ekonomii i Podstaw Zarządzania, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Grunwaldzka 13, 35–068 Rzeszów, tel. 017 872 20 44, autor korespondencyjny: margaritabaran@gmail.com

² Mateusz Flankowski, student, Administracja, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Grunwaldzka 13, 35–068 Rzeszów.

1. WPROWADZENIE

Rozwój nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz internetu umożliwia szybszą komunikację i wymianę danych w społeczeństwie. Procesy te mają znaczący wpływ na wszystkie sfery ludzkiej aktywności. Korzyści, jakie niesie za sobą rozwój nowoczesnych technik i narzędzi komunikacji, stają się szansą także dla sektora usług publicznych. Nowoczesna informatyzacja ma na celu wzrost efektywności i jakości pracy, przejrzystości i jawności działania oraz ograniczenie kosztów funkcjonowania. Obecnie administracja publiczna musi być gotowa na stawienie czoła współczesnym problemom, tak aby można było ją określać jako nowoczesną. Najważniejszym zadaniem więc, przed jakim stoi, jest rozwój usług publicznych świadczonych drogą elektroniczną. Ich udostępnianie powinno służyć realnej poprawie w kontaktach obywatela z urzędem oraz pomagać w przyspieszeniu procedur związanych z załatwianiem spraw urzędowych³. Termin „*e-government*” oznacza, że administracja publiczna w procesach wymiany informacji i świadczenia usług publicznych korzysta z rozwiązań technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT, *Information and Communication Technologies*).

Celem artykułu jest ukazanie różnych rozwiązań systemów *e-government* funkcjonujących w wybranych krajach na świecie. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu przedstawiono osiem wybranych krajów cechujących się wysokim wskaźnikiem *E-government Development Index* (EGDI). Dla każdego kraju wskazano dokumenty prawne, na których podstawie możliwy był rozwój systemów *e-government*, opisano główny portal e-administracji, wskazano istniejące portale poboczne, a także podano wartości wskaźnika EGDI z lat 2012 i 2014.

2. POJĘCIE E-GOVERNMENT I WSKAŹNIK EGDI

W najprostszym rozumieniu *e-government* oznacza dostarczanie informacji i usług publicznych przez internet⁴. Główny Urząd Statystyczny definiuje ten termin jako wykorzystywanie ICT w połączeniu ze zmianami organizacyjnymi i nowymi umiejętnościami w administracji publicznej w celu usprawnienia usług publicznych i procesów demokratycznych oraz silniejszego wsparcia programów tworzonych przez administrację publiczną⁵. Grodzka postuluje istnienie dwóch podstawowych koncepcji *e-government* – wąskiej i szerokiej. Stany Zjednoczone oraz państwa azjatyckie (Japonia, Korea) koncentrują się głównie na kwestii zapewnienia dostępu do usług publicznych świadczonych drogą elektroniczną. Natomiast OECD, ONZ oraz UE znacznie szerzej traktują ten termin, na przykład Komisja Europejska zwraca uwagę, że *e-government* to wykorzystanie technologii informacyjno-telekomunikacyjnych (ICT) w administracji publicznej w powiązaniu ze zmianami natury organizacyjnej i zdobywaniem nowych

³ E. Lulewicz, *E-administracja – szanse i zagrożenia*, [w:] *E-administracja – szanse i zagrożenia*, red. T. Stanisławski, B. Przywora, Ł. Jurek, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 214–215.

⁴ M. Luterek, *E-government. Systemy informacji publicznej*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 33.

⁵ http://old.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-5925.htm

umiejętności w celu poprawienia jakości świadczonych usług publicznych, wzmocnienia zaangażowania obywatela w procesy demokratyczne oraz poparcia polityki państwa⁶.

Rada Europy posługuje się pojęciem *e-governance* dla podkreślenia znaczenia relacji pomiędzy państwem a obywatelem. Akcent w definiowaniu tego terminu położony zostaje na aspekty i zjawiska e-demokracji oraz kontakty państwo–społeczeństwo.

W języku polskim termin *e-government* utożsamiany jest z pojęciem e-administracji (elektroniczna administracja, cyfrowa administracja). Nie jest to precyzyjne sformułowanie. *E-government* obejmuje usługi oferowane również przez sektor budżetowy, które często wychodzą poza zakres funkcjonowania powszechnie rozumianej administracji⁷. Termin „*e-government*” należy zatem rozumieć jako „elektroniczny system informacji i usług publicznych”.

Pomiar rozwoju i stanu systemu *e-government* oparty jest na wskaźnikach – prostych i złożonych. Kluczem doboru mierników prostych jest ich zorientowanie na kwestie ekonomiczne, informatyczne i prawne oraz te związane z sektorem publicznym. Jednym z nielicznych wskaźników złożonych, opisującym rozwój elektronicznych systemów informacji usług publicznych, jest wskaźnik *E-government Development Index* (EGDI) opracowany przez *United Nations Department of Economic and Social Affairs* (UNDESA). Matematycznie wskaźnik jest średnią ważoną z trzech najistotniejszych dla systemów *e-government* wskaźników prostych: zakresu i jakości usług on-line (OSI, *Online Service Index*), rozwoju infrastruktury telekomunikacyjnej (TII, *Telecommunication Infrastructure Index*) oraz kapitału ludzkiego (HCI, *Human Capital Index*). Każdy z tych wskaźników wyznacza się na podstawie oceny komponentów tematycznie związanych z tymi wskaźnikami⁸. Ogólnie wskaźnik EGDI przyjmuje wartości w przedziale (0,1).

3. PRZEGLĄD SYSTEMÓW *E-GOVERNMENT* W WYBRANYCH KRAJACH

3.1. Australia

W australijskim systemie informacji publicznej ważną rolę odgrywa dokument *Freedom of Information Act*, wprowadzony w 1982 r. Gwarantuje on dostęp do informacji publicznych dotyczących jednostek publicznych, z wyjątkiem tych informacji, których ochrona jest niezbędna ze względu na interes publiczny lub prywatny. Obywatele mają między innymi prawo dostępu do informacji dotyczących funkcjonowania departamentów rządowych, pracy ministrów i agencji rządowych.

W roku 2000 przyjęto strategię *Government Online*, zawierającą zasadę minimum informacyjnego *Online Information Service Obligation* (OISOs)⁹, zawierającą rodzaje informacji, jakie powinny być udostępniane w formie online na stronach internetowych instytucji rządowych. Informacje publikowane są na stronie *Web Publishing Guide*, gdzie panują określone standardy w stosunku do treści i formy, zależnie od rodzaju strony

⁶D. Grodzka, *E-Administracja w Polsce*,

<http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/9BBD52682ADC88EEC1257>

A30003C8B7F/\$file/3_19.pdf, s. 58

⁷ Por. M. Marciniak, *Rozwój i wykorzystanie rozwiązań e-government w polskiej administracji publicznej*. [w:] *Kultura i Administracja w przestrzeni społecznej internetu*, red. J. Kinal, Z. Rykiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013, s. 120.

⁸ <http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2012-Survey/unpan048065.pdf>, s. 120.

⁹ <http://www.finance.gov.au/agimo-archive/oiso.html>

internetowej. Osobne wymogi dotyczą stron instytucji (np. informacja o instytucji, informacje dotyczące funkcjonowania instytucji, informacje teadresowe danej instytucji, informacje prasowe, publikacje danej instytucji) oraz stron międzyinstytucjonalnych, inicjatyw i programów (np. informacje na temat instytucji odpowiedzialnej za zarządzanie witryną, informacje teadresowe potrzebne do realizacji usług, informacje dla obywateli pokazujące prawa, korzyści i obowiązki wynikające z relacji państwo–obywatel). Są podane także ogólne wymogi dla wszystkich stron, na przykład informacje dotyczące ochrony praw autorskich, prywatności użytkowników itp.¹⁰

Dokładne zasady udostępniania informacji przez instytucje publiczne zawiera przyjęty w 2002 roku *Public Records Act*¹¹, którego celem jest zapewnienie, żeby rejestry publiczne były wykonywane, zarządzane, utrzymywane i zachowywane w formie użytkowej dla obecnych i przyszłych pokoleń. Sprzyja on także spójności i odpowiedzialności w prowadzeniu dokumentacji stosowanych praktyk całego rządu.

Głównym portalem w Australii jest Australia.gov.au, działającym od 2002 roku. Portal zawiera około 900 stron internetowych zawierających między innymi informacje na temat rządu australijskiego, rządu wybranego stanu itp. Portal jest własnością Departamentu Finansów, który nim zarządza. Australia.gov.au umożliwia łatwy dostęp do wszystkich informacji rządu, internetowej książki teadresowej, stron internetowych różnych instytucji oraz pracowników.

Australijski system e-government charakteryzuje się przewagą stron skierowanych do konkretnych grup odbiorców. Informacje są zblokowane w takich sekcjach, jak: strona startowa (*Home*), usługi (*Services*), ludzie (*People*), tematy (*Topics*), informacje o Australii (*About Australia*), katalogi (*Directories*), publikacje (*Publications*), nowości i media (*News and Media*). Na stronie startowej znajduje się także tak zwany szybki start (*Quick Start*) umożliwiający szybki dostęp do informacji związanych z takimi grupami tematycznymi, jak: mieszkańcy (*Residents*), usługi publiczne on-line (*myGov*), użytkownicy (*Visitors*), biznes (*Business*), ogólne wiadomości dotyczące Australii (*About Australia*), nagłe wypadki (*Emergencies*). Sprawne poruszanie się po portalu ułatwia ogólnie dostępna wyszukiwarka usług i informacji.

Centralizacja systemu e-government w Australii ma głównie charakter horyzontalny – przejawia się to wspólnym portalem dla wszystkich typów usługobiorców: obywateli, przedsiębiorców oraz pracowników sektora publicznego. Wskaźnik EGDI dla tego systemu wynosił 0,8390 w roku 2012. Obecnie wynosi 0,9103, co świadczy o jego ciągłym rozwoju.

3.2. Dania

Duńczycy są narodem otwartym na nowe technologie teleinformacyjne. Wiele nowych rozwiązań cyfrowych przekształcanych jest tak, aby były dostępne dla wszystkich mieszkańców i przedsiębiorców. Duński sektor publiczny jest jednym ze światowych liderów w przyjmowaniu i wdrażaniu nowych e-usług. Wszystkie te cechy świadczą o dużych możliwościach rozwojowych sektora IT. Na lata 2011–2015 Rząd Danii w porozumieniu z lokalnymi władzami wprowadził plan rozwoju sektora e-government na terenie całego kraju. Postuluje w nim między innymi zmiany druków i

¹⁰ M. Luterek, *op. cit.*, s. 56–58.

¹¹ <https://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/CURRENT/P/PublicRecA02.pdf>

formularzy papierowych w urzędach na rozwiązania cyfrowe, co ma wpłynąć na oszczędność czasu i pieniędzy obywateli i organów administracji państwowej. Wprowadzono technologię dobrobytu (*welfare technology*) w celu modernizacji i optymalizacji usług publicznych, takich jak szkolnictwo, służba zdrowia czy opieka socjalna. Organy rządowe zostały zobligowane do korzystania z najnowszych technologii zarówno w swojej działalności, jak i komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej. Ma to na celu zapobieganie powstawaniu systemów równoległych¹², jak również wpływa na obraz urzędów i agencji rządowych, które dzięki swojej współpracy mają być lepiej postrzegane przez społeczeństwo¹³.

Borger.dk to portal skierowany do obywateli, gdzie mogą znaleźć informacje o usługach publicznych za pomocą inteligentnej wyszukiwarki. Celem portalu jest ułatwienie poruszania się w ramach sektora publicznego. Każdy zainteresowany może założyć swoją stronę (*My Page*) na witrynie głównego portalu. Po wypełnieniu kwestionariusza danych osobowych i uzyskaniu bezpiecznego podpisu cyfrowego obywatele uzyskują łatwy dostęp do spersonalizowanych danych i usług, takich jak kwestie podatkowe czy rejestr cywilny. Ciekawą funkcją jest możliwość wyświetlania wymiany danych pomiędzy obywatelem a urzędem czy informacji o pobieranych usługach medycznych. Używanie platformy *My Page* niesie korzyści nie tylko dla obywateli, ale również dla urzędów. Oprócz zmniejszenia kosztów funkcjonowania administracji, urzędy mogą wykorzystywać bezpieczne ramy strony do komunikacji z obywatelem oraz wprowadzania nowych rozwiązań.

Interesującą propozycją dla przedsiębiorców jest system *NemHandel*. Jest to technologia e-biznes, która ułatwia tworzenie i wysyłanie faktur bezpośrednio z komputera za pomocą internetu. *NemHandel* ma zastąpić mniej opłacalne rozwiązania, takie jak: faktury papierowe czy cyfryzację faktur za pomocą skanera.

NemLog-in jest platformą wymiany informacji i danych pomiędzy regionami i państwem. Wystarczy raz się zalogować w systemie, aby otrzymać dostęp do wszystkich rozwiązań „samoobsługowych”. System rejestruje dane o użytkowniku między innymi rodzaj odwiedzanego strona, czas przebywania w sieci, które następnie przechowywane są przez 6 miesięcy w celu zapewnienia bezpieczeństwa użytkownika i poprawy rozwiązań *e-government* na przyszłość¹⁴.

Portalem, z jakim najczęściej mają kontakt obcokrajowcy, jest denmark.dk. Istnieje możliwość wyboru preferowanego języka z 8 możliwych, co znacząco ułatwia poruszanie się na stronie. Znajdują się tam podstawowe informacje na temat Danii, społeczeństwa, stylu życia, kultury, a także nauki, pracy, czy inwestycji. Ciekawym aspektem funkcjonowania strony jest możliwość korzystania z blogów, filmów czy krótkich spotów. Strona denmark.dk jest aktywna i na bieżąco aktualizowana, również na portalach społecznościowych¹⁵.

Wskaźnik EGD I rozwoju systemu *e-government* w Danii wynosił 0,8889 w 2012 r., obecnie zaś jest równy 0,8162.

¹² Czyli podwójny obieg dokumentów (w wersji elektronicznej i papierowej).

¹³ *The Digital Path to Future Welfare, eGovernment Strategy 2011–2015*, <http://www.digst.dk/ServiceMenu/English/Policy-and-Strategy/eGOV-strategy>

¹⁴ <http://www.digst.dk/ServiceMenu/English>

¹⁵ <http://denmark.dk/en/>

3.3. Hiszpania

Rozwój hiszpańskiego systemu elektronicznego rozpoczął się w 2003 r., kiedy wprowadzono strategię *Plan de Choque para El impulso de la Administración electrónica en España*, której celem było budowanie systemu e-government w Hiszpanii oraz ułatwienie zainteresowanym dostępu do jednostek administracji publicznej¹⁶. Jeszcze w 2003 r. zaledwie około 13% obywateli hiszpańskich kontaktowało się z instytucjami administracji publicznej poprzez formę elektroniczną, w związku z czym rząd wprowadził plan technologicznej modernizacji administracji publicznej –

Plan Conecta, ogłoszony w 2004 roku. Conecta miał za zadanie ułatwienie realizacji usług między obywatelem a instytucją administracji publicznej przez ograniczenie biurokracji i uproszczenie procedur. Plan składał się z pięciu głównych kierunków działania, podzielonych na 43 inicjatywy, począwszy od wprowadzenia dokumentu tożsamości (DNI) oraz podpisu elektronicznego, uruchamiającego portal www.ciudadano.es, który zastąpił portal www.administracion.es¹⁷.

Kolejnym planem był wprowadzony przez Radę Ministrów 4 listopada 2005 r. Plan Avanza, należący do Krajowego Programu Reform przeznaczonych do spełnienia celów strategii lizbońskiej 2000. Plan określał kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Hiszpanii, a także odnosił się do poprawy sytuacji gospodarczej Hiszpanii oraz zwiększenia dobrobytu obywateli poprzez wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych.

Na rozwój e-administracji w Hiszpanii miał także wpływ Plan Moderniza, ogłoszony w grudniu 2005 r., wspierany przez Ministerstwo Administracji Publicznej, którego głównym zadaniem było unowocześnienie administracji w celu dostosowania do potrzeb obywateli¹⁸.

Natomiast 16 lipca 2010 roku przyjęto Plan Avanza 2 na lata 2011–2015, którego głównym celem jest zastosowanie technologii informacyjno-komunikacyjnych do zwiększenia konkurencyjności i produktywności, ożywienia gospodarki i wzrostu gospodarczego. Plan Avanza 2 składa się z pięciu obszarów działania: infrastruktura, zaufanie i bezpieczeństwo, szkolenie technologiczne, usługi i treści cyfrowe, sektor rozwoju ICT¹⁹.

Głównym portalem hiszpańskiej e-administracji jest obecnie portal 060.es²⁰ (czyt. *thero sesenta*), stworzony przez Porozumienie Rady Ministrów 15 czerwca 2005 r., zawierający informacje i usługi dla obywateli i przedsiębiorców, które są uporządkowane w kategorii tematycznej, a także według węższych grup docelowych, mający w większości charakter odsyłający. Cel głównego portalu jest dwojaki – po pierwsze ułatwienie zainteresowanym dostępu do informacji o działalności, organizacji i funkcjonowaniu administracji, po drugie przedstawienie wskazówek dotyczących korzystania z usług elektronicznej administracji. Portal 060.es zawiera informacje o dostępnych usługach administracji publicznej, zatrudnieniach, stypendiach, dotacjach,

¹⁶ <http://www.libertaddigital.com/suplementos/pdf/planchoque.pdf>

¹⁷ <http://telos.fundaciontelefonica.com/telos/articulonoticia.asp?idarticulo=4&rev=62.htm>

¹⁸ http://administracionelectronica.gob.es/pae_Home/pae_Actualidad/pae_Noticias/Anio2013/Enero/pae_Noticia_2013-01-08_Plan_Moderniza_70_aytos_Alicante.html#.U-RvBPI_t_Y

¹⁹ <https://www.planavanza.es/Paginas/Inicio.aspx>

²⁰ http://www.060.es/060_Home/ServiciosLinea.html

działaniach administracji ogólnej, regionalnej oraz lokalnej i wiele innych. Portal zapewnia rozwój stosunków między obywatelami a administracją publiczną²¹.

Hiszpański system e-government charakteryzuje się brakiem serwisów skierowanych do konkretnych odbiorców. Oprócz głównych stron różnych instytucji istnieje wiele mniejszych serwisów udostępniających określone usługi, na przykład strona Permiso por puntos, ministerstwa transportu publicznego, z której można dowiedzieć się, jak zarejestrować samochód²².

Wskaźnik EGDI rozwoju systemu e-government w Hiszpanii wynosił 0,7770 w 2012 r. Obecnie jest równy 0,8410, co świadczy o jego ciągłym udoskonalaniu.

3.4. Holandia

Historia rozwoju informatyzacji sektora publicznego w Holandii sięga lat pięćdziesiątych XX wieku, kiedy to pojawiły się pierwsze komputery pozwalające na usprawnienie pracy. Choć traktowane były jako niezwykle kosztowny instrument do przetwarzania danych, to jednak zaczęły się coraz częściej pojawiać w urzędach administracji centralnej, później lokalnej w celu wykonywania pojedynczych zadań. W latach dziewięćdziesiątych, kiedy komputery stały się powszechne, wzrosła liczba osób zainteresowanych wykorzystaniem nowych technologii w administracji. Dzięki temu zaczęto tworzyć platformy wymiany informacji oraz bazy danych, powstały między innymi gminne rejestry publiczne (ang. *Municipal Public Records*, hol. *GBA, Gemeentelijke Basisadministratie*).

Obecnie Holandia kładzie szczególny nacisk na wdrażanie skutecznej struktury ICT i powiązanych z nią usług. Ma to na celu usprawnienie działania administracji publicznej, ułatwienie dostępu do usług obywatelom i przedsiębiorcom oraz wymianę danych pomiędzy poszczególnymi urzędami. Strategia *eGovernment* określona jest w dokumencie *i-NUP – the government-wide implementation agenda for eGovernment services until 2015*. Obszary strategicznego działania rządu w sferze *eGov* obejmują sferę aktywności w kontaktach z obywatelami i przedsiębiorcami.

Listę usług dostarczanych drogą elektroniczną dla obywateli opracowano na podstawie corocznego raportu *Digitising Public Services in Europe: Putting ambition into action – Benchmark Measurement* dla Komisji Europejskiej. Wyodrębniono w nim 12 podstawowych usług:

1. Podatek dochodowy (możliwość wysyłania deklaracji podatkowych online, pobieranie i wypełnianie formularzy drogą internetową).
2. Działalność urzędów pracy (narodowa baza danych bezrobotnych, możliwość wypełnienia formularza zawierającego dane o wykształceniu i doświadczeniu, co daje możliwość automatycznego doboru kandydata do oferty pracy).
3. Świadczenie ubezpieczeń społecznych (pobieranie formularzy i wniosków przez obywateli, płynna wymiana danych między urzędami bez potrzeby każdorazowego angażowania obywatela).
4. Dokumenty osobiste, paszporty, prawa jazdy (uzyskanie potrzebnych informacji drogą elektroniczną, możliwość zarezerwowania wizyty w urzędzie przez internet, odbiór dokumentów jednak możliwy wyłącznie osobiście).

²¹http://www.060.es/060_Home/Utilidades/ContactarConLaAdministracion/Quees060.html?votado=0#1

²² M. Luterek, *op. cit.*, s. 69.

5. Rejestracja pojazdów (dostęp do informacji o procedurze kupna/sprzedaży).
6. Pozwolenia budowlane (formularze oraz informacje dostępne na stronach lokalnych władz).
7. Zawiadomienia policji, na przykład o kradzieży (elektroniczne zawiadomienie o przestępstwach dostępne w wybranych regionach kraju).
8. Biblioteki publiczne (dostęp do katalogów on-line, możliwość zarządzania indywidualnym kontem czytelnika).
9. Dokumenty stanu cywilnego (większość urzędów zapewnia dostęp do informacji i formularzy do pobrania).
10. Rekrutacja na studia (IB Group reguluje kwestie związane z zarządzaniem procesem rekrutacji na uczelnie wyższe, bazami danych, szkoleniami i kursami).
11. Zmiana adresu zamieszkania (obywatele muszą zgłosić zmianę miejsca zamieszkania w lokalnym urzędzie, który dostarcza informacji, formularzy na swojej stronie internetowej, umożliwia także dostarczanie powiadomień do zainteresowanego obywatela o toku postępowania).
12. Usługi związane ze zdrowiem (interaktywne informacje o usługach dostępnych w danych szpitalach, możliwość umówienia wizyty).

W raporcie wyodrębniono także 8 podstawowych usług świadczonych dla przedsiębiorców:

1. Składki na ubezpieczenia dla pracowników (po wcześniejszym zarejestrowaniu pracownika w witrynie UWV istnieje możliwość pobierania niezbędnych formularzy oraz regulacji składek ubezpieczeniowych; informacje pomiędzy urzędami wymieniane są automatycznie).
2. Podatek dochodowy (program do regulacji opłat podatku dochodowego dostępny jest na stronie *Tax Agency*. Dopuszczalne jest składanie oświadczeń tylko w wersji elektronicznej).
3. Podatek VAT (informacje i formularze dostępne do pobrania, możliwość zwrotu VAT w formie elektronicznej).
4. Rejestracja nowej firmy (informacje i formularze dostępne do pobrania, które następnie po wypełnieniu składa się osobiście w urzędzie).
5. Przekazywanie dokumentów do urzędów statystycznych (cały proces odbywa się drogą elektroniczną).
6. Deklaracje celne (możliwość przeprowadzenia drogą online, po wcześniejszym wyborze właściwego oprogramowania).
7. Zezwolenia środowiskowe (dostęp do usług możliwy dzięki *Environmental Counter*).
8. Zamówienia publiczne (w trakcie dostosowania prawa krajowego do dyrektyw unijnych)²³.

Nie wyodrębniono głównego portalu krajowego. Poszczególne usługi świadczone przez administrację znajdują się w witrynach tematycznych. Jednakże ogólne informacje o systemie *e-government* funkcjonującym w Holandii oraz odnośniki do konkretnych witryn znajdują się na stronie www.overheid.nl²⁴.

Wskaźnik EGDI rozwoju systemu *e-government* w Holandii wynosił 0,9125 w 2012 r. Obecnie jest równy 0,8897.

²³ <http://www.epractice.eu/files/eGovernmentTheNetherlands.pdf>

²⁴ <https://www.overheid.nl>

3.5. Korea Południowa

Korea Południowa została światowym liderem w zakresie rozwoju systemu *e-government* w 2012 r. Wskaźnik EDPI wyniósł wówczas 0,9283. Obecnie wartość wskaźnika podniosła się i wynosi 0,9462.

Opracowywanie systemu *e-government* w Korei rozpoczęło się pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku. Projekt systemu informacyjnego rozpoczął się od automatyzacji prac biurowych dla statystycznej analizy pracy w Radzie Planowania Gospodarczego (*The Economy Planning Board*) dzięki wykorzystaniu komputerów. Przeprowadzone 10 lat później badania potwierdziły, że praca na komputerach w organizacjach, takich jak Ministerstwo Komunikacji i Poczty, Ministerstwo Kultury i Edukacji czy Ministerstwo Narodowej Agencji Podatkowej, przyczyniła się do otrzymywania szybkich i dokładnych wyników prostych zadań arytmetycznych, na przykład przy tworzeniu listy płac, badaniach jakościowych, obliczeniach rachunków telefonicznych i zarządzaniu personelem. W roku 1978 uznano, że należy rozwinąć informatyzację instytucji, tak aby można było realizować zaawansowane zadania oraz rozwinąć koreański model e-administracji. Ta decyzja wpłynęła na rozpoczęcie wdrażania systemu informacyjnego w Korei.

W latach osiemdziesiątych XX wieku podjęto decyzję o budowie *National Backbone Computer Network* (krajowego kręgosłupa sieci komputerowej), składającego się z pięciu sieci krajowych (administracja, finanse, edukacja i badania, obrona i bezpieczeństwo), a także przyjęto ustawę o ochronie programu komputerowego (*Computer Program Protection Act*). Następnie w 1986 r. przyjęto ustawę o dostawie i wykorzystaniu sieci komputerowej (*Supply and Utilization of Computer Network Act*), a w 1987 – ustawę o wspieraniu rozwoju oprogramowania (*Software Development Promotion Act*) niezbędne do budowy i realizacji *e-government*.

W 1993 r. po raz pierwszy pojawił się termin „Elektroniczna administracja”, używany w oficjalnych dokumentach, a w roku 1998, zgodnie z decyzją prezydenta Korei Południowej, Kim Dae-Junga, oficjalna strona rządu i strony służb cywilnych stały się powszechnie dostępne.

Głównym portalem koreańskiego systemu elektronicznego jest portal korea.go.kr, gdzie zainteresowany obywatel znajdzie informacje na temat e-rządu, jego osiągnięć oraz dowie się, jak działa system. Oprócz tego strona zawiera: spis wszystkich samorządów lokalnych na terenie kraju wraz z podanymi stronami internetowymi do każdego z nich, plan rozwoju systemu i wiele innych informacji²⁵.

Innym portalem jest [Korea.net](http://korea.net) – strona, na której można znaleźć: aktualności związane z kulturą, sportem, społeczeństwem, biznesem, podróżami; wydarzenia (np. występy, festiwale, wystawy); zasoby (publikacje, multimedia) oraz informacje na temat rządu (administracja, Konstytucja)²⁶.

Ministerstwo Kultury i Turystyki ma własną stronę *Imagine your Korea*²⁷, która promuje turystykę kraju, rozwój przemysłu turystycznego oraz informuje turystów o różnych okazjach i promocjach.

Warto także wspomnieć o także o stronie *Korea Immigration Service*, gdzie każdy zainteresowany może znaleźć informacje na temat spraw związanych z pobytem w Korei,

²⁵ <http://www.korea.go.kr/eng/>

²⁶ <http://www.korea.net/>

²⁷ <http://english.visitkorea.or.kr/enu/index.kto>

uchodźcami, wizami, obywatelstwem i narodowościami oraz obywatelami koreańskimi za granicą²⁸.

3.6. Singapur

Singapur to – obok Malediwów – najmniejsze państwo Azji. Znane jest z sukcesów gospodarczych i uważane za jedno z najszybciej rozwijających się krajów na świecie. W międzynarodowych raportach badających kwestię elektronicznej administracji stale pnie się w górę. W roku 2012 wskaźnik EDPI dla Singapuru wynosił 0,8474, obecnie wynosi 0,9076 według badań rozwoju E-Government przeprowadzonych przez ONZ. Singapur budowę systemu *e-government* rozpoczął na początku lat osiemdziesiątych. Początkowym celem było maksymalne wykorzystanie światowej klasy technologii informatycznych w codziennej pracy administracji. W latach dziewięćdziesiątych uruchomiono pierwsze portale rządowe w dziedzinach handlu, medycyny i prawa. W 2000 r. ogłoszono trzyletni e-Government Action Plan (eGAP), w którym założono wdrożenie jak największej ilości usług publicznych on-line oraz poprawę jakości obsługi interesantów. Kolejny program iGov2010 realizowany w latach 2006–2010 miał na celu integrację danych, procesów i systemów dla agencji rządowych oraz wprowadzenie ponad 300 usług dostępnych za pomocą urządzeń mobilnych. Personalizacja e-usług możliwa była między innymi dzięki aplikacji My.eCitizen, oferującej przypomnienia SMS-owe oraz mailowe o zbliżającym się terminie, na przykład zapłaty podatku drogowego, zwrotu książek do biblioteki lub wykonaniu okresowych badań stanu zdrowia. Obecnie opracowany plan Egov2015 zakłada budowę interaktywnego środowiska, w którym administracja, sektor prywatny i obywatele współpracują ze sobą dzięki stosowaniu zaawansowanych technologii informacyjnych i usług mobilnych. Taka polityka rządu przynosi skutek, co jest odzwierciedlone w wynikach badań: 94% klientów jest zadowolonych z usług dostępnych na stronach rządowych, a 93% obywateli uważa, że prezentowane treści są użyteczne i przedstawione w jasny sposób²⁹.

Portal gov.sg jest oficjalną platformą komunikacji elektronicznej rządu Singapuru. Witryna ta, wraz z trzema innym – dla obywateli i mieszkańców (*eCitizen*), firm (*EnterpriseOne*) oraz nierezydentów (*Non-residents*) – tworzy *Singapore Government Online* (SGOL). Gov.sg stanowi platformę informacyjną, w której skład wchodzi informacje na temat rządu Singapuru, wiadomości i przemówienia, katalog dostępnych e-usług, kalendarium wydarzeń oraz adresy agencji rządowych.

Portal *eCitizen* stworzono w formie *one-stop*, dzięki czemu potrzebne informacje można znaleźć za pośrednictwem jednej wyszukiwarki. Witryna działa w trzech obszarach: „tematy”, „e-usługi” i „najważniejsze wydarzenia”. „Tematy” pełnią funkcję przewodników służących do uzyskania lepszego obrazu poszukiwanej treści. Zawierają podstawowe informacje i pokazują, gdzie można znaleźć więcej szczegółów interesujących użytkownika. Pogrupowane są według kryteriów zainteresowań, na przykład Sport i rekreacja, Transport i motoryzacja, Zdrowie. „E-usługi” to katalog wszystkich oferowanych przez rząd usług w formie elektronicznej. Dużym ułatwieniem w poszukiwaniu wybranej usługi jest możliwość użycia filtru w wyszukiwarce, dzięki

²⁸ <http://www.immigration.go.kr/HP/IMM80/index.do#>

²⁹ <http://www.gov.sg/>

wyborowi konkretnej agencji czy rodzaju usługi. „Najważniejsze wydarzenia” pozwalają być na bieżąco z aktualnymi treściami³⁰.

Portal *EnterpriseOne* zapewnia kompleksowy dostęp do informacji potrzebnych do założenia i utrzymania firmy w Singapurze. Główne cechy tej witryny to: wskazanie pełnych i wyczerpujących treści między innymi poprzez podział portalu na 20 sekcji zajmujących się tematami zatrudniania pracowników, spraw podatkowych, pomocy ze strony państwa czy organizacji przetargów. Informacje o działaniach różnych agencji rządowych są zebrane w jednym miejscu, co ułatwia szybsze i sprawniejsze zarządzanie. Ponadto witryna zapewnia dostęp do przewodników branżowych, statystyk rynku gospodarczego, informacji o licencjach i zezwoleniach, FAQ, kanału RSS oraz historii przedsiębiorców, dzięki czemu można prześledzić historię działalności niektórych przedsiębiorstw w Singapurze³¹.

Portal *Non-residents* stworzony w formule „one-stop” pozwala na uzyskanie niezbędnych informacji dla tych, którzy planują przyjazd, pracę, osiedlenie się, założenie firmy czy studia w Singapurze.

Oprócz czterech głównych rządowych portali, w Singapurze funkcjonuje ponad 400 stron internetowych agencji rządowych. Władze z powodzeniem korzystają z portali społecznościowych w kontaktach z obywatelami, są aktywne na platformach YouTube, Facebook, Twitter, LinkedIn, prowadzą blogi i używają aplikacji na smartfony.

3.7. Stany Zjednoczone

Dostęp do informacji publicznej w Stanach Zjednoczonych określa dokument *Freedom of Information Act*, który wszedł w życie w 1966 r. Jest on ustawą o wolności i prawie do informacji, na której podstawie zezwala się na całkowite lub częściowe ujawnienie niepublikowanych informacji i dokumentów, kontrolowanych przez rząd Stanów Zjednoczonych³². Na jego podstawie wszystkie centralne instytucje są zobowiązane do udostępniania informacji publicznych.

W roku 2003 uchwalono strategię *e-Government Strategy*³³, która zapoczątkowała gwałtowny rozwój systemu *e-government* w Stanach Zjednoczonych. Strategia ta stanowiła jedną z pięciu części *President's Management Agenda*, czyli zbioru reform administracji rządowej wdrażanych w Stanach Zjednoczonych podczas prezydentury George'a W. Busha.

Centralnym portalem systemu *e-government* jest *USA.gov*³⁴, skierowany do obywateli, przedsiębiorców, pracowników sektora publicznego i turystów zagranicznych. Na stronie głównej znajdują się takie zakładki, jak Usługi i informacje (*Services and Information*), Rządowe organy oraz urzędnicy (*Government Agencies and Elected Officials*) oraz Blog. W systemie występują także witryny o charakterze nieinstytucjonalnym, i tak: *USAJobs* zawiera informacje na temat wolnych miejsc pracy w instytucjach publicznych, *USALearning* udostępnia usługi edukacyjne dla pracowników instytucji publicznych w formie e-learningowej, *GovBenefits.gov* informuje o świadczeniach oferowanych przez instytucje publiczne, *Recreation.gov* udziela informacji o miejscach atrakcyjnych

³⁰ <http://www.ecitizen.gov.sg/>

³¹ <http://www.enterpriseone.gov.sg/>

³² <http://trade.gov/foia/>

³³ http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/assets/omb/egov/2003egov_strat.pdf

³⁴ <http://www.usa.gov/>

turystycznie, *Travel* obsługuje delegacje służbowe pracowników sektora publicznego oraz *Pay.gov*, dzięki któremu można dokonać różnych płatności na rzecz instytucji publicznych³⁵.

Amerykański elektroniczny system informacji publicznej jest zorganizowany horyzontalnie. Użytkownik bez zbędnego wysiłku dociera do określonego przedmiotu lub usługi. W wypadku gdy osoba zainteresowana nie może znaleźć tego, czego potrzebuje, portal sugeruje pomoc.

Wskaźnik EGDI rozwoju systemu e-government w Stanach Zjednoczonych wynosił 0,8687 w 2012 r. Obecnie jest równy 0,8748.

3.8. Wielka Brytania

Według rankingu ONZ z 2014 r. Wielka Brytania jest ósmym najbardziej zaawansowanym krajem świata w stosowaniu e-usług³⁶. Zastosowanie technologii informatycznych ma na celu podniesienie jakości usług rządowych i zmniejszenie kosztów administracji. Dodatkowo e-administracja jest ważną gałęzią gospodarki i stanowi około 1% brytyjskiego PKB (około 15 mld funtów rocznie). Kwestię dostępu do informacji publicznych reguluje ustawa o wolności informacji (*Freedom of Information Act*), która weszła w życie 1 stycznia 2005 r. Zapewnia ona wszystkim członkom społeczeństwa prawo dostępu do informacji posiadanych przez instytucje sektora publicznego. Wielka Brytania wypracowała ponadto wiele innych aktów prawnych regulujących kwestię e-usług: *Digital Economy Act* – ustawa dotyczy naruszeń praw autorskich w internecie, *Data Protection Act* – zwraca uwagę na przetwarzanie danych osobowych i ich ochronę, *Electronic Signatures Regulations* – ustawa o podpisie elektronicznym, *Electronic Communications Act* – ma na celu stworzenie ram prawnych w procesie handlu elektronicznego w sektorze publicznym i prywatnym.

Wspólna strona agend rządowych GOV.UK zawiera między innymi informacje o świadczeniach, podatkach, oświacie, przestępczości oraz sposobach komunikacji z innymi agendami rządowymi. Interującym pomysłem, który został zaimplementowany w serwisie rządu Wielkiej Brytanii, jest sekcja tak zwanych szybkich odpowiedzi, umożliwiających uzyskanie odpowiedzi na często zadawane pytania, na przykład dni wolne w roku, krajowe limity szybkości, rejestracja do głosowania³⁷. Dostęp do tych usług nie wymaga logowania, wystarczy tylko odpowiedź na pytania, które generuje system, w celu otrzymania jak najbardziej dokładnej i wyczerpującej informacji.

Oddzielny portal dla firm i przedsiębiorców został uruchomiony w listopadzie 2003 r. *Business Link* pozwala na dostęp do wiarygodnych informacji i pomocy ze strony rządu w sprawach związanych z szeroko rozumianym prowadzeniem firmy, a także na wymianę informacji pomiędzy przedsiębiorcami. Ciekawą inicjatywą jest powstanie Sieci Usług Publicznych (*Public Services Network*), która pozwala na usprawnienie komunikacji i jakości usług sektora publicznego. Platforma *Government Gateway* umożliwia korzystanie z usług administracyjnych on-line. Po jednorazowym zarejestrowaniu się w systemie użytkownik dostaje możliwość korzystania z usług, do

³⁵ M. Luterek, *op. cit.*, s. 85.

³⁶ http://unpan3.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2014-survey/e-gov_complete_survey-2014.pdf, s. 15

³⁷ <https://www.gov.uk/>

których się zapisał za pomocą wirtualnego formularza. System wystawia kwalifikowany certyfikat, który uprawnia do realizacji e-usług wybranego działu administracji³⁸. Witryna *xchangeWales* ma na celu umożliwienie wszystkim organizacjom sektora publicznego w Walii i ich partnerom handlowym wymianę drogą elektroniczną. Portal zawiera katalog narzędzi e-zamówień usprawniających kontakty biznesowe pomiędzy zainteresowanymi podmiotami. W sektorze edukacji ważną rolę odgrywa portal *Excellence Gateway*. Jest on serwisem internetowym umożliwiającym korzystanie z praktycznej pomocy i porad specjalistów w celu zwiększenia innowacyjności w nauczaniu i uczeniu się. Ponadto portal umożliwia praktykom zawodu dzielenie się swoimi spostrzeżeniami i uwagami z innymi użytkownikami serwisu. Witryna organu podatkowego w Wielkiej Brytanii *HM Revenue & Customs* dostarcza usług związanych z wszystkimi aspektami opodatkowania, w tym pracowników, pracodawców, osób fizycznych i korporacji. Obywatele i firmy mogą korzystać z szerokiego zestawu narzędzi, porad i informacji w wersji on-line³⁹.

4. PODSUMOWANIE

Przedstawienie i omówienie systemów informacji publicznej w wymienionych krajach pokazuje, że *e-government* jest obecnie pożądanym i bardzo ważnym elementem działania administracji publicznej w każdym kraju. Obywatele mogą bez wychodzenia z domu, korzystając z internetu, załatwiać sprawy życia codziennego, a także otrzymać niezbędne informacje na interesujące ich tematy. Powstanie i rozwój e-administracji korzystnie wpływa na stosunki i współpracę między urzędem a obywatelem. Dana instytucja publiczna na stronach, portalach i witrynach internetowych udostępnia różne informacje, dotyczące samej organizacji, sposobu jej pracy, w tym najważniejsze dotyczące obywateli, na przykład obejmujące podatki, rozwój gospodarczy, wolne miejsca pracy, usługi, dotacje, wydarzenia i wiele innych.

Nie wszystkie systemy informacji publicznej są takie same. Występują następujące kategorie: system scentralizowany, zdecentralizowany, sieciowy, nakierowany na e-uczestnictwo, nakierowany na e-usługi. I tak na przykład system amerykański jest systemem zdecentralizowanym, gdzie obok jednego, głównego portalu są także inne, skierowane do różnych grup odbiorców (strony dla obywateli, przedsiębiorców), natomiast e-administracja w Hiszpanii jest systemem scentralizowanym, a więc istnieją portale skierowane do wszystkich obywateli hiszpańskich, nie ma podziału na konkretne grupy odbiorców.

Zarówno systemy scentralizowane, zdecentralizowane, jak i inne nie różnią się celem działania. Wszystkie mają za zadanie udostępnianie informacji publicznych obywatelom, zatem różnica między rodzajami systemów dotyczy formy graficznej oraz zorganizowania stron internetowych.

Systemy informacji publicznej wciąż są unowocześniane, tworzone są nowe strony, te już działające są modernizowane, aby uzupełniać bądź zmieniać informacje, a także by przyciągnąć internautów ciekawą formą graficzną strony. Innym powodem ciągłej modernizacji jest stały rozwój i doskonalenie technologii informatycznych. Niniejsze opracowanie przedstawiające różne rozwiązania systemów *e-government* na świecie może stanowić teoretyczną podstawę dla innych, nowo powstających modeli.

³⁸ <http://www.gateway.gov.uk/>

³⁹ <http://www.epractice.eu/files/eGovernmentUnitedKingdom.pdf>

LITERATURA

- [1] Grodzka D., *E-Administracja w Polsce*,
[http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/9BBD52682ADC88EEC1257A30003C8B7F/\\$file/3_19.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/9BBD52682ADC88EEC1257A30003C8B7F/$file/3_19.pdf)
- [2] http://administracionelectronica.gob.es/pae_Home/pae_Actualidad/pae_Noticias/Anio2013/Enero/pae_Noticia_2013-01-08_Plan_Moderniza_70_aytos_Alicante.html#.U-RvBPI_t_Y
- [3] <http://denmark.dk/en/>
- [4] <http://english.visitkorea.or.kr/enu/index.kto>
- [5] http://old.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-5925.htm
- [6] <http://telos.fundaciontelefonica.com/telos/articulonoticia.asp@idarticulo=4&rev=62.htm>
- [7] <http://trade.gov/foia/>
- [8] <http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2012-Survey/unpan048065.pdf>,
- [9] http://unpan3.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/2014-survey/e-gov_complete_survey-2014.pdf, s. 15
- [10] http://www.060.es/060_Home/ServiciosLinea.html
- [11] http://www.060.es/060_Home/Utilidades/ContactarConLaAdministracion/Quées060.html?votado=0#1
- [12] <http://www.digst.dk/ServiceMenu/English>
- [13] <http://www.ecitizen.gov.sg/>
- [14] <http://www.enterpriseone.gov.sg/>
- [15] <http://www.epractice.eu/files/eGovernmentTheNetherlands.pdf>
- [16] <http://www.epractice.eu/files/eGovernmentUnitedKingdom.pdf>
- [17] <http://www.finance.gov.au/agimo-archive/oiso.html>
- [18] <http://www.gateway.gov.uk/>
- [19] <http://www.gov.sg/>
- [20] <http://www.immigration.go.kr/HP/IMM80/index.do#>
- [21] <http://www.korea.go.kr/eng/>
- [22] <http://www.korea.net/>
- [23] <http://www.libertaddigital.com/suplementos/pdf/planchoque.pdf>
- [24] <http://www.usa.gov/>
- [25] http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/assets/omb/egov/2003egov_strat.pdf,
- [26] <https://www.gov.uk/>
- [27] <https://www.legislation.qld.gov.au/LEGISLTN/CURRENT/P/PublicRecA02.pdf>
- [28] <https://www.overheid.nl>
- [29] <https://www.planavanza.es/Paginas/Inicio.aspx>
- [30] Lulewicz E., *E-administracja – szanse i zagrożenia*, [w:] *E-administracja – szanse i zagrożenia*, red. T. Stanisławski, B. Przywora, Ł. Jurek, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- [31] Luterek M., *E-government. Systemy informacji publicznej*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.
- [32] Marciniak M., *Rozwój i wykorzystanie rozwiązań e-government w polskiej administracji publicznej*, [w:] *Kultura i Administracja w przestrzeni*

społecznej internetu, red. J. Kinal, Z. Rykiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013.

[33] *The Digital Path to Future Welfare, eGovernment Strategy 2011–2015*: <http://www.digst.dk/ServiceMenu/English/Policy-and-Strategy/eGOV-strategy>

THE OVERVIEW OF E-GOVERNMENT SYSTEMS IN THE SELECTED COUNTRIES

The development of new information and communication technologies as well as the Internet enables faster communication and data exchange in the society. Modern computerization results in an increase in the efficiency and quality of work, transparency of the activity and the reduction of operating costs. Currently, public administration must be ready to face the contemporary problems, if it wants to be determined as a modern office. So, the most important task faced by public administration is to develop of the public services in the electronic way. It should serve to the real improvement in relations between citizens and offices and help in accelerating the procedures associated with completing administrative matters. E-government systems are responsible for that. The aim of this article is to show the different solutions of e-government systems, which operate in the countries in the world. Due to the limited number of pages of the paper, authors present e-government system in eight countries, which have a high level of *E-government Development Index* (EGDI). Those are: Australia, Denmark, Spain, the Netherlands, South Korea, Singapore, the USA and the UK. The legal documents for developing e-government system for each country were indicated as well as the main portal of e-government system and collateral portals were described. The level of EGDI for 2012 and 2014 were given, too.

The public information systems aren't the same. There are categories, as following: a centralized system, a decentralized system, targeted to the e-participation or targeted to the e-services. For example, the American system is a decentralized system, where there are: the main portal and collateral portals addressed to different audiences (e.g. citizens, businessmen). The centralized e-government system is in Spain, where there are many portals addressed to all Spanish citizens, not divided into specific groups of the customers.

The above paper shows various solutions for e-government in the world and it can provide a theoretical basis for the other, newly-formed models.

Keywords: public administration, e-government, e-government systems, public services.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.12

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Любовь ЧЕРНОВА¹

ВЛИЯНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА ПАТРИОТИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ТРАНЗИТИВНОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье «Влияние идентичности на патриотические чувства студенческой молодежи в транзитивном обществе» Чернова Л.Е. анализирует результаты собственного социологического исследования патриотизма и идентичности студенческой молодежи Восточной Украины в период трансформации украинского общества. Опрос проведен в начале политического кризиса в Украине в декабре 2013г. Всего опрошено 700 студентов Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры г. Днепропетровска (Юго-Восточная Украина). В инструментарии в качестве индикаторов использованы типы идентичности международного проекта ENRI-East «Нации между государствами вдоль новых границ Европейского Союза: европейская, национальная и региональная идентичности» и методика социальной категоризации Дж.Тернера. Сознание студентов оказалось противоречивым с разновекторными намерениями. Лидируют домодерные модели, но имеются подвижки в сторону гражданской и постмодерной идентичности, тоже относится и к патриотизму. Патриотизм студентов достаточно устойчивый, но он разного типа и с разным потенциалом мотивации участия в реформировании страны. С помощью корреляционного анализа выявлена прямая взаимосвязь между типом идентичности и уровнем выраженности и типом патриотических чувств. Эти два фактора в комплексе обуславливают оценку экономической и политической ситуации, жизненные планы и стратегии молодежи. Во мнениях студентов доминируют индивидуалистические установки или пессимистические оценки своих возможностей влиять на развитие страны, что напрямую обуславливает их политическую и социальную активность. Идентичность и убеждения конструируются личностью с предлагаемых обществом репертуаров и сценариев. Главную роль при этом играют первичная социализация (семья), микросреда (студенчество) и СМИ. Обнаружена автономия и противоречивость разных диспозиционных сфер личностного сознания: обще мировоззренческих установок, практических ориентаций и мотивов действия, что характерно для молодежи с маргинальным сознанием и транзитивным обществам.

Ключевые слова: патриотизм, патриотические чувства, транзитивное общество, идентичность, тип патриотизма, домодерный, модерный, постмодерный типы идентичности, модель и уровень патриотизма, жизненные планы молодежи, социальная активность.

Цель статьи рассмотреть влияние типа идентичности на патриотические чувства и жизненные планы студенческой молодежи на основе социологического

---

¹ Доцент Любовь Чернова, кандидат философских наук, доцент каф. философии и политологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, Украина, e – mail: postmaster@mail.pgasa.dp.ua

опроса студентов Приднепровской академии строительства и архитектуры г. Днепропетровска, Украина².

Актуальность темы исследования. Политический кризис украинского общества зимой 2013-2014гг. возник на почве протестов студенческой молодежи в связи не подписанием Соглашения Украины с ЕС, прежде всего, на Западе страны и в столице. Студенческая молодежь г.Днепропетровска, была более пассивной, хотя так же недовольна властью и мечтала про вступление Украины до ЕС (наши опросы 2007-2012гг.). Причины такой позиции мы решили выяснить, проведя специальное исследование в декабре 2013г.

Особенность социального положения молодежи в ее «промежуточном» (маргинальном) положении в обществе. Маргинальная сущность молодежи отмечалась Г. Маркузе и К. Мангеймом. «Быть молодым значит стоять на краю общества, быть во многих отношениях аутсайдером»³. Современные исследователи молодежных субкультур считают это «феноменом вынужденной маргинальности»⁴, то есть они хотели бы интегрироваться в общество, но общество не создает для этого условий. Молодежь – своего рода социальный аккумулятор трансформаций, происходящих в обществе, поскольку критично настроена относительно существующей реальности, имеет новые идеи и энергию, особенно необходимые в момент коренных реформ⁵. Молодежь – социальный субъект, способный к инициативе и существенному влиянию на общество. Молодежь желает освободить свои интеллектуальные и физические силы, реализовать свои идеи в социальной практике. Молодежь не только потребитель материальных, социальных и духовных ценностей, она так же их производитель⁶. Студенческая молодежь имеет ряд особенностей, присущих только ей. Она активно участвует в разных формах жизнедеятельности общества, имеет социальный опыт конструирования и реализации жизненных стратегий. Общая деятельность в сочетании с территориальной концентрацией порождает у студенчества общность интересов, групповое самосознание, студенческое самоуправление и активность, специфическую субкультуру и образ жизни. Молодежь так же составляет основную группу потенциальных эмигрантов в поисках лучшей жизни и самореализации, если не может достичь своих целей на Родине, все это мы постарались учесть в своем исследовании.

---

²Исследование «Патриотизм студенческой молодежи и идентичность» проведено в Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры (г. Днепропетровск) квотно-случайная выборка смешанного типа, квоты по специальностям, курсу/возрасту и гендерной принадлежности пропорциональна структуре генеральной совокупности в декабре 2013г. Всего опрошено 700 чел.

³ К. Мангейм, Диагноз нашего времени. - / К. Мангейм [Пер. с нем. и англ. М.И. Левина и др.]. - (ЛК: Лики культуры). – М. : Юрист, – 1994, с. 9.

⁴ И.М. Ильинский, Молодежь как социальная ценность и фактор перемен. – / Игорь Ильинский – Кемерово: Издательство КГУ, - 2008, с. 6.

⁵ *Ibidem*, с. 57

⁶ Роль и значение молодежи в обществе [Электронный ресурс] // Интернет журнал JaUkraine.–Режим доступу: http://www.jaukraine.kiev.ua/rol_i_znachenie_molodeji_i_v_obshestve.html.

При разработке инструментария, в качестве методологической базы были выделены три группы факторов: 1) неудовлетворение политикой власти и отсутствие перспектив для себя на Родине – политико-ситуативный фактор; 2) уровень и тип патриотизма, его вариации в сознании студентов – мировоззренческий фактор; 3) тип идентичности и оценка своих возможностей учиться или найти работу за рубежом – личный фактор. Фактически, тут проявляют себя разные автономные диспозиционные структуры личности, детерминирующие мотивы и влияющие на решения. Наличие и действие данных факторов проверялось на уровне установок, мнений и практических действий.

Относительно оптимистично оценили наличие в Украине всех возможностей для молодежи 37% респондентов. Из них 16% ответили: «у нас возможностей больше, чем было у наших родителей в СССР», а 21% считает, что: «пока нет, но надежда остается». Столько же студентов были осторожными в оценках: «возможности есть, но не все» (16%) или пессимистами: «возможностей нет, и не будет, поэтому лучший вариант – это уехать за границу» (17%), именно они строят эмиграционные планы. «Дело не в стране, а в личных способностях и характере» ответили 12% респондентов - индивидуалистов. Активную позицию: «возможностей нет, но я буду стремиться делать все возможное, чтобы они появились», - выбрали 10% респондентов.

Среди наиболее острых проблем в Украине (рейтинговая оценка, макс. 5 баллов) студенты назвали алкоголизм и наркоманию молодежи (4,9 б.). Далее следуют: проблема трудоустройства (4,2 б.), пассивности и лени, инфантильности молодежи (4,0 б.), проблема снижения уровня интеллекта нации (3,7 б.). То есть студенты достаточно самокритичны. Среди социальных программ, которые они хотели бы видеть в плане реформ в Украине, на первое место вышла проблема трудоустройства (5 б.), преодоление коррупции (4,1 б), равные возможности учебы и работы, разработка стратегического плана развития страны, развитие малого бизнеса, честные выборы и прозрачные процедуры принятия решений (по 3,2 б. каждый пункт). То есть, студенты правильно понимают проблемы страны. Вопрос «Надеетесь ли Вы, что положение в Украине в ближайшие годы улучшится?» выявил соотношение позитивных/ негативных ожиданий от будущего развития страны. Лидируют ответы: «останется таким же, как сейчас» (32%) и «трудно сказать» (29%). Оптимистов уверенных в преобразованиях к лучшему было 21%, а пессимистов, которые предполагали, что станет еще хуже – 18% (именно последние составляют группу потенциальных эмигрантов). На вопрос: «Насколько улучшения в стране зависят Вас?» на первое место вышла индивидуалистическая, но довольна умозрительная позиция: «хочешь изменить что-то - начни с себя» (34%). Каждый пятый респондент считает, что от него ничего не зависит; столько же студентов ответили, что контроль в руках власти и олигархов, а простые люди ничего не могут сделать; еще 16% хотели бы искоренить проблемы, но не знают как. Каждый десятый опрошенный не считает своим долгом решать проблемы страны, – поскольку личных проблем хватает. Вот и причины низкой политической активности наших студентов. Только четверть респондентов участвовали в разовых политических акциях хотя бы 1 раз в жизни; каждый восьмой респондент был волонтером общественных организаций, но прекратил эту работу; каждый пятый не видит смысла участвовать в общественной работе; 8% респондентов не голосуют на выборах. Только 8 % ходят на акции и мероприятия время от времени по

приглашению друзей или участвовали в школе в экологическом движении, но сейчас прекратили. Принимают участие в работе общественных организаций или политических партий постоянно – 5%, еще 4% опрошенных хотят создать свою организацию, 7% жертвуют на благотворительность. В целом, четверть студентов совершенно пассивны. Примерно половина опрошенных участвуют в разных формах время от времени или ранее участвовали. Социально активными можно считать лишь 9% респондентов. В общественно-политичном блоке мнения, установки и поведение студентов совпадают, отражая их гражданскую позицию.

Студенческая молодежь считает «утечку мозгов из страны» следствием: «неудачной политики власти» (политичный фактор) – 36% респондентов; «неполной модернизации страны, где кадры не могут найти работу» (экономичный фактор) – треть респондентов; «неверия в лучшее будущее в Украине» – 16%, те самые, что считали, что перспективы нет и надо эмигрировать; «недостаточного патриотичного воспитания» – 10% (они своими усилиями хотят улучшить жизнь в стране). Еще 4% респондентов считают, «утечку мозгов» объективным процессом глобализации. Таким образом, отсутствие перспектив (объективное или субъективное) побуждает молодежь искать счастья за рубежом. Такому мнению способствует стойкий бренд, раскручиваемый СМИ, что за границей жизнь лучше и больше перспектив для молодежи. Все это формирует ориентации молодежи при разработке жизненных планов.

Ответы на вопрос «Что Вы будете делать после окончания вуза?») разделились поровну на тех, кто планирует поехать за рубеж, и тех, кто считает, что на Родине для них больше шансов – «где родился, там и пригодился» (по 17% каждая группа). Часть опрошенных хотела бы поехать учиться за рубеж, но вернуться жить и работать в Украине (15%). Кроме того, есть студенты, кто хотели бы учиться за границей, но не имеет для этого денег (13%) или плохо владеет иностранными языками (12%), потому будет искать работу на Родине. Еще каждый десятый респондент имеет намерения завершить учебу в Украине, а работу искать за рубежом (11%). «Хотели бы уехать, но близкие против» еще 9% респондентов. В целом, на уровне планов жить за границей хотели бы 28% респондентов (опросы прежних лет давали более низкие цифры 17- 23%). Заграничная жизнь как мечта вряд ли достижимая выявлена еще у 34% опрошенных. Лишь 32% студентов предпочитают Украину как место проживания в будущем осознанно, еще 34% - вынуждено. Ясно, что не все, кто хотел бы реализовать планы на практике, но данные не в пользу Украины. Как такие намерения на будущее связаны с патриотизмом?

Патриотизм – моральный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого есть любовь к Родине и готовность подчинять ее интересам свои собственные. Представления о сущности и содержании патриотизма различается у разных социальных групп. Поэтому одни люди считают себя патриотами, а другие себя такими не считают. Патриотизм – особое эмоциональное переживание своей принадлежности к стране /территории или культуре, языку, традициям (этнос) и/или осознание своего гражданства (нация). Наличие объекта патриотизма создает его **разновидности**⁷: гражданский (страна в целом),

⁷ С.Н. Артановский. Понятие Родины в его современных модификациях. //Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств /– сб. научных трудов.

локальный (отдельный город, поселение), территориальный (область, регион, «малая Родина»), этнический (см. выше), социально-экономический (поддержка экономической независимости страны и патриотизм потребителей), личностный (любовь к своим близким, родным, друзьям, микросреде). Космополитизм – позиция «весь мир – моя Родина» или «где мне хорошо, там и Родина», возникает под влиянием глобализации и миграций. Данные типы патриотизма мы использовали как маркеры в инструментарии каждый в отдельности, а в анализе обобщили в три подгруппы: домодерный (этнический и локальный, территориальный типы), модерный (гражданский и социально-экономический) и постмодерный (личностный, космополитичный или региональный). Существует мнение, что патриотизм в эпоху глобализации – это устаревшее понятие и присутствует лишь в транзитивных странах как наследие традиционного сознания и малой мобильности. Типы патриотизма, на наш взгляд, напрямую связаны с типом идентичности личности, особенно социальной, а вместе они влияют на оценку политики власти, перспектив, личные намерения и жизненные планы. Это и стало гипотезой нашего исследования.

На вопрос «Что для вас Родина?» треть студентов ответили – «моя страна» – гражданско-политическая версия патриотизма. Личностную трактовку: «Родина – это самые дорогие в жизни люди, близкие», – выбрали 16% опрошенных. «Украинская природа», «место, где родился» можно рассматривать проявлением территориального патриотизма, его выбрали 16% респондентов. Локальный патриотизм: «Родина – мой город, село», присущи еще 15% опрошенных. Космополитическую позицию предпочли 9% студентов. «Строка в паспорте», устаревшее понятие ответили еще 8% опрошенных. Итак, домодернистское понимание патриотизма выявлено у трети опрошенных, модернистское еще у трети, постмодернистское у 22%, и лишь у 8% респондентов патриотические чувства отсутствуют.

Более обобщенная и открытая форма того же вопроса: «продолжите фразу “настоящий патриот – это...” – дал несколько иные пропорции. «Человек, готовый жизнь отдать за независимость и процветание Родины» (модернистский гражданский тип патриотизма) выявлен у 18% респондентов. «Человек, который честно выполняет свою работу, свой долг» – 14% респондентов (постмодерный тип) и столько же «человек, что любит и бережет природу» (экологичный домодерный тип). «Хорошо знает язык и культуру своего народа и хочет их сохранить в будущем» (13%), «носит национальную одежду и всегда разговаривает на родном языке» (11%) (обе позиции домодерный этнический тип). «Гордится Родиной и отстаивает ее интересы даже в эмиграции» (постмодерный тип) – так ответили потенциальные эмигранты (11%). «Любит свою Родину и считает ее лучшей в свете» (11%) (этноморфизм, домодерный тип); «никогда не бросит Родину в трудные часы» (11%) (модерный тип), так отвечали те, кто не собирается искать счастья за рубежом, другое – по 3-4%. Обобщим: домодерную (этническую) трактовку патриотизма дали 49% (!), модерную – 31%, постмодерную – 20% опрошенных. Видна динамика, транзитивность общественного сознания, но с большим запаздыванием. То есть студенческая молодежь постсоветской Украины демонстрирует высокую степень консерватизма и традиционализма в мировоззрении, но более современные установки в практических ориентациях и оценках событий. Патриотизм, по мнению студентов, воспитывается, прежде всего,

в семье примером родителей и рассказами про предков – 37%. Далее примерно равные доли по 12%: роль национального искусства, СМИ и пропаганды, образования, личная общественно – политическая активность. Причиной низкого уровня патриотизма студенты считают разочарование политикой власти (20%), разобщенностью патриотов (17%), различиями в понимании патриотизма и путей развития страны (11%). Таким образом, мировоззренческие установки студенческой молодежи Юго-Восточной Украины достаточно консервативны и противоречивы, и мало отличаются от мнений их родителей. В этом блоке мнения, установки и намерения студентов не совпали.

Для проверки наличия связи между типом патриотизма и типом идентичности мы использовали технологию самокатегоризации Дж.Тернера и идентенты (маркеры), апробированные в международном проекте ENRI-East «Взаимодействие европейской, национальной и региональной идентичностей: Нации между государствами вдоль новых границ Европейского Союза»⁸, выделив: этническую, культурную, политическую (национальную), региональную, локальную (территориальную) и личную идентичности. Эти типы мы так же объединили с процессами трансформации общества: домодерный тип идентичности – этническая и локальная; модерный тип – политико-гражданская(национальная) и культурная; постмодерный тип идентичности – региональная и личная.

Согласно ответам студентов, домодерные типы идентичности в разных вариациях выявлены у 46 % опрошенных. Личный (постмодерный) тип идентичности актуализирован больше, нежели социальный у 24 % респондентов. Малая часть студентов считают себя гражданами мира (космополитизм) – 4% или европейцами – 3%, что так же можно отнести к постмодерным типам надэтнической идентичности. Таким образом, постмодерный тип идентичности распространен у трети респондентов. Политический, модерный тип идентичности распространен меньше. Так, «гражданами страны» считают себя лишь 14% респондентов. Еще 4% опрошенных определили себя как «советского человека» (что намного ниже такого ответа среди взрослого населения Восточной Украины). Остальные затруднились с ответом. Малый процент гражданской идентичности модернистского типа не соответствует трактовкам политического патриотизма, хотя домодерные и постмодерные позиции идентичности почти полностью совпали с аналогичными типами патриотизма. Это можно пояснить, тем, что такая картина характерна для населения Востока Украины постсоветского периода: мониторинговые опросы населения все 20 лет независимости фиксировали доминирование этнической или территориальной идентичности над гражданско – политической у населения Востока и Юга Украины. Но могут быть и другие пояснения. Здесь проявилась автономия и противоречивость разных диспозиционных сфер сознания личности: общемировоззренческих установок, практических ориентаций и мотивов действия,

---

⁸ F. Pichler, *The Making of Identities in Eastern European Border Regions: a Theoretical Framework* / Florian Pichler // Materials of the International conference «Regional development challenges of EU border regions in the context of the interaction between the EU and countries of its immediate "neighborhood». – Estonia: University of Tartu, –2008, – p.45-58.

что характерно для молодежи с маргинальным сознанием и транзитивным обществом.

Нами были выявлены корреляционные связи по ключевым вопросам темы, связанным с разными сферами диспозиций личности. Меньше связаны между собой вопросы общего характера в трактовках патриотизма и типа идентичности (коэффициент корреляции на уровне 0,1-0,3), тогда как связь между типом идентичности, оценкою событий в стране и жизненными планами более выражена (коэффициент на уровне – 0,4-0,7). Корреляционный анализ за гендером, возрастом и специализацией не дал существенных различий.

Студенты, выбравшие этническую или гражданско-политическую идентичность близки в своих оценках политики власти, определений Родины и настоящих патриотов. Этническая идентичность порождает склонность к этноморфизму «настоящий патриот считает свою страну лучшей в мире» (28%), «готов сделать все для ее процветания» (32%), бережет культуру и язык (18%), природу (9%). Студенты с этнической идентичностью определили Родину – как «моя страна» (34%) или Родина для них – это «родные люди» (23%). Студенты с гражданской идентичностью намерены работать на Родине, но не лидируют в этом. Среди них много и тех, кто считает, что настоящий патриот любит Родину и защищает ее интересы, даже живя за границей (22%). Возможно это проявление исторической памяти про украинскую диаспору прошлого, а может быть личные планы на будущее. У них больше социального оптимизма в оценках перспектив развития Украины.

Студенты с территориальной идентичностью в три раза чаще определяют Родину как «моя страна» (территория, а не гражданство: 82% против 34% и 32% у первых категорий); в два раза чаще демонстрируют намерения работать и учиться в Украине с мотивацией: «тут свое, родное» (42% против 19% и 20% у первых категорий), несмотря на то, что именно эта группа наиболее пессимистично оценивает возможность позитивных изменений в стране, и менее всего довольна своей жизнью сейчас (63%, самый высокий показатель от всех групп). Эта группа более категорична и негативна в оценках действий и политики власти на Украине. Как первая группа они демонстрируют склонность к этноморфизму (33%), настояний патриот «готов сделать все для процветания Родины» (34%), бережет культуру и язык своего народа (28%), природу (23%) и «никогда не покинет ее в тяжелые времена» 25% этой группы. То есть демонстрируют наивысшую степень патриотизма, но локального типа.

Группы с личностной постмодерной идентичностью были небольшими, потому мы объединили их. Они чаще видят причину отъезда кадров за рубеж в их «неверии в улучшения в Украине» (25%), среди них немного выше доля потенциальных мигрантов (26-35%). В трактовке понятия «Родина» они отвечали в три раза чаще, чем другие группы «это место, где родился» (30%) или «устаревшее понятие» (10%). А настоящие патриоты для них это, прежде всего, люди, которые «честно выполняют свою работу, свой долг» (41%), «критично относятся к себе, не подчеркивают свои заслуги» (23%), защищают интересы Родины даже в эмиграции (25%), среди них много тех, кто не смогли оценить перспективы изменений в стране или оценили их пессимистично.

Студентов, с надэтническими типами идентичности было совсем мало. Но их нельзя объединять, поскольку одни ориентированы в будущее (7%), другие - в

прошлое (4%). Отметим главные качественные различия во взглядах этой группы от других за типом идентичности. Трактовка патриотизма у них во многом совпадает с другими группами, но они себе патриотами не считают. Интересно, что значительная доля космополитов помехой своему желанию учиться или работать за границей, назвали плохое знание иностранных языков (выше, чем у других категорий). Студенты с советской идентичностью, более негативно оценивают действия украинской власти (более 65%), треть из них хотели бы эмигрировать в Россию, но родные – против. Именно они чаще считают понятие Родина устаревшим или «пустым звуком», «строкою в паспорте», но в этой группе больше студентов, довольных своей жизнью сегодня.

Выводы. Таким образом, мы выявили, что сознание студенческой молодежи очень противоречиво с разновекторными намерениями, где лидируют домодерные модели идентичности и патриотизма, которые ретранслирует семья, образование, искусство и СМИ. Модернистские гражданские трактовки патриотизма на втором месте по распространенности в мировоззренческих установках сознания студенческой молодежи Юго-Восточной Украины, но мало распространены в самоидентификации. Наряду с этим, постепенно появляются разные версии постмодернистских индивидуальных и надэтнических интерпретаций под влиянием мировой культуры и глобализации. Патриотизм студентов достаточно устойчивый, но он разного типа и с разным валидным потенциалом мотивации личного участия в реформировании страны и общественной жизни. Выявлена зависимость между типом идентичности и типом патриотизма с трактовкой событий в стране и оценкою перспектив реформ. Конструируя свое индивидуальное сознание и идентичность, студенты опираются на распространенные в обществе сценарии, способы самопрезентации и репертуары, которыми они и руководствуются в процессе принятия решений и построении планов на будущее. Во мнениях студентов доминируют индивидуалистические установки или пессимистические оценки своих возможностей влиять на развитие страны, что напрямую обуславливает их политическую и социальную активность и поведение.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Манхейм. К. Диагноз нашего времени. - / К. Манхейм [Пер. с нем. и англ. М.И. Левина и др.]. - (ЛК: Лики культуры). – М. : Юрист, – 1994.
- [2] Ильинский И.М. Молодежь как социальная ценность и фактор перемен. – / Игорь Ильинский – Кемерово: Издательство КГУ, - 2008.
- [3] Роль и значение молодежи в обществе / [Электронный ресурс] // Интернет журнал JaUkraine.–Режим доступу: http://www.jaukraine.kiev.ua/rol_i_znachenie_molodej_i_v_obshestve.html.
- [4] С.Н. Артановский. Понятие Родины в его современных модификациях. //Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств /– сб. научных трудов. – 2012, -№3, [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-rodiny-sovremennyye-modifikatsii>.
- [5] Pichler F. The Making of Identities in Eastern European Border Regions: a Theoretical Framework / Florian Pichler // Materials of the International conference «Regional development challenges of EU border regions in the

context of the interaction between the EU and countries of its immediate "neighborhood». – Estonia: University of Tartu, –2008.

WPLYW TOŻSAMOŚCI NA PATRIOTYCZNE POSTAWY STUDENTÓW W SPOŁECZEŃSTWIE TRANZYTYWNYM

W artykule „Wpływ tożsamości na patriotyczne postawy studentów w społeczeństwie tranzytywnym” autorka analizuje wyniki badania socjologicznego patriotyzmu i tożsamości studentów uczelni wyższych we wschodniej Ukrainie w okresie transformacji społeczeństwa ukraińskiego. Badania zostały przeprowadzone na początku kryzysu politycznego na Ukrainie w grudniu 2013 roku. W badaniu ankietowym wzięło udział 700 studentów Państwowej Akademii Budownictwa i Architektury w Dniepropietrowsku (południowo-wschodnia Ukraina). W instrumentarium badawczym jako wskaźniki wykorzystano typy tożsamości międzynarodowego projektu ENRI - Wschód „Narod między państwami wzdłuż nowych granic Unii Europejskiej: europejska, narodowa i regionalna tożsamości” oraz metoda kategoryzacji społecznej G.Tertera. Świadomość studentów okazała się sprzeczną, o różnie zorientowanych intencjach. Przeważają przedmodernistyczne modele, ale jest postępy w kierunku obywatelskiej i postmodernistycznej tożsamości, co dotyczy również patriotyzmu. Patriotyzm studentów jest dość trwały, ale różnorodny i o różnym potencjale motywacji do udziału w reformowaniu kraju. Przy pomocy korelatywnej analizy ustalono bezpośredni związek między typem tożsamości a poziomem ekspresji i rodzajem uczuć patriotycznych. Te dwa czynniki warunkują ocenę sytuacji gospodarczej i politycznej, plany życiowe i strategie młodzieży. W opinii studentów dominują indywidualistyczne wytyczne lub pesymistyczne oceny własnego potencjału oddziaływania na rozwój kraju, które w sposób bezpośredni determinują ich działalność polityczną i społeczną. Tożsamość i przekonania są kształtowane przez jednostkę z repertuarów i scenariuszy, proponowanych przez społeczeństwo. W tym główną rolę odgrywa socjalizacja pierwotna (rodzina), mikrootoczenie (studenci) oraz media. W wyniku badań ujawniono autonomię i sprzeczność różnych dyspozycyjnych sfer świadomości osobowościowej: wytycznych ogólnie światopoglądowych, orientacji praktycznych i motywów działania, co jest charakterystyczne dla młodych ludzi o marginalnej świadomości i tranzytywnych społeczeństwach.

Słowa kluczowe: patriotyzm, postawy patriotyczne, społeczeństwo tranzytywne, tożsamość, typ patriotyzmu, przedmodernistyczny, modernistyczny, postmodernistyczny typy tożsamości, model i poziom patriotyzmu, plany życiowe młodzieży, aktywność społeczna.

INFLUENCE ON IDENTITY PATRIOTIC FEELINGS OF THE STUDENTS YOUTH IN TRANSITION SOCIETY

The author gives the analysis of the empirical data of sociological survey obtained as a result of the investigation of patriotism and identity of the student youth in the Eastern Ukraine for the period of the transformation process in the Ukrainian society in the article “The impact of identity on the patriotic feelings of the student youth in transitive society”. The survey was conducted at the beginning of the political crisis in Ukraine in December 2013. There were surveyed a total of 700 students of Prydniprov'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture, Dnepropetrovsk. The types of identity international project ENRI-East 2009-2011 (European, National and Regional Identities) and methodic of the social categorization J.Turner used as indicators in the toolkit of the survey. Consciousness of students is controversial proved with differently oriented intentions. Leading pre-modern model, but there are moves towards civil and postmodern identity, this also applies to patriotism. Patriotism of students fairly stable, but it is of different types and with different

potential motivation for participation in reforming the country. Correlation analysis revealed a direct correlation between the type and the level of expression of identity and the type of patriotic feelings. These two factors in combination cause the evaluation of the economic and political situation in the country, life plans and strategies of youth. In the opinion of students dominate individualistic installation or pessimistic assessments of their potential to influence the development of the country, which directly determines their political and social activity. Identity and beliefs that any personality follows is constructed using the repertoires proposed y the society. Primary socialization (family), micro environment (student youth) and mass media play the most important role in this process. Autonomy and contradictory different disposition spheres of personal consciousness are founded, which is typical for young people with marginal consciousness and transitive societies.

Keywords: patriotism, patriotic feelings, transitive society, identity, patriotism types, traditional, modern and post modern identity, model of patriotism and level of its intensity, plan of life by student young, social activity.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.14

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Анна ЧЕЧЕЛЬНИЦКАЯ¹

ПСИХОИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ

В данной статье автор на основании общеизвестной схемы периодизации украинской истории выделяет элементы психоисторического дискурса, предлагая свою версию их взаимосвязи и согласованности.

Психоистория как метод и самостоятельная научная дисциплина существует уже более сорока лет, но в украинской историографии она не обрела качественного воплощения, хотя именно она иллюстрирует собой современный формат человеческого измерения истории.

Автор рассматривает психоисторический дискурс таких явлений и периодов в украинской истории как украинское казачество и проблема гетманского лидерства, столыпинская аграрная реформа, украинская национальная революция в проекции личности М.Грушевского, Великая отечественная и вторая мировая война, психоисторические портреты некоторых политических персонажей современного периода.

Главные выводы, к которым приходит автор: казачество является отдельным психокласом в современном ему украинском обществе и психоистория украинского казачества может быть репрезентована в качестве групповой фантазии как результат исторической мотивации в противостоянии враждебным иноземным вторжениям; Б.Хмельницкий имел определённые проблемы с получением прав на руководство государством, поскольку по происхождению был всего лишь мелким шляхтичем, он и другие украинские гетманы для законного осуществления собственных амбиций в процессе создания государства должны были либо получить княжеские титулы в соответствии с существующими процедурами, либо же предложить иную альтернативную модель.

Обозначен конфликт между традиционной властью и реформаторами - Сергеем Юльевичем Витте и Петром Аркадиевичем Столыпиным, где главным действующим лицом становится император Николай II. Отношение царя к названным министрам характеризуется состоянием раздражения, которое блокирует рациональное понимание Николаем II необходимости коренных изменений в империи.

Что же касается периода войн. Последствия военного опыта, если не были психологически обработаны проявляют себя в огрубении, в невозможности к сложной форме взаимодействий с другими людьми, в вытеснении более сложных представлений о мире.

Украинские политики, как и какие-либо другие, реализуют детскую систему родственных отношений. То есть в зависимости от биографии они окружают себя символическими родителями, братьями и сёстрами, как в виде людей, так и институций. Говоря о реальных политиках последнего десятилетия, исследователи определяют В.Ющенко как нарцисса, ребёнка, которого чрезмерно опекали.

---

¹ Dr Anna Chechelniczka, dr nauk historycznych, docent Państwowej Akademii Finansowej w Dniepropetrowsku, ul.Arżanowa 12, e-mail: angelichek05@list.ru

Ю.Тимошенко, выросла без отца, ушедшего из семьи, с ненавистью к мужчинам, которых постоянно вытесняет из ближайшего окружения и т.д.

Автор определяет дальнейшие перспективы исследования, что позволяет увеличить качественный объём психоисторического дискурса.

Ключевые слова: психоистория, психоисторический дискурс, Б.Хмельницкий, И.Вишневецкий, стольпинская аграрная реформа, М.Грушевский, Великая отечественная война, Вторая мировая война, психоисторические портреты, В.Ющенко, Ю.Тимошенко, В.Янукович.

Формирование психоисторического дискурса украинской истории есть делом сложным и неблагодарным. Ведь дать описание всех исторических явлений и процессов под определённым углом зрения, так же с учётом их возникновения, не под силу одному исследователю. Ситуация усугубляется также тем, что психоистории присущ методологический индивидуализм, для преодоления которого необходима не только историко-методологическая подготовка, но и психоаналитическая. Но как говорил известный персонаж из кинофильма «Полёт над гнездом кукушки»: «Я хотя бы попробовал». А посему подобная попытка имеет смысл, поскольку психоистория, выясняя мотивацию к исторической деятельности, решает целый ряд проблем, связанных с реализацией психогенеза в процессе исторического антропогенеза.

На данном этапе мы видим своё задание в том, чтобы попробовать систематизировать то, что наработано в плоскости психоисторического взгляда на украинскую историю, придать этим отдельным фрагментам логическую и хронологическую последовательность, оснастив дополнительными элементами дискурса. То бишь создать психоисторический прецедент, не носящий, естественно, абсолютный характер.

Изначальным, безусловно, следует считать вопрос периодизации украинской истории, схем которой существует предостаточно. Наиболее распространённой есть периодизация по этапам формирования украинской государственности: древняя история – до VI ст.; Средневековье – Киевская Русь, Галицко-Волынское княжество, Русско-Литовское княжество - VII-XV ст.; украинская казацкая держава XVI-XVIII ст.; украинские земли в составе Российской и Австро-Венгерской империй - XIX ст.; украинская революция - 1917-1921 рр.; Советская Украина - 1921-1991; Украина в условиях независимости - 1991-по текущий момент ².

Психоисторическая периодизация, по Л.Демозу, складывается на основе психогенных стилей, которые основываются на общественном отношении к детству: от древнейших времён до IV ст.- стиль детоубийства; IV – XIV ст. – стиль отказа; XIV-XVII – амбивалентный; XVIII – навязывающий; XIX-XX – социализирующий.

Попробуем совместить эти две периодизации, а точнее, «нафаршировать» общепринятую периодизацию психоисторической начинкой.

Мы пока не касаемся самого древнего периода и начнём с истории Киевской Руси, которая составляет для нас сложность через временную удалённость и

---

² Ресурс доступа: cheloveknauka.com

перенасыщенность мифами разного характера. Поэтому выделим ту часть, которая может быть повергнута анализу, то есть традиционные характеристики данного периода:

1. Активность процессов, формирующих государство.
2. Формирование особенного статуса княжеской власти и законодательной базы.
3. Христианизация Руси.

В психоисторическом дискурсе эти течения общественно-политической жизни органично связаны, поскольку проистекают, в некотором смысле, из такой категории как телесность путём реализации коллективных фантазий. Л. Демоз с точки зрения общеметодологических принципов психоистории отмечает: «То, что обыкновенно называют «социальными институтами» - это исторические группы-представители: церковь – это групповая фантазия зависимости, армия – групповая фантазия рождения, правительство – групповая фантазия заботы, капитализм – групповая фантазия контроля, революция – групповая фантазия антизависимости, классовая система – групповая фантазия уважения, школа – групповая фантазия унижения»³.

При сопоставлении эволюции фантазий на Западе и периода существования Киевской Руси, последняя попадает под так называемый период «отказа», который имеет такие характеристики⁴:

Уровень фантазии	Личностный уровень	Исторический уровень
Желаемого	Отец/мать не отказались от меня	Феодальные связи, Великая Цепь Бытия, культ Девы Марии, расцвет церкви, мистическое слияние с Христом
Защиты	Я отказался от отца/матери	Монастири, крестовые походы, паломничество, уныние
Бедствия	Мать отказалась от меня	Экскоммуникация, безвластие, колдовство, чертовщина

В соответствии с психогенной теорией истории психогенные стили определяют уровень развития личности в историческом контексте. Какого же типа личность является типичной для периода «отказа», которая является объектом нашего внимания:

Стиль отказа	Аутичная личность	Невключенная; нарциссическая; эксплуататорская, паразитическая; недоверчивая; оральная агрессия; мегаломания или слабость «я»; психопатичная; нетерпимая к отсрочкам; отсутствие угрызений совести; идеализация матери; без чувства времени

(Что касается последней характеристики, на неё обращают внимание даже публицисты образца Олеса Бузины, которые утверждают, что человек того времени воспринимал время циклически через смену сезонов, и только государство

³ Л. Демоз, Психоистория. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000, с. 182.

⁴ *Ibidem*, с. 189.

реализовало концепцию линейного времени из-за необходимости внедрения планирования⁵).

Российский исследователь А.Агафонов примерил метод психоистории в изучении такого феномена как донское казачество. Экстраполируем результаты его исследования по отношению к украинскому казачеству: казачество является *отдельным психоклассом* в украинском обществе того времени; психоистория украинского казачества может быть репрезентована как групповая фантазия, как результат исторической мотивации в противостоянии враждебным вторжениям; Запорожская Сечь стала синтезом индивидуальных устремлений, надежд, поведенческих мотиваций, желаний, которые приобрели форму коллективного решения, познавательного процесса предметной направленности индивидов и общности в целом; характерной чертой психологии казачества является образность мышления и восприятия как формы познания.

Проблема политического лидерства в контексте истории казачества может рассматриваться через политическую деятельность Б.Хмельницкого и его оппонента И.Вишневецкого. В исследовании Г.Виноградова⁶, делается попытка создания гипотетических семиологических моделей поведенческих стратегий указанных политических деятелей., которые есть для нас значимыми для определения мотиваций лидеров периода казачества:

– с точки зрения психологии того времени «все без исключения отношения на земле как Творении Божем считались точной проекцией Законов Божих, отступление от которых рассматривалось не просто как преступление, но и проявление сатанинского греха, искоренение которого было священной обязанностью христианина»⁷.

– данная характеристика присуща не только православным. Иеремия Вишневецкий, имеющий репутацию палача Украины, и со своей стороны реализовывает подобный сценарий, «ведь он стремился установить на подчинённых Речи Посполитой территориях законный порядок, в процессе которого, понятно, нередко склонялся к репрессиям по отношению к восставшим, но попытки были обычным явлением, а особенно в период официально объявленного военного положения»⁸. Оригинальным есть свидетельство того, что в своё время И.Вишневецкий дал клятву матери не изменять православию, как свидетельство его причастности к династии Рюриковичей и Гедиминовичей. Но всё равно принял католичество, осуществив парентификацию в виде католической церкви, что добавило ему благодаря авторитетности Ватикана как политических, внешних предпочтений, так и внутренних, личностных.

– И Хмельницкий, Вишневецкий имели так называемый комплекс *архангела Михаила*, который заключается в осуществлении особенной защитной функции легитимной власти.

⁵ О. Бузина, Тайная история Украины-Руси. – Киев, 2012, с. 42.

⁶ Г.М. Виноградов, Ярема Вишневецкий vs. Богдан Хмельницкий: дві семіологічні моделі поведінкових стратегій.//Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 36. наукових праць. V випуск, 2007, с. 135-142.

⁷ *Ibidem*, с. 136.

⁸ *Ibidem*, с. 137.

– С учётом психологии того времени Б.Хмельницкий имел определённые проблемы с приобретением государственных прав, поскольку по происхождению был мелким шляхтичем. И Б.Хмельницкий и другие украинские гетманы для законного осуществления собственных амбиций, направленных на процесс создания государства, должны были либо же получить княжеские титулы в соответствии с существующими процедурами, либо предложить другую альтернативную модель⁹. Осознание подобных нюансов позволяет нам понять нелогичные, на первый взгляд, «па» в поведении гетмана: постоянный поиск «высокой руки», молдавская «командировка» Т.Хмельницкого, поиск благословения Иерусалимского патриарха Паисия и т.д.

Следуя далее в соответствии с периодизацией, слегка коснёмся причин незавершённости столыпинской аграрной реформы. По мнению А.Ахтямова, эти причины лежат в плоскости взаимоотношений министров - П.Столыпина и С.Витте, а также в отношении к ним самого Николая II.

Какие же общие черты в личностных характеристиках министров отмечает Ахтямов В.В.:

- Провинциализм, который стимулировал амбициозных Витте та Столыпина, двигаясь по служебной лестнице, тщательно изучать реальную жизнь.
- Общность образования – физико-математическое.
- Оба министра имели старших братьев, которые рано ушли из жизни. Существенное влияние на формирование личности каждого оказывали родные дядья. Оба были очень сентиментальными по отношению к жене и детям.
- Яркой чертой была интуиция, которая позволяла отмечать людей схожего типа с очень высоким уровнем личной ответственности.
- Эволюционисты, противники вооружённых конфликтов, ярые монархисты.

Казалось бы, эти общности давали основу к пониманию и совместным действиям. Но история свидетельствует об обратном – о наличии конфликта между министрами реформаторами. Возможно, причина лежит в соционических различиях, которые обозначены исследователем. Во-первых, П.Столыпин – интроверт с оригинальным мышлением, а С.Витте, в противовес ему, яркий, подвижный, конъюнктурный экстраверт. Ахтямов В.В. определяет корреляцию между личными качествами деятелей и их дальнейшей судьбой, а также влиянием на ход реформ. Характер Столыпина привёл его к жертве, даже к самопожертвованию, которое связано с отсутствием страха за собственную жизнь и авторитарностью. Витте не смог удержать власть, хотя его эмоциональность была эффективна при решении некоторых задач, без реализации которых он терял жизненную энергию. Во-вторых, то, что Ахтямов В.В. определяет как свойственную С.Ю.Витте истеричность, выплеснулась на все начинания П.А.Столыпина, а глубокая неприязнь С.Ю.Витте к П.А.Столыпину и холодная отчуждённость последнего чётко проявилась в их переписке и личных контактах¹⁰.

Выводы, сделанные Ахтямовым В.В., как раз есть примером того, что психоистория, не отрицая других методов познания исторической реальности,

⁹ *Ibidem*, с. 139.

¹⁰ Ресурс доступа: cheloveknauka.com

раскрывает глубинные характеристики людей и событий. Использование таких, казалось бы, лишённых плотной телесности категорий «как раздражение Николая II на Столыпина», «стремление идти против большинства», «психологические противоположности – интровертность Столыпина и экстравертность Витте» иллюстрируют нам современное измерение такого явления как роль личности в истории.

Следующим фрагментом психоисторического дискурса украинской истории, который репрезентует проблему политического лидерства, есть период украинской национальной революции, знаковой фигурой которой является М.Грушевский. Уместно поставить вопрос: какие личностные характеристики политического деятеля, осознанные или нет, обеспечивают провал или успех поставленной задачи.

Монография В.Ващенко частично даёт ответ на вопрос: как неврастения М.Грушевского, или то, что он квалифицировал как её, повлияла на его политическое поведение, и, соответственно, на общеисторические события. Недаром в качестве одного из эпитафов автор трансплантирует самохарактеристику М.Грушевского: «...я несчастливый и психопатичный»¹¹. Исследуя родовые истоки возникновения неврастения, исследователь делает ударение на значимости отца в жизни М.Грушевского, смерть которого, например, заслонила факт женитьбы и рождения дочери¹². Одновременно с этим неврастения трактуется самим Грушевским как женская, материнская, составляющая его психики.

Для нас же самым значимым остаётся вопрос: как проецировалась неврастения М.Грушевского на процедуру строительства молодого украинского государства? Ответ: парадигмой патриарха. В.Ващенко констатирует, что в «Автобиографии» М.Грушевский прописывает собственную генеалогию в «мифических структурах Украины»¹³. То есть самоопределяет себя как значимую фигуру в украинской истории. История Украины – это история его семьи. Украина и мать историка проходят один и тот же обряд захоронения - «очищения огнем» (мать Грушевского была тяжело психически травмирована при пожаре в доме, из-за чего и умерла, не придя в себя). Это «очищение огнём» для Украины и есть разрыв со старым, а для историка - разрыв со старшим поколением. Если неврастения - это женщина-мать у М.Грушевского, наследство со стороны матери, материнская кровь, вырождение, то не удивительно, что лекарство от неврастения, то есть огонь, будет лекарством от матери.

Таким образом, ситуация, которая имеет индивидуальное происхождение, определяемая исследователем путём транзактного анализа как неврастения вырождения, рассматривается как модель для всей нации.

Близкими к нам в исторической ретроспективе находятся Вторая мировая и Великая Отечественная войны, в следствие которых в современном украинском обществе существует такая психогруппа, а, возможно, и психокласс, «дети войны». В исследовании этих явлений мы должны избегать того, что, по определению

¹¹ В.В. Ващенко, Неврастения: непрочитані історії. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002, с. 124.

¹² *Ibidem*, с. 127.

¹³ *Ibidem*, с. 166.

К.Ясперса, есть «типичными оценками»¹⁴, которые опровергают наше экзистенциальное право на историческую боль как проявление самоуважения нации. Каким же образом психоистория раскрывает характер этих событий? Магистральное направление такого похода, на наш взгляд, можно обозначить благодаря тем выводам, которые сделали участники «круглого стола», организованного международным изданием «Psychologies» (русская версия)¹⁵:

1. Последствия военного опыта, если не были качественно психологически проработаны, проявляют себя в огрублении, в неспособности к усложнённым формам взаимодействия с другими людьми, в вытеснении более объёмных представлений о мире. Нормой становится примитивное разделение на своих и чужих, практически племенное сознание: свои всегда правы, а чужие - всегда враги¹⁶.

2. Поколение участников войны не способно из-за глубокой психотравмы осуществить объективный исторический анализ. Их дети – второе поколение – ощущают боль родителей, и для них обычные людские блага приобретают сверхценный характер, что искажает процесс познания и осмысления. Третье поколение уже удалено от травмирующих событий на большой промежуток времени, у него остаточный психический ресурс, чтобы иметь дело со страшным опытом. Таким образом, на современных историков, внуков тех, кто воевал, возлагается эта миссия.

3. Опыт войны активно иллюстрируется личными историями, которые делают намёк в сторону феноменологического похода, метода реконструкции и изучения событий войн сквозь призму не только общего, но и частного, личного.

Таким образом, для преодоления идеологических мифов, современных стереотипов и некачественных установок в обществе и в науке, которые влияют на политические решения, качественно может повлиять психоистория. Ибо как отметил один из участников «круглого стола» социолог Л.Гудков: «...если мы не станем работать с прошлым, оно будет нас преследовать»¹⁷.

Продолжением обозначенного дискурса можно определить исследования на сугубо украинской почве, взятые на вооружение политологами и журналистами. Например, в виде деятельности Школы политической психологии, основные принципы исследований которой определены её руководителем Г.Балашовым:

А. В соответствии с методом психоистории исторические события рассматриваются с точки зрения личной психологии, когда личность формирует бытие, а не наоборот. В конкретике это значит, что модель поведения, освоенная в детстве, человек впоследствии воплощает в жизнь.

В. Материалом для анализа служат личные высказывания политиков, книги, которые они пишут. Официальные биографии не используются, поскольку имеют пиар-характер. Обязательно выясняются события, которые произошли в жизни будущих политиков в возрасте до 6 лет и любимая сказка.

¹⁴К. Ясперс, Смысл и назначение истории. – Москва: Изд-во политической литературы, 1991, с. 528.

¹⁵Psychologies. – 2011, № 62. – С.56-65.

¹⁶Ibidem, с. 59.

¹⁷Ibidem, с. 60.

С. Пребывая на высоких властных должностях, украинские политики реализуют детскую систему родственных отношений. В зависимости от биографии они окружают себя символическими родителями, братьями и сёстрами. При этом роль т.наз. родственников могут играть как отдельные личности, так и целые государственные органы. Выяснение этих деталей позволяет прогнозировать, какую схему поведения выберет политик.

Благодаря исследованиям школы, В.Ющенко в соответствии с методологией Школы считается нарциссом, ребёнком которого чрезмерно опекали. В отношении политической линии бывшего президента, она ориентирована на личность отца, который был директором школы, а во время войны пребывал в Германии, навсегда оставшись под впечатлением от европейского благополучия: «Неудивительно, что тот вырос этаким директором сельской школы, мечтающим затащить земляков в ЕС. Даже помимо их воли — директор-то лучше знает»¹⁸.

В.Янукович из-за потери матери в детстве всю жизнь ощущал боль утраты, которую компенсировал постоянными материальными накоплениями. Ю.Тимошенко выросла мужененавистницей из-за ухода отца из семьи. А.Яценюк сейчас исполняет роль наследника — он представляет поколение, которое наследует политику Ющенко, его базовый страх — быть вторым.

Как мы видим в соответствии с общей периодизацией украинской истории, психоисторический дискурс в нашем исполнении носит крайне дискретный характер, причина которого указана вначале. Не заполнены полости целых периодов, например, до Киевской Руси (по Л.Демозу, период детоубийства), отсутствуют схемы психоисторических переходов от одной общественно-политической формации к другой, не разработан огромный психоисторический пласт XIX-XX ст.ст., не говоря уже о современности. Но пример тех историков, которые подобно Ж.Ле Гоффу, утверждали: «Я неизменно предпочитал человеческие существа абстракциям, но историк не в состоянии их понять иначе, чем в недрах исторических систем, в которых они жили» - постоянный стимул к поискам новых ракурсов национальной истории¹⁹.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Psychologies. – 2011, № 62.
- [2] Агафонов А.И. Донское казачество XVI – начала XX века: психологический портрет // Ресурс доступа: www.razdory-museum.ru/c_portrait.html
- [3] Ахтямов В.В. Психоисторические аспекты жизни С.Ю.Витте и П.А.Столыпина // Автореферат на соис. науч. ст. канд. ист. наук // www.dslib.net/istoria-otechestva/ahtjamov2.html/.
- [4] Брехуненко В.А. Проблема причетності українських козаків до генези донського козацтва в історіографії // Ресурс доступа: <http://cadetsfund.org>.
- [5] Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – Киев, 2012.
- [6] Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002.

¹⁸ Ресурс доступа: nova.ua.com.ua

¹⁹ Ж. Ле Гофф., Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992.

- [7] Виноградов Г.М. Ярема Вишневецький vs. Богдан Хмельницький: дві семіологічні моделі поведінкових стратегій.//Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Зб. наукових праць. V випуск, 2007.
- [8] Демоз Л. Психоісторія.- Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
- [9] Ле Гофф Ж., Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992.
- [10]Ресурс доступа: cheloveknauka.com
- [11]Ресурс доступа: novaya.com.ua
- [12]Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва: Изд-во политической литературы, 1991.

DYSKURS PSYCHOHISTORYCZNY UKRAIŃSKIEJ HISTORII

W danym artykule autor na podstawie znanego schematu periodyzacji historii Ukrainy wyodrębnia elementy dyskursu psychohistorycznego, proponując własną wersję ich zależności i spójności.

Psychohistoria jako metoda i niezależna dyscyplina naukowa istnieje od ponad czterdziestu lat, jednak w ukraińskiej historiografii nie znalazła odpowiedniej realizacji, mimo iż właśnie ona ilustruje nowoczesny format ludzkiego wymiaru historii.

Autorka analizuje dyskurs psychohistoryczny takich wydarzeń i okresów w ukraińskiej historii jak ukraińskie kozactwo oraz problem przywództwa hetmańskiego, reforma rolna Stołypina, ukraińska rewolucja narodowa przez pryzmat osobowości M. Hrushevskiego, Wielka Wojna Ojczyźniana i druga wojna światowa, psychohistoryczne portrety niektórych postaci politycznych współczesności.

Główne wnioski sformułowane przez autora: Kozacy są oddzielną psychoklasą we współczesnym im społeczeństwie ukraińskim; psychohistoria ukraińskiego kozactwa może być przedstawiana w postaci grupowej fantazji jako wynik historycznej motywacji sprzeciwu wrogim najazdom obcokrajowców; B.Chmelnicki miał pewne problemy z uzyskaniem prawa do przywództwa państwem, ponieważ z pochodzenia był tylko drobnym szlachcicem, on i inni ukraińscy hetmani do właściwego realizowania swoich ambicji w tworzeniu państwa musieli albo uzyskać tytuły książęce zgodnie z obowiązującymi procedurami, albo zaoferować inny model alternatywny.

Wskazano konflikt między władzą tradycyjną i reformatorami – S. Witte i P. Stołypinom, w którym główną rolę przejmuje imperator Mikołaj II. Stosunek cara do wymienionych ministrów charakteryzuje się stanem irytacji, blokującej racjonalne zrozumienie przez Mikołaja II konieczności fundamentalnych zmian w Imperium.

Co dotyczy okresu wojny, to doświadczenia wojenne, w przypadku gdy nie były psychologicznie opracowane, ujawniają się w zubożeniu, niezdolności do złożonych interakcji z innymi ludźmi, w wyparciu bardziej złożonych wyobrażeń o świecie.

Politycy ukraińscy, jak również inni, urzeczywistniają dziecięcy system relacji rodzinnych, czyli zgodnie z biografią otaczają siebie symbolicznymi rodzicami, braćmi i siostrami, tak w postaci ludzi jak i instytucji. Mówiąc o realnych politykach ostatniej dekady, naukowcy określili V.Juszczenkę jako narcyza, dziecka, którym nadmiernie opiekowali się. J.Tymoszenko, dorastała bez ojca, który opuścił rodzinę, w nienawiści do mężczyzn, których nieustannie wypycha z najbliższego otoczenia, itp.

Autor określa przyszłe perspektywy dla badań, przewidując zwiększenie objętości dyskursu psychohistorycznego o wysokiej jakości.

Słowa kluczowe: psychohistoria, dyskurs psychohistoryczny, B.Chmielnicki, I.Vyshnevetsky, reforma rolna Stołypina, M.Hrushevsky, Wielka Wojna Ojczyźniana, II wojna światowa, psychohistoryczne portrety, V.Juszczenko, J.Tymoszenko, V.Janukowycz.

PSYCHO-HISTORICAL DISCOURSE OF UKRAINIAN HISTORY

In this article the author on the basis of well-known schemes of periodization of Ukrainian history highlights the elements of psychohistorical discourse, offering her version of their relationship and consistency.

Psychohistory as a method of self-discipline is already more than forty years old, but in Ukrainian historiography it hasn't obtained the high-quality implementation, even though it illustrates the format of a modern human dimension of history.

The author examines the psychohistorical discourse such events and periods in Ukrainian history as the Ukrainian Cossacks hetman and the problem of leadership, Stolypin's agrarian reform, the Ukrainian national revolution in the projection of personality M. Grushevsky, the Great Patriotic War and World War II, psychohistorical portraits of some political character of the modern period.

The main conclusions made by the author: the Cossacks is a separate psychoclass in contemporary Ukrainian society and psychohistory of Ukrainian Cossacks can be represented as group imagination as the result of a historical motivation as an opposition against hostile foreign invasion.

B.Khmelnitsky had some problems with obtaining the rights to the leadership of the state as originally he was only minor gentry, he and other Ukrainian hetmen had to either get princely titles in accordance with existing procedures, or to offer another alternative model if they wanted to put into practice their own ambitions in the process of creation of the state.

We have outlined a conflict between the traditional authorities and the reformers - Sergei Witte and Pyotr Stolypin where the protagonist becomes Emperor Nicholas II.

The king's attitude to the named ministers can be described as irritation which prevents Nicholas II to understand rationally the need for radical changes in the empire.

One of the iconic figures of the Ukrainian national revolution is M.S.Grushevsky, as a neurotic person, he saw the way of healing himself with "fire", in which Ukraine had to be immersed.

The consequences of military experience, if not treated psychologically manifest the He also has a complex of the patriarch. With regards to the wars.

mselves in the coarsening, the inability to form complex interactions with other people in the displacement of more complex representations of the world.

Ukrainian politicians, like any other carry out a child system of kindred.

That is, according to the biography, they surround themselves with symbolic parents, brothers and sisters, both as people and establishments.

Talking about the real politicians of the last decade, researchers have determined Yushchenko as narcissus, child who was taken care too much. Yulia Tymoshenko, as Little Red Riding Hood, grew up without a father, he left the famil, and so she hates men and constantly pushes them out of the nearest environment. The author outlines the future prospects of research, thus increasing the amount of high-quality psychohistorical discourse.

Keywords: Psychohistory, psychohistorical discourse, Ukrainian Cossacks hetman, Stolypin's agrarian reform, the Great Patriotic War and World War II, psychohistorical portraits, M. Grushevsky, Yushchenko, Yulia Tymoshenko

DOI:10.7862/rz.2014.hss.13

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Anna DZIAMA¹
Magdalena REJMAN-ZIENTEK²

IMPLEMENTATION OF CLIL AT THE UNIVERSITY LEVEL: THE CASE OF LOGISTICS COURSE

The purpose of this article is to show the necessity to implement bilingual teaching at university education. At the present time, as we are witnessing the globalization process, university students need to master the second language skills, especially English, in order to become competitive in a labour market. Nonetheless, the demand of modern times development requires from students to use professional language, strictly connected with the major of their study. English language has become an add-on to any university curricular program, yet it came to be a tool to learn something else. It is Content and Language Integrated Learning (CLIL), a methodology introduced by David Marsh, that views language as a vehicle to learn through English. CLIL is a response to the global changes, to be innovative, creative and dynamic. This innovation is entitled in methods and approaches as CLIL entails teaching the foreign language while students learn the subject-matter. In the given paper, the benefits of the implementation of the bilingual programs are discussed as well as difficulties in assimilating academic content through the language process. Yet, this paper on CLIL aims at analyzing the way Polish university lecturers and academics might structure their lectures as well as classes and take advantage of this approach, i.e. incorporating English as a medium of instructions, chiefly in postgraduate programs.

Keywords: Content and Language Integrated Learning (CLIL), English, Higher Education.

1. INTRODUCTION

David Marsh in his seminal paper entitled “Content and Language Integrated Learning: The European Dimension - Actions, Trends and Foresight Potential explains that content and language integrated learning (CLIL) refers to any dual-focused educational context in which an additional language, thus not usually the first language of the learners involved, is used as a medium in the teaching and learning of non-language content”³. The author points out that the process is dual-focused since while attention may be mainly on either subject-specific content or language, both are always accommodated and billeted. Dulton-Puffer and Wolff argue that this approach is presently implemented in differing ways depending on the age-range and location of learners, especially in primary schools throughout Europe⁴. Interestingly, it is most commonly realized by

---

¹ Anna Dziama, PhD, Assistant Professor – The University of Rzeszów, Institute of English Studies, Al. mjr. W. Kopisto 2 B, 35-315 Rzeszów.

² Magdalena Rejman-Zientek, MA – The Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management, Department of Quantitative Methods, al. Powstańców Warszawy 10, PL – 35 959 Rzeszów, corresponding author: mzienek@prz.edu.pl

³ D. Marsh, *Content and Language Integrated Learning: The European Dimension - Actions, Trends and Foresight Potential*. (retrieved from <http://userpage.fu-berlin.de/elc/bulletin/9/en/marsh.html>), 2002, p. 34.

⁴ Ch. Dalton-Puffer., *Discourse in CLIL classrooms*, Amsterdam et al.: Benjamins, 2007, p.67.

teachers of foreign languages and those of other subjects i.e. Mathematics, Science, Music, who might, for example, offer so called *language showers* for 6-10 year olds, which involves 30 minutes to one hour language exposure per day; then, *language encounters* for 10-14 year olds, which comprises experiential blocks of some, so to say, 40 hours before or equivalent to formal language instruction. What is more, so called *dual-focused learning* for 14-19 year olds, interestingly, in academic streams, which is, at least, 5-10 hours per week, and at that point, *competence building* for 16-19 year olds in vocational education and training. However, one particular group to be focused are 19 and older university students to be focused on and exposed to CLIL. As examined by Marsh "there are many variants now active in European mainstream education differing not only in terms of implementation but also goals"⁵. There is a growing amount of evidence that one very important factor affecting students foreign language acquisition is self-confidence and language awareness. If we look at CLIL model, these range from preparing children at pre-school or primary school for language learning through language awareness activities, to building self-confidence through skills development for certain vocational sector students, either the construction or logistics, who, as we assume, might not have reacted favorably to earlier language instructions and teachings.

One has to mention, as observed by Marsh that over the last five decades finest practice in teaching and learning foreign languages has progressed from emphasis on grammar and translation in the 1950s, behaviorist forms of rote learning in the 1960s and the communicative approach of the 1970s, to those which stress form and function in the present day. Marsh summarizes that by stating: "put simply, knowledge of a language has given way to pragmatic competence whereby a person has both knowledge and skills for actively using the given language"⁶.

Interestingly, in the 1950s it was often only particular students who took on additional language learning, by the end of the century such establishment was extended to general school populations. Therefore, more students were seen to prerequisite more language ability, and to realize this additional motivation was assumed by numerous educational specialists, academics and teachers in a variety of countries as to how and when languages are best taught and learned. It was not long ago, in the 1990s that the European Commission made a recommendation that all school leavers should have particular and certain competence in both the mother tongue and two European community languages. This policy facilitated to form best educational goals, then the question of recognizing an suitable 'platform for delivery' has continued to be chiefly unsolved. As Marsh explains "the reason for this has generally not been due to lack of knowledge of *what* could be done, but rather the inability to visualize *how* it could be achieved"⁷.

Marsh and Wolff believe that language teaching and learning, as conveyed through the widely differing educational systems of the European Union member states, undoubtedly requires assessment, further development and review in one form or another⁸. Thus, they argue that contemporary languages education has regularly failed to offer stages and platforms for learning which ensemble a wide-ranging group of people,

---

⁵ D. Marsh, *op. cit.*, p.34.

⁶ *Ibidem*, p.42.

⁷ *Ibidem*, p.42.

⁸ D. Marsh, D. Wolff (eds.), *Diverse Contexts – Converging Goals. CLIL in Europe*, 2007, pp.15-25.

those younger and some older. Accordingly, it is CLIL has occurred as a *pragmatic European solution to a European need*. It has been often pointed out that CLIL has been suggested in conjunction with assertions that foreign languages are not adequately taught or learned in schools and that a substantial investment in this field is needed for, namely, a cost-effective, practical and sustainable solution might be set up in this new, though teacher -challenging approach.

Given the added value of the approach, it is viewed according to different sectors and types. First and foremost, as explained by Marsh “this is in terms of providing greater individual economic opportunities and benefits, which, in turn, provides greater overall economic return on investment in language education”⁹. What is more, one has to mention that there is likelihood to enhance such skills and abilities as social inclusion, egalitarianism, social equality by providing and enabling a larger array of young people with alternative and unconventional platforms for learning foreign languages which is proper for the specific styles and individual personalities, predominantly with respect to learning strategies, as enumerated by Marsh i.e.:

“gender mainstreaming in terms of male and female performance in language learning; reaping the benefits of naturalistic early language learning; the relevance and value of limited and domain-specific competencies in languages; opportunities for learners to be linguistically prepared to take up their rights to study in other countries; school development which may lead to improvement of educational environments”¹⁰.

Accordingly, it has been highlighted by Marsh and Wolff that “the impact of national and European initiatives, alongside professional developments within language teaching, and, in particular, grassroots demands, have resulted in its emergence as an educational innovation which suits the times, needs and aspirations of learners”¹¹. Moreover, in terms of foreign language learning there are numerous indications that so-called older learners, in our case university students, are increasingly reluctant to *learn now for use later*, but prefer to *learn as you use and use as you learn*, which is appropriate for the the juxtaposition of determination and purpose mutual to the times and university vocational courses. Therefore, the issue of mobility and the forthcoming broadband roll out are correspondingly well-thought-out to added impact on learner attitudes and outlooks towards how university students learn, above all, with regard to foreign language teaching.

2. DESIGNING BILINGUAL PROGRAMS FOR HIGHER EDUCATION

In the course of the globalization process university students, in order to be competitive in a labor market, need to master the second language, especially English, which is some kind of an added value. However, everyday language is not sufficient today, students need to learn the professional language, strictly connected with the major of study. This is the language of instructions, teaching and research materials, during students exchanges and graduate employability. Some universities provide bilingual education policy and design programs and curricula which take into account the characteristics of the subject. However, one needs to be aware that the implementation of the programs requires some conditions which should be met. This is not only the change

---

⁹ D. Marsh, *op. cit.*, 39-45.

¹⁰ *Ibidem*, p. 39-45.

¹¹ D. Marsh, D. Wolff (eds.), *op. cit.*, p. 44.

of the language in which the subject is taught. Students need to possess a high command of the second language but also teachers need to be fluent. There are many benefits of the implementation of the bilingual programs at universities. They concern both the benefits for the universities as well as for the students. As for the university, first of all, its attractiveness enhances; more national and international students are attracted. There is a possibility of collaboration with other universities, with industry and other professional institutions. The development of educational and economic partnership with other countries is also possible. Among others there are also cognitive benefits (creativity, paying more attention to the language forms and uses). As for the benefits for students one can mention, inter alia, about: the opening of new opportunities for students in the labor market. Students master subject-specific literacies in English, they get accustomed to the terminology in English. The understanding of new terms in English leads to a deeper engagement with these terms, through, e.g. searching for materials in the Internet. Students develop new information sheet with data collected from English sources; they also develop translation skills from English into Polish.

3. DIFFICULTIES IN ASSIMILATING ACADEMIC CONTENT THROUGH LANGUAGE

While implementing the bilingual program some initial problems may occur. First of all students may encounter some difficulties in assimilating academic content through a language. Secondly, the academic content may not be acquired at the same level as it was taught in the native language. However, Hellekjaer and Wilkinson report that recent studies have revealed that students engaged in academic teaching programs using an additional language skill achieve the same or even better academic performance than their peers who study in programs taught in their mother tongue¹². That is why it is important to establish an initial level of language competence for the students. The language should not be an obstacle which will have a negative influence on their academic performance. Therefore, it should be introduced in a gradual and sensible way. But not only do the students encounter the problem, it is also related to the language proficiency of their teacher. Thus, it is not only the matter of a command of the foreign language, but it is the matter of explanation, classification, responding to questions. It is the matter of a general language proficiency and competence in different linguistic skills. Therefore, the establishment of a minimal level of language competence is essential.

4. STRATEGIES APPLIED WHILE TEACHING SPECIFIC UNIVERSITY COURSES

Teaching specific university courses in English is a long-term process which requires a continuous improvement and an application of many strategies. From the very beginning of the course students should be aware of the importance of studying the subject in a foreign language. Students should achieve the goals of the subject and, at the same time, they should improve English proficiency. By using various language strategies students expand their knowledge and improve their comprehension. One of the strategy is an acquisition of professional vocabulary in English. For many students this is the first

---

¹² G.O. Hellekjaer, R. Wilkinson, CLIL in higher education, *EuroCLIL*, Bulletin 7. (retrieved 2 April 2012 from the net: <http://www.euroclil.net/index.php?inbound=inbound/ulletins/bulletin7/8.htm>), 2009, p. 9.

exposure to this type of vocabulary. It is the role of the teacher to constantly use these words and students need to repeat them and use in the context. When students hear these examples, they realize the importance of studying the subject in a foreign language. Fiorito notes:

“As a matter of fact English for Specific Purposes combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. Being able to use the vocabulary and structures that they learn in a meaning context reinforces what is taught and increases their motivation”¹³.

Therefore, acquiring the professional vocabulary is one of the most important goals of this and any other content-based course. Charles Van Leeuwen adds a similar conclusion:

“If the university intends to provide its students with a well-considered language teaching program that enables them to reach a substantial level, this will involve many hours of study, many credits and high costs. A student who takes the language as a subsidiary subject may be slightly hesitant to make such an investment and the necessary funds are often in short supply at modern universities! It makes it clear why language learning through content learning presents a welcome solution; content becomes an instrument for language learning and language learning is instrumental for the content”¹⁴.

Thanks to this strategy students are well-motivated, they improve English proficiency, they are aware of the importance of studying the subject in a foreign language. But it needs to be, so called, *live* English, that is why it is necessary to find authentic sources such as books, journal or websites. This is a role of the teacher to select a topic-related reading and then adjust it accordingly to the language level as well as to the goals which need to be accomplished. There are some solutions to make it easier. Teachers may shorten the text, remove unnecessary information, divide long paragraphs into shorter pieces. They may use extra, multimodal input (supplement the text with examples visual, charts or graphs, may give some examples to clarify complex concepts. Some pre-reading tasks pictures, words translation, questions) may be provided. However, students also need to speak in a foreign language, how to break the language barrier Kurtan says: *It is necessary to introduce various interactional strategies in teaching to foster a more interactive climate characterized by greater student participation*¹⁵. The teacher may encourage students by showing a couple of examples, by resolving problems, by providing feedback and by workgroup. Students must play active roles in class. The constant interaction between the teacher and the students is necessary. Fiorito advises:

“The students are handicapped because they are unable to use their native language competence to present themselves as well-informed adults. That is why the teacher should create an atmosphere in the language classroom which supports the students. Learners

---

¹³L. Fiorito, *Teaching English for specific purposes* (retrieved from <http://www.usingenglish.com/articles/teaching-english-special-purposes.html>), 2005, p.23.

¹⁴ C. Van Leeuwen, Feasibility of policy in university language teaching today. In *Multilingual approaches in university education. Challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands, 2003, pp.67-76.

¹⁵ Z. Kurtan, Teacher training for English-medium. University of Veszprem, Hungary. In *Multilingual approaches in university education, challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands, 2003, p. 57.

must be self-confident in order to communicate and you have the responsibility to help build the learner's confidence"¹⁶.

Teachers, themselves, must be interested in the topic, they should have the goodwill to develop lessons and should have an access to various sources. But how to check student's comprehension of such kinds. One of the ways and methods is to do it by writing exercises as "writing effectively demands adequate knowledge of the rhetoric and specific content area"¹⁷. However, the teacher needs to present some kind of background to make the task easier and to motivate students as some part of the given form and the source materials might be too difficult for students to understand and comprehend. Owing to this approach, students might improve their language proficiency, learn the topic, gain confidence, hence the future employability.

5. BILINGUAL LANGUAGE IMPLEMENTATION INTO THE COURSE OF LOGISTICS

According to the definition by *Longman Dictionary of Applied Linguistics*, bilingual teaching is: *the use of a second or foreign language in school for the teaching of content subjects*. In simple words this is a teaching of professional course in a foreign language. The course of Logistics is closely related to English within such areas as shipping, making orders, filling in documents, the implementation of the foreign language is a must. In the process of teaching the course at university, the teacher should focus on diversified teaching means with the use of foreign original logistics textbooks. Thanks to this students master the content and at the same time the ability to use English. Together with the development of logistics industry, there is a high demand for specialists with interdisciplinary skills. This is the role of the lecture to teach the basic theories on logistics, at the same time paying attention to improve students' abilities of English comprehensive skills. For this purpose teacher should check the level of English and adjust it to the student. In bilingual teaching the use of two languages is not even; it depends on the student's language skills, but also on the teaching objective. It should be done in the process of designing the university curriculum in Logistics. The curriculum needs to refer to original logistics textbooks, as well as the Internet sources. While teaching the subject various methods should be applied. One of the suggestion is a student-centered interactive teaching method, such as for example role-playing. Students need to express their opinions on various logistics issues. A case study is also a good method, which enables the students to solve various problems. Role-playing method, e.g. on international logistics allows students to play roles of a forwarding agent or a shipper; thanks to it student's creativity can be inspired. However, during the course implementation some problems may occur.

If the teacher has no sufficient professional knowledge or he foreign language is of low level, it may affect the quality of teaching and as a result students may lose their interest. So the university should put more emphasis on training the teachers. Students also need to meet the needs of foreign language, but also they should have some preliminary knowledge on the subject. That is why more attention should be put on

---

¹⁶ L. Fiorito, *op. cit.*, p.23.

¹⁷ R. Wilkinson, G.O. Hellekjaer, Trends in content learning through English at universities: A critical reflection. In *Multilingual approaches in university education. Challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands, 2003, p. 9.

improving students reading, listening or speaking abilities and change English teaching for examination to for application. Also, the foreign language should be introduced gradually. At the beginning students should get familiar with professional terminology, they need to be encouraged to see professional dictionary. The content teaching at first should become more complex. At that stage the proportion of the foreign language vs. mother tongue should be changed. During the course bilingual textbooks should be used. However, they are still not available, mostly due to the price. One of the solutions is to edit applicable bilingual textbooks which would consider and combine with national conditions.

6. CONCLUSIONS

In conclusion, when using CLIL, both language and content are simultaneously paid attention to, and they are both relevant in the learning process. The language is used as a tool to learn the contents of the subject and the contents are used to learn and use the language communicatively. While implementing CLIL in the educational process the following aspects should be considered, for instance adequate target-language competence, subject knowledge, teacher training, teacher cooperation. Students develop literacy in two languages and can look beyond the English-speaking world for employment. Dalton-Puffer and Smit argue that *to learn a language and subject simultaneously provides an extra means of educational delivery which offers a range of benefits relating to both learning of the language, and also learning of the non-language subject matter*¹⁸. It is worth pointing out that, in addition to the approach explained above, there are social, community, psychological, commercial and economic benefits and profits that suit administrative and political policies and goals of each and given EU member state. Thus, there is a need to consider CLIL in terms of language policy, planning, and politics at a Higher education level, to be more precise, University or Technical University stages.

REFERENCES

- [1] Dalton-Puffer, Ch., *Discourse in CLIL classrooms*. Amsterdam et al.: Benjamins 2007.
- [2] Dalton-Puffer, Ch.; Smit, U. (eds.), *Empirical perspectives on CLIL classroom discourse*. Frankfurt a. M.: Lang 2007.
- [3] Deller, S. and Price C., *Teaching Other Subjects through English*. Oxford. Oxford University Press 2007.
- [4] Chun, F., *Research on Implementing Bilingual Teaching of Logistics Engineering laboratory course*, Journal of Peking University (Philosophy and Social Science Edition), no.2., 2007.
- [5] Fiorito, L., *Teaching English for specific purposes* 2005 (retrieved from <http://www.usingenglish.com/articles/teaching-english-special-puroses.html>)

---

¹⁸ Ch. Dalton-Puffer, U. Smit, (eds.), *Empirical perspectives on CLIL classroom discourse*. Frankfurt a. M.: Lang., 2007, p.76

- [6] Hellekjaer, G.O. and Wilkinson, R., CLIL in higher education 2009.. *EuroCLIL*, Bulletin 7.(retrieved 2 April 2012 from the net: <http://www.euroclil.net/index.php?inhound=inhound/ulletins/bulletin7/8.htm>).
- [7] Kurtan, Z., Teacher training for English-medium. University of Veszprem, Hungary. In *Multilingual approaches in university education, challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands 2003.
- [8] Marsh, D.; Wolff D. (eds.), *Diverse Contexts – Converging Goals. CLIL in Europe* 2007.
- [9] Mehisto, P., Frigols, M-J, Marsh D., *Uncovering CLIL*. London: Macmillan 2008.
- [10] Van Leeuwen, C., Feasibility of policy in university language teaching today. In *Multilingual approaches in university education. Challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands 2003.
- [11] Wilkinson, R. and Hellekjaer, G.O., Trends in content learning through English at universities: A critical reflection. In *Multilingual approaches in university education. Challenges and practices*. Maastricht University. The Netherlands 2003.

WPROWADZENIE KSZTAŁCENIA JEZYKOWO-PRZEDMIOTOWEGO W UCZELNIACH WYŻSZYCH NA PRZYKŁADZIE KURSU Z LOGISTYKI

Język obcy jest dzisiaj narzędziem pracy i nauki pozwalającym na swobodne funkcjonowanie w świecie otwartych horyzontów i bezustannego rozwoju. Badania naukowe potwierdzają, iż dla młodych ludzi nauczanie dwujęzyczne jest bardzo atrakcyjne. W dobie globalizacji studenci, aby stać się konkurencyjni na rynku pracy, muszą opanować umiejętności językowe drugiego języka, zwłaszcza języka angielskiego. Jednakże, współcześnie wymagana jest znajomość języka zawodowego, ściśle związanego z kierunkiem studiów. Odpowiedzią na globalne zmiany jest właśnie CLIL (Content and Language Integrated Learning), czyli zintegrowane kształcenie językowo-przedmiotowe, metoda wprowadzona przez Davida Marshalla. Głównym założeniem tej metody jest zdobywanie nowej wiedzy i jednocześnie obcowanie z językiem obcym, uczenie się i używanie go. Wartością dodaną tej metody jest zapewnienie słuchaczom możliwości opanowania języka angielskiego na wysokim poziomie z bogatym słownictwem specjalistycznym z różnych dziedzin wiedzy. CLIL prócz języka i treści międzyprzedmiotowych uczy samodzielności, kreatywności, analizy, czy syntezy. Celem niniejszego artykułu jest pokazanie konieczności wdrożenia kształcenia dwujęzycznego w edukacji uniwersyteckiej. W artykule przedstawiono korzyści wdrażania programów dwujęzycznych a także trudności w przyswajaniu treści nauczania w procesie edukacji językowej. Pokazano również, w jaki sposób wykładowcy uniwersyteccy i naukowcy mogą organizować swoje wykłady, a także zajęcia i skorzystać z tego podejścia.

Słowa kluczowe: Zintegrowane kształcenie językowo-przedmiotowe (typu CLIL), język angielski, kształcenie uniwersyteckie

DOI:10.7862/rz.2014.hss.15

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Paweł GAJEWSKI¹

KRYZYS FINANSOWY A DETERMINANTY OPROCENTOWANIA OBLIGACJI RZĄDOWYCH W STREFIE EURO

W pracy podjęto próbę zbadania zmiany sposobu wyceny przez rynki finansowe obligacji rządowych w państwach strefy euro w okresie kryzysu finansowego. Wartością dodaną artykułu jest sposób traktowania oczekiwanych zmiennych fiskalnych i makroekonomicznych o niskiej częstotliwości. W dodatku do często stosowanej interpolacji statystycznej danych, w artykule skonstruowano i porównano cztery alternatywne schematy oczekiwań rynków finansowych. Takie postępowanie, obok rozwiązania problemu niskiej częstotliwości danych, umożliwia wyciągnięcie pewnych wniosków odnośnie do stopnia dalekowzroczności rynków.

Badanie przeprowadzono na danych kwartalnych, do których sprowadzono dane o wyjściowo różnej częstotliwości, obejmujących lata 1999–2011. Położono nacisk na rolę zmiennych fiskalnych i makroekonomicznych, a także znaczenie stanów nierównowagi w sektorze bankowym. Wyniki potwierdzają wystąpienie silnej zmiany zachowania rynków finansowych. Wskutek kryzysu wzrósł wpływ długu publicznego, popytowych uwarunkowań wzrostu gospodarczego oraz wahań globalnego ryzyka na wysokość premii za ryzyko na oprocentowanie obligacji. Jednocześnie spadło znaczenie płynności rynków obligacji, które przed kryzysem należało do najważniejszych determinantów rentowności obligacji. Analiza kontrybucji poszczególnych zmiennych wskazuje, że zarówno przed kryzysem, jak i (jeszcze bardziej) po upadku Lehman Brothers wysokość premii za ryzyko jest silnie powiązana z sytuacją sektora bankowego, w tym zwłaszcza – z wysokością wskaźnika dźwigni. Sugeruje to, że powiązania między sektorem bankowym i publicznym stanowią ważne źródło obserwowanych fluktuacji premii za ryzyko.

Słowa kluczowe: polityka fiskalna, kryzys finansowy, strefa euro

1. WPROWADZENIE

W 2008 roku w strefie euro nastąpił zdecydowany wzrost zróżnicowania długoterminowych stóp procentowych. To zjawisko przez wielu ekonomistów zostało zinterpretowane jako poprawa jakości wyceny premii za ryzyko dokonywanej przez rynki finansowe². W istocie w największym stopniu wzrosły rentowności obligacji greckich, a także irlandzkich i portugalskich. Chociaż każdy z wymienionych krajów znajdował w innej sytuacji makroekonomicznej, to jednak wszystkim rynki finansowe zaczęły przypisywać podwyższone ryzyko kredytowe.

---

¹ Dr Paweł Gajewski, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź, e-mail: pawelg@uni.lodz.pl

² Por. M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *What Explains the Surge in Euro Area Sovereign Spreads during the Financial Crisis of 2007–09?*, „ECB Working Paper” 2009/1131.

Poprawa jakości wyceny ryzyka była argumentem wdrażania w wielu krajach programów oszczędnościowych mających na celu obniżenie relacji długu i deficytu finansów publicznych do produktu krajowego brutto (PKB). Dodatkowe argumenty wspierające działania konsolidacyjne płynęły od ekonomistów wskazujących na możliwość ekspansywnego charakteru konsolidacji fiskalnych dzięki ujawnieniu się w określonych warunkach (m.in. wysoki dług publiczny, oparcie konsolidacji na stronie wydatkowej) efektów niekeynesowskich nawet w krótkim okresie³. Na poparcie wywodów teoretycznych przytaczano doświadczenia historyczne zwłaszcza Danii i Irlandii z lat osiemdziesiątych XX wieku, które stały się sztandarowymi przykładami ekspansywnych konsolidacji⁴. Krótkookresowe efekty konsolidacji fiskalnych okazały się jednak gorsze od oczekiwanych. Stopa wzrostu gospodarczego w krajach nimi objętych w 2011 roku był niska, a często ujemna, prognozy zaś na kolejne lata rzadko zwiastują odwrócenie negatywnych trendów.

W związku z tym coraz częściej zaczęły się pojawiać głosy kwestionujące realne możliwości wystąpienia efektów niekeynesowskich w takiej skali, aby mogły one przeważać nad klasycznymi efektami keynesowskimi⁵. Między innymi Blanchard⁶ i Portes⁷ twierdzą, że konsolidacje fiskalne nie tylko obniżają wzrost PKB, ale także są przeciwnoekstremalne. Dzieje się tak dlatego, że rynki finansowe zdają się w większym stopniu wyceniać obligacje na podstawie perspektywy wzrostu gospodarczego niż wyników fiskalnych. Wdrażając programy oszczędnościowe i tłumiąc wzrost gospodarczy, rządy przyczyniają się zatem do wzrostu rentowności obligacji i wzrostu relacji długu do PKB za sprawą zarówno wzrostu licznika (wzrost płatności odsetkowych), jak i spadku mianownika.

Prezes MFW Oliver Blanchard, komentując w kwietniu 2012 roku ostrzeżenie wystosowane pod adresem rządu hiszpańskiego o potencjalnie negatywnych konsekwencjach zacieśnienia fiskalnego, stwierdził, że rynki finansowe cierpią na schizofrenię (wypowiedział wówczas cytowane obecnie często zdanie „*Damned if you do, damned if you don't*”).

Niewątpliwie w 2008 roku dokonała się zmiana strukturalna sposobu wyceny obligacji rządowych w strefie euro, przy czym pewna frustracja wśród ekonomistów i polityków wskazuje, że nowe mechanizmy tej wyceny nie są do końca znane. Aktualne jest zwłaszcza pytanie, czy wzrost rentowności obligacji jest rzeczywiście związany z podwyższonym ryzykiem kredytowym? Czy ważniejszą rolę odgrywają inne czynniki, takie jak wahania globalnej awersji do ryzyka, płynność obligacji lub nierównowagi występujące w sektorze prywatnym, które potencjalnie mogą być w przyszłości zaabsorbowane przez sektor publiczny, zwykle poprzez wzrost zadłużenia publicznego?

Krótkie szeregi czasowe wciąż stanowią barierę dla badań empirycznych, ale z upływem czasu możliwości analizy determinantów oprocentowania obligacji są większe. Niniejsze opracowanie stanowi kolejną próbę oszacowania determinantów oprocentowania obligacji, a także zbadania skali wspomnianej zmiany strukturalnej

³ Por. np. P. Borys, P. Cizkowicz, A. Rzońca, *Panel data evidence on non-Keynesian effects of fiscal policy in the EU New Member States*, „MPRA Paper” 2011/32696, University Library of Munich, Germany.

⁴ Por. MFW, *Navigating the Fiscal Challenges Ahead*, „Fiscal Monitor”, Maj 2010.

⁵ Por. G. Corsetti, *Has Austerity Gone Too Far?*, VOXEU.org, 2.04.2012 r.

⁶ O. Blanchard *Driving the Global Economy with the brakes on*, blogpost, styczeń 2012 r.

⁷ J. Portes *Is austerity self-defeating? Of course it is*, VOXEU.org, 10.04.2012 r.

sposobu wyceny ich rentowności w okresie nasilania się i utrzymywania zjawisk kryzysowych. Weryfikacji poddawana jest między innymi hipoteza, że rynki finansowe przed kryzysem finansowym brały pod uwagę głównie płynność rynków obligacji oraz zmienne fiskalne, natomiast od 2008 roku w większym stopniu wyceniają obligacje rządowe na podstawie wskaźników makroekonomicznych. Przeanalizowano ponadto rolę zmiennych opisujących ryzyko płynące z sektora bankowego w tłumaczeniu zmienności rentowności obligacji. Dodatkowym celem pracy jest przybliżenie sposobu wyceny obligacji przez rynki finansowe na podstawie prognozowanych danych makroekonomicznych i fiskalnych.

W pierwszej części opracowania zawarto przegląd literatury, zwłaszcza dotychczasowych badań empirycznych dotyczących determinantów oprocentowania obligacji rządowych. W drugiej części zaś przedstawiono prosty model empiryczny wykorzystany do analizy. Opis zmiennych oraz sposoby interpolacji danych prognozowanych zawarto w części trzeciej. W czwartej części przedstawiono wyniki badań. Opracowanie kończy podsumowanie, w którym zawarto też najważniejsze wnioski.

2. PRZEGLĄD LITERATURY

Proces tworzenia się strefy euro w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku zaowocował wyrównaniem i jednocześnie dynamicznym spadkiem oprocentowania obligacji w krajach tworzących ten organizm. Zjawisko to było konsekwencją między innymi eliminacji ryzyka kursowego, kredytu zaufania udzielonego przez rynki finansowe, a gwarantowanego przez najbardziej wiarygodne kraje uczestniczące w tym projekcie, a także poprawy wskaźników fiskalnych oraz stłumienia inflacji, wymuszonymi przez zapisy powstającego Paktu Stabilności i Wzrostu.

W tych warunkach zmniejszyło się zainteresowanie mechanizmami wyceny obligacji rządowych na rynkach finansowych. Wprawdzie prowadzono badania determinantów rentowności obligacji⁸, ale dopiero gwałtowny wzrost ich zróżnicowania, jaki nastąpił pod wpływem kryzysu finansowego w 2008 roku, zaowocował pojawieniem się wielu nowych artykułów podejmujących próbę wyjaśnienia tego zjawiska.

W literaturze ekonomicznej można zidentyfikować dwa główne podejścia do analizy determinantów oprocentowania obligacji rządowych. Pierwsza grupa badań koncentruje się na krótkookresowych fluktuacjach stóp procentowych⁹ w zależności od zmiennych finansowych, wskaźników awersji do ryzyka, płynności obligacji etc. Badania te oparte

---

⁸ Między innymi L. Codogno, C. Favero, A. Missale, *Yield spreads on EMU government bonds*, „Economic Policy” 2003/18, s. 503–532; A. Geyer, S. Kossmeier, S. Pichler, *Measuring systematic risk in EMU government yield spreads* „Review of Finance” 2004/8(2), s.171-197.; M. Pagano, von Thadden E., *The European Bond Markets Under EMU*, „CEPR Discussion Paper” 2004/4779; C. Favero, M. Pagano, E. von Thadden, *Valuation, Liquidity and Risk in Government Bond Markets*, „IGIER Working Paper” 2005/281; M. Gómez-Puig, *Monetary integration and the cost of borrowing*, „Journal of International Money and Finance” 27/3 (2008), s. 455–479.

⁹ W obu grupach modelowane są relatywne stopy procentowe, czyli różnice między oprocentowaniem obligacji danego kraju a oprocentowaniem obligacji bezpiecznych – w wypadku strefy euro na ogół niemieckich bundów.

są na danych o wysokiej częstotliwości (dziennie, tygodniowe), umożliwiają wyodrębnienie nieobserwowalnych czynników wspólnych i krajowych i są przydatne między innymi w szacowaniu skali efektów zarażania. Niemniej jednak w ramach tego podejścia nie jest możliwe określenie skali wpływu czynników makroekonomicznych i fiskalnych na poziom premii za ryzyko kredytowe i (tym samym) oprocentowanie obligacji.

W drugiej grupie badań, do której należy także niniejsze opracowanie, nacisk położony jest na rolę zmiennych makroekonomicznych i fiskalnych. Z teoretycznego punktu widzenia na stopę oprocentowania obligacji rządowych kraju należącego do strefy euro składają się przede wszystkim: zwrot z inwestycji pewnej, premia za ryzyko wspólne strefy euro (wynikające z oczekiwań zmian kursu euro i prowadzonej polityki pieniężnej), premia za ryzyko kredytowe, premia za ryzyko płynności oraz natężenie globalnej awersji do ryzyka. W wypadku modelowania odchyleń od rentowności obligacji niemieckich pierwsze dwa komponenty są wyeliminowane, dlatego też analizy koncentrują się na pozostałych.

W świetle wyników większości publikowanych badań dużą rolę w objaśnianiu zmian relatywnych stóp procentowych odgrywają czynniki globalne, powiązane z wahaniami awersji do ryzyka. Do takich wniosków doszli zarówno Codogno i wsp.¹⁰, badając okres przed utworzeniem strefy euro oraz pierwsze lata funkcjonowania tego organizmu, jak i autorzy późniejszych analiz, w tym zwłaszcza prowadzonych na danych po 2008 roku¹¹. We wszystkich (znanych autorowi) badaniach wzrost globalnej awersji do ryzyka okazywał się istotnym czynnikiem podnoszącym zróżnicowanie rentowności obligacji w strefie euro, mimo kontroli zmiennych opisujących warunki specyficzne poszczególnych gospodarek. Tłumaczyć to należy restrukturyzacją portfeli w kierunku zwiększenia udziału aktywów bezpiecznych, jaka dokonuje się w odpowiedzi na podwyższoną niepewność. Wahania globalnej awersji do ryzyka mierzone są na ogół różnicą pomiędzy oprocentowaniem obligacji rządowych Stanów Zjednoczonych i obarczonych średnim bądź wysokim ryzykiem obligacji korporacyjnych¹². Alternatywnie wykorzystywaną zmienną jest wartość indeksu zmienności VIX¹³, przy czym jej zastosowanie nie zmienia najważniejszych wniosków o silnej statystycznej istotności tego zjawiska¹⁴. Jeszcze inne zmienne wykorzystują (z podobnym skutkiem) Caggiano, Greco¹⁵.

Statystycznie istotne okazują się też często zmienne aproksymujące płynność rynków obligacji, na którą składają się głębokość rynku, czyli liczba zawieranych

¹⁰ L. Codogno, C. Favero, A. Missale, *op. cit.*

¹¹ Por. np. M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*; S. Gerlach, A. Schulz, G. Wolff, *Banking and Sovereign Risk in the Euro Area*, CEPR Discussion Paper No. DP7833, 2010.; G. Caggiano, L. Greco, *Sovereign Risk in the Euro Area: Is it Mostly Fiscal or Financial*, mimeo, 2011.

¹² Na przykład L. Codogno, C. Favero, A. Missale, *op. cit.*; S. Gerlach, A. Schulz, G. Wolff *op. cit.*; L. Schuknecht, J. von Hagen, G. Wolswijk, *Government Bond Risk Premiums in the EU Revisited. The Impact of the Financial Crisis*, „ECB Working Paper” 2010/1152.

¹³ *Chicago Board Options Exchange Market Volatility Index* – wskaźnik implikowanej zmienności indeksu opcji S&P 500.

¹⁴ Por. np. M. Arghyrou, A. Kontonikas, *The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion*, „Cardiff Economics Working Papers” E2010/9, Cardiff University.

¹⁵ G. Caggiano, L. Greco, *op. cit.*

transakcji kupna i sprzedaży, oraz szerokość rynku, która jest tym większa, im bardziej cena rynkowa obligacji jest odporna na duże transakcje¹⁶. Mała płynność rynku wiąże się z ryzykiem konieczności zaakceptowania dużej różnicy między ceną kupna i sprzedaży obligacji. Patrząc przez pryzmat obu charakterystyk, najbardziej płynnym rynkiem obligacji w strefie euro jest rynek bundów, co oznacza, że premia za płynność na pozostałych rynkach powinna być większa. Zmiennymi najczęściej wykorzystywanymi do aproksymowania płynności rynków obligacji są: różnice pomiędzy ceną kupna i sprzedaży (*bid-ask spreads*), wartość wyemitowanych obligacji pozostających w obrocie lub wartości wolumenu obligacji sprzedawanych w jednostce czasu. Dowody empiryczne na istotną rolę tych zmiennych w kształtowaniu relatywnych stóp procentowych są mieszane. Na ogół jednak autorzy potwierdzają ich statystyczną istotność zarówno przed nasileniem się zjawisk kryzysowych w strefie euro, jak i w czasie kryzysu¹⁷. Beber i wsp.¹⁸ dowodzą, że w okresie napięć na rynkach płynność (w większym stopniu niż niskie ryzyko kredytowe) staje się kluczową zmienną rynków obligacji, pożądaną przez rynki finansowe. Do odmiennych wniosków dochodzą Schuknecht i wsp.¹⁹. W ich analizie wskaźniki płynności okazują się nieistotne niezależnie od badanej podpróby. Ogólnie można podsumować, że w większości badań płynność w okresie kryzysu okazuje się słabszym czynnikiem determinującym zróżnicowanie rentowności obligacji państw strefy euro w porównaniu z wahaniami globalnego ryzyka.

Empiryczna weryfikacja czynników determinujących premię za ryzyko kredytowe, czyli rekompensatę za tolerowanie niezerowego prawdopodobieństwa częściowego lub całkowitego niewywiązania się rządu z umowy zawartej poprzez sprzedaż obligacji, stwarza większe problemy. Z jednej strony na prawdopodobieństwo bankructwa kraju wpływa nie tylko wiele czynników powiązanych z tempem akumulacji zadłużenia publicznego, ale także osiągnane wyniki makroekonomiczne, sytuacja w sektorze finansowym, czy w otoczeniu zewnętrznym. Z drugiej strony należy brać pod uwagę problem rodzaju danych statystycznych wykorzystywanych do analiz.

Przede wszystkim należy dokonać wyboru pomiędzy danymi historycznymi a danymi prognozowanymi. Dane historyczne są łatwo dostępne w bazach statystycznych, dlatego też bardzo popularne są badania prowadzone na ich podstawie, zwłaszcza we wcześniejszym okresie²⁰, ale także później²¹. Wydaje się jednak, że dane

¹⁶ Por. S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *Determinants of Intra-Euro Area Government Bond Spreads during the Financial Crisis*, „EC Economic Papers” 2009/388.

¹⁷ Por. np. M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*; S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*; S. Gerlach, A. Schulz, G. Wolff *op.cit.*

¹⁸ A. Beber, M.W. Brandt, K.A. Kavajecz, *Flight-to-Quality or Flight-to-Liquidity? Evidence from the Euro-Area Bond Market*, „Review of Financial Studies, Oxford University Press for Society for Financial Studies” 22/3 (2009), s. 925–957.

¹⁹ L. Schuknecht, J. von Hagen, G. Wolswijk, *op. cit.*

²⁰ Na przykład: K. Bernoth, J. von Hagen, L. Schuknecht, *Sovereign risk premia in the European government bond market*, “ZEI Working Papers” B 26-2003, ZEI - Center for European Integration Studies, University of Bonn, 2003.; L. Codogno, C. Favero, A. Missale, *op. cit.*

²¹ Na przykład C. Aßmann, J. Boysen-Hogrefe, *Determinants of government bond spreads in the Euro Area – in good Times as in bad*, „Kiel Working Paper” 2009/1548; P. De Grauwe, Y. Ji, *Mispricing of Sovereign Risk and Multiple Equilibria in the Eurozone*, „CEPS Working Document No 361” (2012).

prognozowane zdecydowanie lepiej oddają parametry, na których podstawie rynki finansowe wyceniają swoją premię za ryzyko w danym okresie. W ostatnich latach zdecydowanie częściej analizy oparte są właśnie na takich danych, mimo niższej częstotliwości ich publikacji.

Dostępne w literaturze ekonomicznej opracowania różnią się pod względem traktowania zmiennych oczekiwanych, które na ogół są dostępne w odstępach nie mniejszych niż półroczne (prognozy Komisji Europejskiej, OECD). Wprawdzie możliwe jest uzyskanie z niektórych źródeł prognoz o wyższej częstotliwości (np. miesięcznej z *Consensus Economic Forecasts*), ale nie są nimi objęte wszystkie kraje strefy euro oraz wszystkie niezbędne zmienne.

Problem niskiej częstotliwości zmiennych oczekiwanych jest najczęściej rozwiązywany poprzez interpolację, która umożliwia uzyskanie zbioru danych o częstotliwości kwartalnej lub miesięcznej. Przykłady analiz opartych na danych interpolowanych do częstotliwości miesięcznych można znaleźć między innymi w pracach: Attinasi i wsp.²², Sgherri i Zolli²³, Barbosa i Costa²⁴. Interpolowane dane kwartalne z kolei wykorzystywano w pracach na przykład Haugh²⁵, Barrios i wsp.²⁶, Caggiano, Greco²⁷. Warto podkreślić, że mechaniczna interpolacja danych umożliwia stworzenie danych o dowolnie wysokiej częstotliwości, przy czym prowadzi do pogłębiania błędu pomiaru (*interpolation error*), który jest rosnącą funkcją odległości między punktami danych, a także autokorelacji, która musi być następnie uwzględniona przy estymacji.

W celu uchwycenia czynników determinujących wysokość premii za ryzyko należy uwzględnić zmienne opisujące sytuację przynajmniej w trzech obszarach: finansów publicznych, sfery realnej oraz sektora finansowego.

Związek pomiędzy długiem publicznym a oprocentowaniem obligacji był dość dobrze udokumentowany jeszcze przed powstaniem strefy euro²⁸. Wyniki nowszych analiz pokazują, że oszacowania parametrów przy zmiennych fiskalnych (zwłaszcza przy długu publicznym) po zmianie strukturalnej z 2008 roku są kilkakrotnie wyższe niż przed kryzysem²⁹. Na ogół lepsze wyniki są też uzyskiwane w badaniach dopuszczających nieliniowy wpływ długu na rentowności obligacji³⁰. W większości

²² M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*

²³ S. Sgherri, E. Zoli, *Euro Area Sovereign Risk During the Crisis*, „IMF Working Paper” 9/222 (2009).

²⁴ L. Barbosa, S. Costa, *Determinants of sovereign bond yield spreads in the euro area in the context of the economic and financial crisis*, “Economic Bulletin and Financial Stability Report Articles”, Banco de Portugal, Economics and Research Department 2010.

²⁵ D. Haugh, P. Ollivaud, D. Turner, *What Drives Sovereign Risk Premiums?: An Analysis of Recent Evidence from the Euro Area*, „OECD Economics Department Working Papers” 2009/718.

²⁶ S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*

²⁷ G. Caggiano, L. Greco, *op. cit.*

²⁸ A. Alesina, M. De Broeck, A. Prati, G. Tabellini, *Default Risk on Government Debt in OECD Countries*, „Economic Policy” 1992/15, s. 427-451; M. Goldstein, G. Woglom, *Market Based Fiscal Discipline in Monetary Unions: Evidence from the US Municipal Bond Market*, w: (red.) M. Canzoneri, V. Grilli, P. Masson, “Establishing a Central Bank”, Cambridge University Press, 1992, cyt. za: M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*

²⁹ Por. np. L. Schuknecht, J. von Hagen, G. Wolswijk, *op. cit.*

³⁰ S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*; G. Caggiano, L. Greco, *op. cit.*

wypadków udaje się także empirycznie potwierdzić istotny wpływ salda budżetowego, którego poprawa obniża rentowność obligacji rządowych w strefie euro.

Z punktu widzenia inwestorów istotnym czynnikiem determinującym premię za ryzyko kredytowe może być także sytuacja w sferze realnej. Codogno i wsp.³¹ zauważają, że przyszła zdolność do obsługi długu zależy od aktualnego i przyszłego poziomu inwestycji i dochodu. Wysoka dynamika PKB z jednej strony pomaga utrzymać/odzyskać równowagę finansów publicznych, a z drugiej jest dla rynków finansowych sygnałem konkurencyjności gospodarki. Caggiano, Greco³² wskazują, że wpływ krótkookresowych oczekiwań wzrostu PKB na rentowność obligacji w okresie kryzysu jest nawet kilkunastokrotnie wyższy niż przed kryzysem.

W części analiz do zbioru zmiennych objaśniających włączane są inne zmienne opisujące sytuację w sferze realnej, na przykład saldo obrotów bieżących (w relacji do PKB), które można traktować jako wskaźnik nierównowagi zewnętrznej. Barrios i wsp.³³ dowodzą, że poprawa tego salda istotnie obniża wysokość premii za ryzyko i rentowność obligacji w strefie euro.

Oprócz sytuacji w finansach publicznych oraz w sferze realnej rynki finansowe w dużym (i rosnącym) stopniu są zainteresowane powiązaniem między sytuacją sektora bankowego i ryzykiem kredytowym kraju. Warto podkreślić, że powiązania te mogą być dwukierunkowe, w zależności od sytuacji makroekonomicznej. W okresie dobrej koniunktury duży sektor bankowy wspiera wzrost gospodarczy i jest źródłem dochodów budżetowych³⁴. Z kolei pogorszeniu sytuacji gospodarczej może towarzyszyć oczekiwane pogorszenie jakości aktywów. Dlatego też w okresie obecnego kryzysu finansowego, wobec wysokich wskaźników dźwigni podtrzymywanych przez banki działające w strefie euro, wzrosło zagrożenie koniecznością wykorzystania środków publicznych do ratowania banków prywatnych w okresie kryzysu finansowego. W praktyce pomoc ze środków publicznych jest alternatywą dla często silnego procesu delewarowania, kredytowego crunchu i gwałtownego obniżenia popytu inwestycyjnego, które przekłada się na pogorszenie krótkookresowych perspektyw wzrostu gospodarczego. Ryzyko akumulacji długu publicznego poprzez pomoc sektorowi bankowemu materializowało się w strefie euro już kilkakrotnie po upadku Lehman Brothers we wrześniu 2008 roku i z pewnością pozostaje jednym z komponentów ryzyka kredytowego przypisywanego poszczególnym gospodarkom. Empirycznych dowodów potwierdzających wpływ finansowego wspierania sektora bankowego na wzrost oprocentowania obligacji rządowych dostarczają między innymi Acharya i wsp.³⁵. Także Gerlach i wsp.³⁶ dowodzą, że wielkość sektora bankowego staje się czynnikiem podwyższającym premię za ryzyko, zwłaszcza w okresach rosnącej globalnej awersji do ryzyka.

---

³¹ L. Codogno, C. Favero, A. Missale, *op. cit.*

³² G. Caggiano, L. Greco, *op. cit.*

³³ S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*

³⁴ Por. S. Gerlach, A. Schulz, G. Wolff *op. cit.*

³⁵ V. Acharya, L. Drechsler, P. Schnabl, *A Pyrrhic Victory? - Bank Bailouts and Sovereign Credit Risk*, „NBER Working Papers” 17136 (2011).

³⁶ S. Gerlach, A. Schulz, G. Wolff *op. cit.*

Część autorów wykorzystuje oceny ratingowe w roli zmiennych aproksymujących ryzyko kredytowe³⁷. Należy jednak mieć na uwadze, że oceny te charakteryzują się małą zmiennością i same w sobie są wynikiem kształtowania się zmiennych makroekonomicznych, fiskalnych i finansowych, o których była mowa.

3. MODEL EMPIRYCZNY

Niniejsze opracowanie ma na celu identyfikację czynników determinujących premie za: ryzyko kredytowe, ryzyko płynności oraz ryzyko globalne, które są komponentami stóp oprocentowania obligacji rządowych w strefie euro. W tym celu wykorzystano standardowy model, w którym zmienną objaśnianą jest odchylenie oprocentowania 10-letnich obligacji w kraju i od oprocentowania analogicznych obligacji niemieckich:

$$s_{it} - s_{g,t} = \alpha + \beta_1 \cdot (\mathbf{X}_{i,t} - \mathbf{X}_{g,t}) + \beta_2 + \beta_3 \cdot \ln(liq_{i,t} - liq_{g,t}) + \beta_4 \cdot (\mathbf{B}_{i,t} - \mathbf{I}) \quad (1)$$

Zbiór zmiennych objaśniających zawiera zmienne opisujące sytuację makroekonomiczną i fiskalną każdego kraju (wektor prognozowanych zmiennych $\mathbf{X}_{i,t}$), sytuację sektora bankowego ($\mathbf{B}_{i,t}$), a także zmienną aproksymującą płynność krajowego rynku obligacji ($liq_{i,t}$) oraz wskaźnik globalnego ryzyka ($risk_t$). Wszystkie zmienne indywidualne dla poszczególnych gospodarek są *de facto* odchyleniami od wartości zarejestrowanych w Niemczech w tym samym kwartale. Bardziej szczegółowy opis wykorzystanych danych oraz przeprowadzonych transformacji znajduje się w następnej części opracowania.

Liczba obserwacji dla każdego kraju (38 kwartałów przed kryzysem i 14 kwartałów od rozpoczęcia kryzysu³⁸) jest relatywnie mała, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, że równocześnie testowanych jest 10–12 zmiennych objaśniających. Tym samym estymacja parametrów równania (1) dla każdego kraju oddzielnie byłaby problematyczna i lepszym rozwiązaniem jest wykorzystanie metod panelowych.

Procedura estymacji parametrów równania (1) jest bardzo podobna do procedury zastosowanej przez Barrios i wsp.³⁹ i bazuje na metodzie zaproponowanej w pracy Beck, Katz⁴⁰, tzw. *panel corrected standard errors* (PCSE). Jak wskazują Barrios i wsp.⁴¹, innym możliwym podejściem wobec występowania autokorelacji byłaby estymacja dynamicznego panelu metodą Arellano-Bonda⁴². Metoda ta jest jednak

³⁷ S. Manganeli, G. Wolswijk, *What Drives Spreads in the Euro Area Government Bond Market?*, „Economic Policy” 2009/58, s. 191–240; R. De Santis, *The Euro area sovereign debt crisis: safe haven, credit rating agencies and the spread of the fever from Greece, Ireland and Portugal*, „Working Paper Series” 1419, European Central Bank (2012).

³⁸ Umownie przyjęto, że podział między tymi dwoma okresami nastąpił w III kwartale 2008 roku, w którym upadł bank Lehman Brothers.

³⁹ S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*

⁴⁰ N. Beck, J. N. Katz, *What To Do (and Not To Do) with Time-Series Cross-Section Data*, „American Political Science Review” 1995/89, s. 634–47.

⁴¹ S. Barrios, P. Iversen, M. Lewandowska, R. Setzer, *op. cit.*

⁴² M. Arellano, S. Bond, *Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations*, „Review of Economic Studies”, 1991/58(2), s. 277–97.

skonstruowana dla paneli o dużej liczbie obiektów (N) i relatywnie krótkich szeregach czasowych (T).

Metoda PCSE jest metodą alternatywną w stosunku do EMNK (*FGLS*), która jednak wymaga spełnienia warunku $N > T$. Estymator PCSE jest przy tym odporny na występowanie heteroskedastyczności oraz korelacji pomiędzy składnikami losowymi dla poszczególnych krajów. Dodatkowo, dzięki zastosowaniu procedury Prais-Winstena, możliwa jest kontrola autokorelacji składników losowych. Założono, że składniki losowe podlegają procesowi AR(1), a współczynniki autokorelacji są indywidualne dla każdego kraju. Efekty indywidualne dla krajów są kontrolowane przez efekty ustalone (*fixed effects*)⁴³.

4. DANE STATYSTYCZNE

Zmienną objaśnianą jest różnica między oprocentowaniem 10-letnich obligacji rządowych kraju *i* a oprocentowaniem 10-letnich obligacji niemieckich. Zbiór zmiennych objaśniających zawiera odchylenia następujących zmiennych od ich wartości zarejestrowanych w Niemczech:

Płynność krajowych rynków obligacji aproksymowana jest wartością długu na rynku wtórnym (dane pochodzą z Bank for International Settlements – BIS). Do opisu **sytuacji makroekonomicznej** kraju wykorzystywane są następujące zmienne: stopa wzrostu PKB, stopa oszczędności, stopa bezrobocia, wskaźnik jednostkowych kosztów pracy i saldo obrotów bieżących (jako procent PKB). Dwie wykorzystywane **zmienne fiskalne** to dług sektora rządowego i samorządowego oraz deficyt tego sektora. Wszystkie zmienne makroekonomiczne i fiskalne są prognozowane i pochodzą z bi-annualnych publikacji OECD *Economic Outlook*. **Ryzyko płynące z sektora bankowego** jest aproksymowane za pomocą relacji całkowitych aktywów do wartości kapitału i rezerw oraz (alternatywnie) stosunku udzielonych pożyczek do zgromadzonych depozytów. Dodatkowo testowano: stosunek aktywów do PKB oraz pożyczek do depozytów prywatnych, ale empiryczne rezultaty okazały się gorsze niż w wypadku pierwszych dwóch zmiennych. Źródłem danych opisujących ryzyko z sektora bankowego jest *ECB Statistical Data Warehouse*.

Zjawiskiem wspólnym dla wszystkich krajów jest **globalny poziom awersji do ryzyka**, mierzony różnicą pomiędzy oprocentowaniem 10-letnich obligacji amerykańskich a przeciętnym oprocentowaniem obligacji korporacyjnych średniego ryzyka (o ratingu Baa). Źródłem tych danych jest *Bureau for Economic Analysis* (BEA).

Zmienne te tworzą zbiór danych kwartalnych w okresie 1 kwartału 1999 roku – 4 kwartału 2011 roku. W modelu dopuszczono możliwość nieliniowego wpływu relacji długu publicznego do PKB, a także zmiennych z sektora bankowego na oprocentowanie obligacji.

W związku z niską częstotliwością danych prognozowanych istnieje konieczność ich interpolacji do wyższej częstotliwości. Zamiast wykorzystania zwyczajowej procedury interpolacji liniowej albo wielomianowej wyższego stopnia, w niniejszym opracowaniu interpolacja jest przeprowadzona na podstawie założeń dotyczących oczekiwań rynków finansowych (procedurę interpolacji wykorzystano do

---

⁴³ Czyli w praktyce stałą w równaniu (1) dla *i*-tego kraju niebazowego można zapisać jako $\alpha + \alpha_i$.

przetestowania kilku rodzajów możliwych schematów oczekiwań). Publikacje OECD *Economic Outlook* są upowszechniane w czerwcu oraz grudniu każdego roku. Przyjęto, że prognozy zawarte w tych publikacjach są znane (antycypowane) odpowiednio w drugim i czwartym kwartale. Nasuwają się następujące pytania: w jaki sposób zmieniają się oczekiwania pomiędzy publikacjami kolejnych prognoz? Czy rynki finansowe, wyceniając ryzyko kredytowe, analizują prognozy na rok obecny, kolejny, czy też stopniowo, z upływem kwartałów, przenoszą uwagę na coraz odleglejszy horyzont?

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto cztery alternatywne schematy interpolacji zmiennych X_t ⁴⁴:

- 1) wygładzone prognozy na rok bieżący (w II i IV kwartale z publikacji OECD *Outlook*, w I i III kwartale – interpolowane liniowo);
- 2) wygładzone prognozy na rok $t + 1$ (analogicznie jak w schemacie 1);
- 3) ważone prognozy na lata $t - 1$, t i $t + 1$, tak że macierz oczekiwanych zmiennych można zapisać jako:

$$\begin{bmatrix} x_{t,1} \\ x_{t,2} \\ x_{t,3} \\ x_{t,4} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_{t-1} \cdot 0,25 + x_t \cdot 0,75 & \text{źródło: OECD Economic Outlook, December } t - 1 \\ x_t & \text{źródło: OECD Economic Outlook, June } t \\ x_t \cdot 0,75 + x_{t+1} \cdot 0,25 & \text{źródło: OECD Economic Outlook, June } t \\ x_t \cdot 0,5 + x_{t+1} \cdot 0,5 & \text{źródło: OECD Economic Outlook, December } t \end{bmatrix}$$

gdzie $x_{t,n}$ jest transponowanym wektorem oczekiwanych zmiennych makroekonomicznych i fiskalnych w kwartale n , roku t ;

- 4) prognozy ważone (jak w schemacie 3) i jednocześnie wygładzone (jak w schematach 1 i 2).

5. WYNIKI

W celu oszczędności miejsca przedstawiono tylko wyniki oparte na dwóch schematach interpolacji, które okazały się generować najlepsze rezultaty – pierwszym i czwartym.

Estymując równanie (1) na pełnej próbie otrzymuje się wyższy współczynnik determinacji przy założeniu pierwszego (prostego) schematu oczekiwań. Relatywne oprocentowanie obligacji rządowych zależy w tym wariancie od wskaźnika ryzyka globalnego, oczekiwanej relacji długu publicznego do PKB, a także od oczekiwanej stopy bezrobocia na koniec roku.

⁴⁴ Dla każdego kraju. W celu zwiększenia przejrzystości zrezygnowano z subskrypty i w prezentacji schematu interpolacji (3).

Tabela 1. Wyniki estymacji parametrów równania (1) w pełnej próbie

Zmienna	Pełna (1)	Pełna (2)	Pełna (3)	Pełna (4)
Ryzyko globalne	.0710919***	.06603652***	.07082815***	.06443254***
aktywa/kap.	-.10861712**	-.08565886*		
(aktywa/kap.) ²	.00243536**	.00159127		
poż./dep.			.98907423	-.39833962
(poż./dep.) ²			.23272395	1.7926994
Płynność	.33899041	.43574738*	.28572623	.34877822*
E(BOB)	.00871096	.01116267	.01890525	.01483826
E(y)	-2.0164512	-2.3339217	-2.0407512	-1.9949028
E(dług)	.03048673***	.01029804**	.03382086***	.00746913
E(dług) ²	-.00015921	-.00009319	-.00012697	-.00006865
E(saldo gg)	-.02315997	-.00054548	-.02275459	.00063355
E(ulc)	.5254537	.12258211	.64618081	.30889628
E(stopa oszcz.)	.01088659	.00272169	.01817845	.00628352
E(stopa bezr.)	.07359028**	.02434307	.07217705**	.01924692
_cons	-.52175677	-1.3545113	-1.2828062	-1.7996905*
N	397	399	397	399
R ²	.25262632	.18614322	.25533588	.11945233

*, **, *** oznaczają istotność na poziomie (odpowiednio) 10%, 5% i 1%.

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki zestawione w tabeli 1 dostarczają niejednoznacznych wniosków odnośnie do roli zmiennych z sektora bankowego. Relacja udzielonych pożyczek do depozytów okazała się nieistotna, natomiast relacja całkowitych aktywów do kapitału i rezerw jest istotna, a wpływ tej zmiennej na zmienną objaśnianą jest nieliniowy. Ryzyko kraju (a wraz z nim oprocentowanie obligacji) rośnie dopiero po osiągnięciu przez banki relatywnie wysokich wskaźników dźwigni. Pozostałe uwzględnione zmienne okazały się statystycznie nieistotne. Warto zauważyć, że współczynnik determinacji modelu oszacowanego na pełnej próbie jest zdecydowanie niższy niż współczynniki dla modeli estymowanych na dwóch wyróżnionych podpróbach, co można zinterpretować jako potwierdzenie zmiany strukturalnej, jaka dokonała się na rynkach finansowych po upadku Lehman Brothers.

Tabela 2. Wyniki estymacji parametrów równania (1) w okresie 1 kwartału 1999 roku – 2 kwartału 2008 roku

Zmienna	Przed_kr(1)	Przed_kr(2)	Przed_kr(3)	Przed_kr(4)
Ryzyko globalne aktywa/kap.	.02137735***	.01969564***	.02055454***	.01892499**
(aktywa/kap.) ²	-.0007219**	-.00080549***		
poż./dep.			-.17854397	-.15603363
(poż./dep.) ²			-.1751825	-.30084261
Płynność	-.08442743*	-.0969171**	-.08954727*	-.08126135*
E(BOB)	-.00038154	.00064469	-.00298553	-.00277292
E(y)	.13907277	1.3158745	.27950069	1.1876483
E(dług)	-.00056306	-.00181321	-.00119499	-.00201913
E(dług) ²	.00001547	.00003769*	.00003313	.00004158*
E(saldo gg)	-.02692055***	-.03401985***	-.02778807***	-.02868449***
E(ulc)	.25506868	.21926904*	.2452774	.19269767
E(stopa oszcz.)	-.00390691	-.00585816**	.00471987	-.00617903**
E(stopa bezr.)	.00820538	.00338373	.0079502	.00350104
_cons	.25270578	.30343424	.56795988**	.51200367**
N	323	332	323	332
r ²	.45052318	.45945337	.44011501	.4042158

*, **, *** oznaczają istotność na poziomie (odpowiednio) 10%, 5% i 1%.

Źródło: opracowanie własne.

Pierwszym wnioskiem dotyczącym wyników estymacji modelu na próbie obejmującej okres przed kryzysem finansowym jest w zasadzie brak możliwości wskazania najbardziej zbliżonego do rzeczywistości schematu oczekiwań. Niemniej jednak we wszystkich modelach na poziomie przynajmniej 10% istotne okazały się: wskaźnik globalnego ryzyka, płynność rynków obligacji, a także oczekiwane saldo sektora rządowego i samorządowego. Ponownie istotny (na poziomie 5 i 10%) jest też stosunek aktywów do kapitału własnego i rezerw. Co jednak ciekawe, premię od rynków finansowych przed kryzysem dostawały kraje o bardzo wysokich wskaźnikach dźwigni. W modelach (2) i (4) istotne są także parametry przy kwadratach relacji długu do PKB, a także przy stopach oszczędności (tabela 2).

W tabeli 3 zamieszczono wyniki estymacji równania (1) przeprowadzonych na próbie obejmującej okres kryzysu. Wyniki te potwierdzają głęboką zmianę sposobu wyceny obligacji rządowych na rynkach finansowych. Po pierwsze, parametr przy wskaźniku globalnego ryzyka przyjmuje wartości 6–11-krotnie wyższe niż przed kryzysem. Po drugie, znaczenie straciła płynność rynków obligacji, mierzona wartością długu na rynku wtórnym. Po trzecie, wzrosły także wartości parametrów przy relacji długu publicznego do PKB, a także potwierdzona została nieliniowość związku między

długiem a relatywnymi rentownościami obligacji. Po czwarte, rynki finansowe w większym stopniu zdają się analizować sytuację w sferze realnej: wyższa premia za ryzyko przypisywana jest krajom o niższej oczekiwanej stopie wzrostu PKB. Warto też zwrócić uwagę na brak statystycznej istotności salda budżetowego. Może to oznaczać, że ścierają się tu dwa mechanizmy wyceny obligacji, z jednej strony podwyższające premię za ryzyko w związku z akumulacją zadłużenia publicznego, a z drugiej – w wyniku obniżania krótkookresowych perspektyw wzrostu gospodarczego poprzez tradycyjne, keynesowskie efekty konsolidacji fiskalnej. Co więcej, wyłączenie z panelu Irlandii (wyniki nieraportowane w tabelach) skutkuje uzyskaniem dodatniego znaku i statystycznie istotnego parametru przy saldzie budżetowym.

Tabela 3. Wyniki estymacji parametrów równania (1) w okresie 3 kwartału 2008 roku – 4 kwartału 2011 roku

Zmienna	Kryzys(1)	Kryzys(2)	Kryzys(3)	Kryzys(4)
Ryzyko globalne	.15558867**	.22841123***	.12622852	.20390137**
aktywa/kap.	-.31992007**	-.2783816**		
(aktywa/kap.) ²	.00616501*	.00436011		
poż./dep.			-5.3454633***	-5.2704198***
(poż./dep.) ²			10.714111***	10.256969***
Płynność	.03023075	.91491314	1.0472781	2.4918328*
E(BOB)	.10907987**	.03100711	.10626248**	.01826223
E(y)	-11.98996***	-14.07596***	-12.099836***	-16.336817***
E(dług)	.08392117***	.08084834***	.09135014***	.08904063***
E(dług) ²	.00119799***	.00110858***	.0018239***	.0018591***
E(saldo gg)	-.01313084	.00235739	.00692383	.0208543
E(ulc)	1.9530101	.82008269	3.2396394*	1.0137365
E(stopa oszcz.)	.02002712	.05035661*	.00646841	.03187674
E(stopa bezr.)	-.0110104	.00400645	.08418409	.06755201
_cons	2.9506758	-2.9854984	-5.4237521	-14.46922*
N	74	67	74	67
r ²	.96796638	.96769153	.96746278	.96147634

*, **, *** oznaczają istotność na poziomie (odpowiednio) 10%, 5% i 1%.

Źródło: opracowanie własne.

Reorientacja rynków finansowych w kierunku większej wagi przykładanej do popytowych uwarunkowań koniunktury gospodarczej jest też widoczna na przykładzie roli stopy oszczędności. O ile przed kryzysem znak przy tej zmiennej był ujemny (i w dwóch przypadkach statystycznie istotny), to w drugiej podpróbie znak jest już dodatni (i w jednym przypadku istotny). Pewnym zaskoczeniem może być uzyskany znak przy oczekiwanych saldzie obrotów bieżących, choć w okresie kryzysu eliminacja stanów

nierównowagi zewnętrznej w krajach o wyjściowo wysokim deficycie dokonywała się poprzez spadek importu, generowany słabnącym popytem.

Wyniki wskazują też na nieliniowy wpływ zmiennych z sektora bankowego. Odwrotnie niż przed kryzysem wyższą premią za ryzyko obarczone są kraje, w których sektor bankowy działał przy wysokich wskaźnikach dźwigni finansowej lub niewielką część pożyczek zabezpieczał depozytami.

Uzupełnieniem analizy uzyskanych wyników estymacji może być ocena wkładu poszczególnych zmiennych w wyjaśniania zmienności relatywnych rentowności obligacji państw strefy euro. Ćwiczenie to zostanie przeprowadzone na podstawie metody zaproponowanej przez Bebera i wsp.⁴⁵. Relatywny wkład zmiennej X_j do zmienności relatywnej stopy oprocentowania obligacji w kraju i obliczany jest ze wzoru:

$$\tilde{X}_{j,i} = \frac{|\hat{\beta}_j| \cdot |\bar{X}_{j,i}|}{\sum_{j=1}^n |\hat{\beta}_j| \cdot |\bar{X}_{j,i}|} \quad (2)$$

gdzie $|\hat{\beta}_j|$ jest modułem oszacowanego parametru przy zmiennej X_j , natomiast $|\bar{X}_{j,i}|$ jest modułem średniej wartości tej zmiennej w kraju i , w całej podpróbie. W tabelach 4 i 5 przedstawiono wyniki obliczeń uzyskanych na podstawie modeli oszacowanych na (odpowiednio) pierwszej i drugiej podpróbie, na podstawie wariantów tych oszacowań, które uzyskały najwyższe współczynniki determinacji. Do obliczeń wykorzystano tylko zmienne istotne statystycznie na poziomie istotności 0,1, stąd wyniki należy traktować jako ich maksymalne relatywne wkłady.

Przed kryzysem największą część zmienności relatywnego oprocentowania obligacji w strefie euro pełniła zmienna z sektora bankowego (w tym wypadku relacja aktywów do kapitału własnego i rezerw) oraz wskaźnik płynności rynków obligacji. Zmienne fiskalne były ważne dla zmienności rentowności obligacji fińskich (podobnie stopa oszczędności), natomiast ewolucja jednostkowych kosztów pracy – dla obligacji greckich. Wahania globalnej awersji do ryzyka odpowiadały za 3,7–7,1% zmienności stóp procentowych.

W okresie kryzysu zapoczątkowanego przez upadek Lehman Brothers zdecydowanie zwiększyła się rola długu publicznego w wielu krajach, w tym w wysoce zadłużonych gospodarkach Grecji i Włoch, ale także w Finlandii, wyróżniającej się wciąż niską wartością tej zmiennej (por. tabela 5). We wszystkich krajach strefy euro z wyjątkiem Grecji nastąpił też dalszy wzrost znaczenia zmiennej ilustrującej sytuację w sektorze bankowym (ponownie relacja aktywów do kapitału własnego i rezerw).

⁴⁵ A. Beber, M.W. Brandt, K.A. Kavajecz, *op. cit.*; por. też M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*

Tabela 4. Maksymalne relatywne kontrybucje poszczególnych zmiennych do zmienności relatywnych rentowności obligacji w okresie 1 kwartału 1999 roku – 2 kwartału 2008 roku

	Sektor bankowy	Płynność	Dług publiczny	Saldo budżetowe	Ulc	Stopa oszczędności	Ryzyko
AUT	54,5%	36,3%	0,0%	2,4%	0,5%	0,8%	5,5%
BEL	60,8%	27,8%	2,5%	3,5%	1,0%	0,6%	3,7%
ESP	40,1%	44,4%	0,9%	5,9%	3,2%	0,0%	5,5%
FIN	42,7%	31,3%	1,3%	13,6%	1,3%	4,0%	5,8%
FRA	46,1%	46,3%	0,0%	0,5%	1,3%	0,9%	4,9%
GRC	41,7%	39,0%	4,6%	1,0%	6,0%	1,4%	6,4%
IRL	56,0%	27,4%	2,5%	7,1%	2,3%	0,0%	4,8%
ITA	39,1%	47,7%	4,8%	0,5%	2,4%	0,4%	5,0%
NLD	57,8%	32,5%	0,3%	2,9%	1,8%	0,7%	4,1%
PRT	44,9%	40,7%	0,1%	2,1%	5,0%	0,3%	7,1%

Źródło: opracowanie własne.

Oczekiwany wzrost PKB, mimo zyskania statystycznej istotności w czasie kryzysu, odpowiada jednak za niewielką część zmienności relatywnych rentowności obligacji.

Tabela 5. Maksymalne relatywne wkłady poszczególnych zmiennych do zmienności relatywnych rentowności obligacji w okresie 3 kwartału 2008 roku – 4 kwartału 2011 roku

	Sektor bankowy	BOB	PKB	Dług publiczny	Ryzyko
AUT	71,5%	3,9%	0,3%	9,4%	14,9%
BEL	72,1%	4,2%	0,1%	16,2%	7,4%
ESP	53,7%	12,3%	1,2%	22,4%	10,5%
FIN	61,3%	2,7%	0,1%	28,4%	7,5%
FRA	77,9%	8,1%	0,2%	3,2%	10,4%
GRC	34,6%	11,7%	1,8%	45,4%	6,6%
IRL	74,3%	6,4%	3,5%	6,4%	9,5%
ITA	39,2%	7,7%	1,2%	43,7%	8,3%
NLD	80,2%	1,1%	0,3%	10,8%	7,6%
PRT	60,3%	18,9%	1,8%	7,5%	11,6%

Źródło: opracowanie własne.

Co ciekawe, zdecydowanie mniejsza od oczekiwanej jest rola wskaźnika globalnego ryzyka. Wprawdzie wzrosła ona we wszystkich krajach, ale kształtuje się w granicach 6,6–14,9%, czyli zdecydowanie poniżej wartości uzyskanych w pracy

Attinasi i wsp.⁴⁶, gdzie jednak nie uwzględniono żadnych zmiennych z sektora bankowego.

6. PODSUMOWANIE

Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdzają wystąpienie silnej zmiany sposobu wyceny obligacji rządowych w strefie euro pod wpływem kryzysu finansowego. Wśród zmiennych fiskalnych i makroekonomicznych branych pod uwagę we wcześniejszym okresie istotne przełożenie na rentowność obligacji miały: oczekiwane saldo sektora rządowego i samorządowego oraz być może oczekiwana stopa oszczędności (im wyższa, tym niższe rentowności), a także dynamika jednostkowych kosztów pracy (im wyższa, tym wyższe rentowności). Wyższą premią za ryzyko obarczane były też prawdopodobnie gospodarki o zdecydowanie wyższej relacji długu do PKB w porównaniu z Niemcami, choć na podstawie wyników obliczeń nie można tego jednoznacznie przesądzić. Po upadku Lehman Brothers oprocentowanie obligacji w większym stopniu niż wcześniej jest kształtowane pod wpływem wahań globalnego ryzyka, chociaż były one istotne także wcześniej. Jednocześnie rynki finansowe zdecydowanie większą wagę przywiązują do długu publicznego oraz krótkookresowych perspektyw wzrostu gospodarczego.

Reorientacja uwagi w kierunku popytowych uwarunkowań wzrostu jest widoczna także w związku z dodatnim oszacowaniem parametru przy saldzie na rachunku obrotów bieżących i stopie oszczędności, chociaż w wypadku tej ostatniej zmiennej oszacowany parametr jest na granicy (lub poza nią) istotności statystycznej na poziomie istotności 10%. Dodatkowym sygnałem, który może potwierdzać omawiane zjawisko, jest nieistotność oczekiwanego salda sektora rządowego i samorządowego, co może oznaczać, że rynki finansowe z jednej strony premiują redukcję długu publicznego, a z drugiej są sceptyczne wobec konsolidacji fiskalnych, które mogą szkodzić wzrostowi PKB.

Z analizy kontrybucji poszczególnych zmiennych do wyjaśniania zmienności relatywnych stóp oprocentowania obligacji wynika, że relacja aktywów do kapitału własnego i rezerw była najsilniejszym czynnikiem zarówno przed kryzysem, jak i w trakcie jego trwania. Silnym czynnikiem przed kryzysem był też wskaźnik płynności krajowych rynków obligacji, natomiast później w większości krajów istotna stała się relacja długu do PKB. Znaczenie wahań globalnego ryzyka rzeczywiście wzrosło (jak dowodzi większość artykułów na ten temat), ale ogólnie pozostaje na dość niskim poziomie. Można zatem podsumować, że obserwowane ostatnio nasilenie badań w kierunku analiz związków między ryzykiem kredytowym krajów a sektorem bankowym jest kluczowe z punktu widzenia zrozumienia sposobu wyceny obligacji na rynkach finansowych.

LITERATURA

- [1] Aßmann C., Boysen-Hogrefe J., *Determinants of government bond spreads in the Euro Area – in good Times as in bad*, „Kiel Working Paper” 2009/1548.
- [2] Acharya V., Drechsler L., Schnabl P., *A Pyrrhic Victory? - Bank Bailouts and Sovereign Credit Risk*, „NBER Working Papers” 17136 (2011).

---

⁴⁶ M.G. Attinasi, C. Checherita, C. Nickel, *op. cit.*

- [3] Alesina A., De Broeck M., Prati A., Tabellini G., *Default Risk on Government Debt in OECD Countries*, "Economic Policy" 1992/15, s. 427-451.
- [4] Arellano M., Bond S., *Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations*, „Review of Economic Studies”, 1991/58(2), s. 277-97.
- [5] Arghyrou M., Ktonikas A., *The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion*, "Cardiff Economics Working Papers" 2010/9.
- [6] Attinasi M.G., Checherita C., Nickel C., *What Explains the Surge in Euro Area Sovereign Spreads during the Financial Crisis of 2007–09?*, „ECB Working Paper” 2009/1131.
- [7] Barbosa L., Costa S., *Determinants of sovereign bond yield spreads in the euro area in the context of the economic and financial crisis*, Economic Bulletin and Financial Stability Report Articles, Banco de Portugal, Economics and Research Department 2010.
- [8] Barrios S., Iversen P., Lewandowska M., Setzer R., *Determinants of Intra-Euro Area Government Bond Spreads during the Financial Crisis*, „EC Economic Papers” 2009/388.
- [9] Beber A., Brandt M.W., Kavajecz K. A., *Flight-to-Quality or Flight-to-Liquidity? Evidence from the Euro-Area Bond Market*, „Review of Financial Studies, Oxford University Press for Society for Financial Studies” 22/3 (2009), s. 925–957.
- [10] Beck N., Katz J. N., *What To Do (and Not To Do) with Time-Series Cross-Section Data*, „American Political Science Review” 1995/89, s. 634–47
- [11] Bernoth K., von Hagen, J., Schuknecht L., *Sovereign risk premia in the European government bond market*, “ZEI Working Papers” B 26-2003, ZEI - Center for European Integration Studies, University of Bonn (2003).
- [12] Blanchard O., *Driving the Global Economy with the brakes on*, blogpost, Styczeń 2012.
- [13] Borys P., Ciżkowicz P., Rzońca A., *Panel data evidence on non-Keynesian effects of fiscal policy in the EU New Member States*, „MPRA Paper” 2011/32696, University Library of Munich, Germany.
- [14] Caggiano G. Greco L., *Sovereign Risk in the Euro Area: Is it Mostly Fiscal or Financial*, mimeo, 2011.
- [15] Codogno L., Favero C. Missale A., *Yield spreads on EMU government bonds*, „Economic Policy” 2003/18, s. 503–532.
- [16] Corsetti G., *Has Austerity Gone Too Far?*, VOXEU.org, 2.04.2012 r
- [17] De Grauwe, P., Ji Y., *Mispricing of Sovereign Risk and Multiple Equilibria in the Eurozone*, „CEPS Working Document No 361” (2012).
- [18] De Santis R., *The Euro area sovereign debt crisis: safe haven, credit rating agencies and the spread of the fever from Greece, Ireland and Portugal*, Working Paper Series 1419, European Central Bank (2012).
- [19] Favero C., Pagano M., von Thadden E., *Valuation, Liquidity and Risk in Government Bond Markets*, „IGIER Working Paper” 2005/281.
- [20] Gerlach S., Schulz A., Wolff G., *Banking and Sovereign Risk in the Euro Area*, CEPR Discussion Paper No. DP7833, 2010.
- [21] Geyer A., Kossmeier S., Pichler S., *Measuring systematic risk in EMU government yield spreads* „Review of Finance” 2004/8(2), s.171-197.

- [22] Gómez-Puig M., *Monetary integration and the cost of borrowing*, „Journal of International Money and Finance” 27/3 (2008), s. 455–479.
- [23] Haugh D., Ollivaud P., Turner D., *What Drives Sovereign Risk Premiums?: An Analysis of Recent Evidence from the Euro Area*, „OECD Economics Department Working Papers” 2009/718.
- [24] Manganelli S., Wolswijk G., *What Drives Spreads in the Euro Area Government Bond Market?*, „Economic Policy” 2009/58, s. 191–240.
- [25] Międzynarodowy Fundusz Walutowy, *Navigating the Fiscal Challenges Ahead*, Fiscal Monitor (Washington), Maj 2010.
- [26] Moody A., *From Bear Stearns to Anglo Irish: How Eurozone Sovereign Spreads Related to Financial Sector Vulnerability*, „IMF Working Paper” 9/108 (2009).
- [27] Pagano M., von Thadden E., *The European Bond Markets Under EMU*, „CEPR Discussion Paper” 2004/4779.
- [28] Portes J., *Is austerity self-defeating? Of course it is*, VOXEU.org, 10.04.2012 r.
- [29] Sgherri S. Zoli E., *Euro Area Sovereign Risk During the Crisis*, „IMF Working Paper” 9/222 (2009).
- [30] Schuknecht L., von Hagen J., Wolswijk G., *Government Bond Risk Premiums in the EU Revisited. The Impact of the Financial Crisis*, „ECB Working Paper” 2010/1152.

FINANCIAL CRISIS AND DETERMINANTS OF GOVERNMENT BOND YIELDS IN THE EURO AREA

The paper attempts to examine how financial markets changed its attitude towards assessing government bonds in the Euro Area countries during the financial crisis. Compared to other papers, more attention is devoted to the expectation schemes observed in financial markets. Four alternative schemes are constructed and compared to examine how far-sighted markets have been.

The study is conducted on quarterly data, encompassing the period 1999–2011. The emphasis is put on the role of fiscal and macroeconomic variables and the situation of banking sectors. The results confirm a strong shift in the behavior of financial markets. The crisis contributed to an increased role of public debt, the demand-side factors driving economic growth and (obviously) international risk factor. At the same time, the importance of bond market liquidity, one of the most important factor driving bond yields before the crisis, declined markedly. The contribution analysis shows that both before the crisis and (even more so) after the collapse of the Lehman Brothers, risk premium has been strongly linked to the situation in the banking sector, especially the leverage ratios. This suggests that the sovereign-banking nexus is an important source of the observed premium risk fluctuations.

Keywords: fiscal policy, financial crisis, Eurozone

DOI:10.7862/rz.2014.hss.16

Przesłano do redakcji: grudzień 2013

Przyjęto do druku: wrzesień 2014

Agata GEMZIK-SALWACH¹
Paweł PERZ²

WYKORZYSTANIE METODY DEA DO ANALIZY EFEKTYWNOŚCI ZARZĄDZANIA RYZYKIEM W WYBRANYCH BANKACH

Problem oceny i pomiaru efektywności zajmuje wiele miejsca w literaturze ekonomicznej. W ujęciu ekonomicznym efektywność wiąże się z relacjami pomiędzy uzyskanymi efektami a nakładami potrzebnymi do ich uzyskania. Im wyższy jest stosunek wypracowanych efektów do poniesionych nakładów, tym efektywność danego systemu będzie uznawana za wyższą. Stąd widać, że bardziej efektywne systemy potrzebują mniejszych nakładów do uzyskania danego efektu lub przy tych samych nakładach uzyskują wyższe efekty. W odniesieniu do systemów zarządzania ryzykiem finansowym w banku efektywność w ujęciu ekonomicznym będzie mogła zostać mierzona poprzez zbadanie relacji pomiędzy zyskowością banku a ryzykiem związanym z jego działalnością. W artykule zaprezentowano, w jaki sposób można ocenić efektywność zarządzania ryzykiem w banku, wykorzystując metodę DEA (*Data Envelopment Analysis*). Aby takiej oceny dokonać, należało odpowiednio zdefiniować nakłady i efekty funkcjonowania systemu zarządzania ryzykiem. Przyjęto, że efektem funkcjonowania systemu jest wynik finansowy osiągany przez bank. Poprzez system zarządzania ryzykiem, który jest wkomponowany w cały proces zarządzania aktywami i pasywami banku, można sterować wysokością podejmowanego ryzyka oraz wpływać na poziom wyników osiąganych przez bank. Efektywność systemu będzie się wyrażała poprzez osiąganie danego wyniku przy jak najmniejszym poziomie podejmowanego ryzyka. Analizie poddano ryzyko podejmowane przez banki w relacji do osiąganego przez nie wyniku finansowego. Badaniem objęto banki notowane na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie, do analizy wykorzystano dane finansowe banków za lata 2012–2013.

Słowa kluczowe: zarządzanie ryzykiem, efektywność, metoda DEA

1. WPROWADZENIE

Zgodnie z teorią organizacji efektywność określa relację pomiędzy nakładami a efektami uzyskanymi dzięki ich wykorzystaniu. Efektywność może być rozumiana także nieco inaczej. Zakładając, że w każdej organizacji istnieją cele, które mają zostać zrealizowane, efektywność można definiować jako stopień, w jakim organizacja realizuje swoje cele. Często wymiennie zamiast pojęcia efektywności stosuje się zapożyczone z prakseologii pojęcie skuteczności³. Tak więc efektywność systemu zarządzania ryzykiem finansowym w banku rozpatrywana według teorii organizacji oznacza stopień realizacji

---

¹ Dr Agata Gemzik-Salwach, Katedra Finansów, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie

² Dr inż. Paweł Perz, Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny, e-mail: pperz@prz.edu.pl

³ J. Kudła, *Struktury organizacyjne banków komercyjnych*, Twigger, Warszawa 2001, s. 179.

celów, jakie zostały postawione w banku wobec systemu zarządzania ryzykiem. Mimo – wydawałoby się – jasnej i prostej definicji efektywności, jej ocena nie jest łatwym zadaniem. Wynika to chociażby z istnienia wielorakich celów stawianych przed systemami zarządzania ryzykiem. Powstaje problem oceny efektywności w sytuacji zróżnicowanego stopnia realizacji celów – praktycznie system zawsze będzie bowiem w pełni realizował tylko część celów, pozostałe zostaną niezrealizowane bądź zrealizowane jedynie w części. W takim wypadku należałoby mówić o efektywności systemu w pewnych aspektach jego działalności i nieefektywności w innych. W pewnym stopniu skłaniałoby to do prób wartościowania celów i analizy skuteczności w realizacji celów najważniejszych, to z kolei powoduje powstanie nowych problemów związanych z procesem hierarchizacji celów. Innym problemem jest ocena stopnia realizacji poszczególnych celów. W organizacji istnieje bowiem wiele celów, których realizację trudno kwantyfikować. Te wszystkie powody sprawiają, że jednoznaczne przyporządkowanie danego systemu do grupy systemów efektywnych lub nieefektywnych jest niezwykle skomplikowane. Dodatkową trudność sprawia fakt, że oprócz stopnia realizacji celów, oceniając efektywność z punktu widzenia teorii organizacji, analizuje się i ocenia również nakłady, które pozwoliły na osiągnięcie tych celów. Tak więc ocena efektywności zgodnie z tą interpretacją w pierwszej kolejności dotyczy stopnia realizacji celów, w drugiej fazie zaś relację pomiędzy osiągniętymi celami a nakładami poniesionymi na ich zrealizowanie. System jest tym efektywniejszy, w im większym stopniu realizuje swoje cele i im mniejsze nakłady wykorzystuje do ich realizacji. Przyjęcie dwóch kryteriów potęguje jeszcze niejednoznaczności, dlatego że pojawiają się trudności w ocenie systemów, które nie w pełni zrealizowały cele i poniosły przy tym różne nakłady.

W niniejszym artykule autorzy zakładają, że najważniejszym celem systemu jest maksymalizacja zysku przy założeniu nieprzekroczenia limitu ryzyka ustalonego w banku. Ponieważ ryzyko i zysk ze sobą współzależne, a jednocześnie zewnętrzne warunki ryzyka są identyczne dla wszystkich banków działających na jednym rynku, główny cel systemu zarządzania ryzykiem może być realizowany poprzez maksymalizację relacji zysk–ryzyko. Na podstawie stopnia realizacji tego celu można dokonać względnej klasyfikacji efektywności systemów zarządzania ryzykiem, porównując wyniki osiągnięte przez poszczególne banki z ryzykiem, jakie podejmowały w celu jego osiągnięcia. Ważnym warunkiem, który pozwala na dokonywanie takiej oceny, jest funkcjonowanie banków w identycznych warunkach ryzyka wyznaczonych przez otoczenie rynkowe banków. Podstawowe parametry rynkowe, takie jak korelacja i zmienność cen poszczególnych instrumentów, stóp procentowych, kursów walut, są na danym rynku jednakowe. W takich warunkach jakość zarządzania ryzykiem jest kluczowym czynnikiem wpływającym na relację ryzyko–zysk. Ocena efektywności systemu zarządzania ryzykiem opiera się na analizie ryzyka, jakie podejmował bank, aby osiągnąć dany poziom wyniku finansowego.

2. METODY OCENY EFEKTYWNOŚCI

Wśród licznych metod oceniających efektywność systemów można wyróżnić dwie podstawowe grupy: metody parametryczne i metody nieparametryczne. Metody parametryczne opierają się na analizie funkcji opisującej zależność pomiędzy nakładami i efektami wynikającymi z ich zastosowania. Do największych trudności, jakie są związane

z zastosowaniem metod parametrycznych, można zaliczyć przede wszystkim konieczność znajomości funkcyjnej zależności pomiędzy nakładami a efektami. Dodatkowo, aby wyniki otrzymanej estymacji parametrów funkcji opisującej zależność pomiędzy nakładami a efektami były wystarczająco dokładne potrzebne jest wykorzystanie dużej liczby danych empirycznych. W wypadku badania polskiego sektora bankowego populacja składająca się ze wszystkich banków mogłaby się okazać zbyt małą próbą do uzyskania wystarczająco wiarygodnych wyników.

Drugą grupą metod, które mogą posłużyć do analizy efektywności, są metody nieparametryczne, które pozwalają na uniknięcie wielu trudności pojawiających się podczas wykorzystywania metod parametrycznych. Jedną z podstawowych zalet metod nieparametrycznych jest brak konieczności określania funkcyjnej zależności pomiędzy danymi opisującymi nakłady i efekty. Na obecnym etapie rozwoju polskiego sektora bankowego, w obliczu ograniczonej dostępności danych, metody nieparametryczne, a wśród nich metoda *Data Envelopment Analysis* (DEA), należy uznać za zdecydowanie bardziej przydatne dla celów analizy⁴.

Punktem wyjścia dla metody⁵ DEA jest definicja efektywności, która przyjmuje następującą postać:

$$\text{EFEKTYWNOŚĆ} = \frac{\text{EFEKT}}{\text{NAKŁAD}}$$

Model DEA wykorzystuje tę zależność do opisu przypadku, kiedy analizowany system wykorzystuje nie pojedynczy nakład, a kilka nakładów i w ich efekcie uzyskuje kilka efektów. Wtedy efektywność takiego systemu może zostać opisana następującym wzorem:

$$\text{EFEKTYWNOŚĆ} = \frac{\sum_{j=1}^s \mu_j \text{EFEKT}_j}{\sum_{i=1}^m v_i \text{NAKŁAD}_i} \times 100\% \quad (1)$$

gdzie:

s – liczba efektów,

m – liczba nakładów,

μ_j – wagi określające ważność efektów,

v_i – wagi określające ważność nakładów.

W metodzie DEA obiekty, które podlegają analizie, noszą nazwę jednostek decyzyjnych (DMU, *Decision Making Units*). Efektywność danej jednostki decyzyjnej jest mierzona względem innych. Na podstawie danych empirycznych opisujących nakłady i efekty dla danego systemu metoda konstruuje krzywą obrazującą zależność pomiędzy tymi wielkościami. Krzywa efektywności jest graficznym obrazem różnych możliwych do uzyskania efektów wynikających z użycia różnych kombinacji nakładów. Obiekty, które można uznać za efektywne mają współczynnik efektywności wynoszący 100% i leżą na krzywej efektywności. Wszystkie obiekty leżące poniżej krzywej mają współczynnik

⁴ G. Rogowski, *Metody analizy i oceny działalności banku na potrzeby zarządzania strategicznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań 1998, s. 129.

⁵ Opisując metodę DEA, autorzy opierali się na pracach: G. Rogowski, *op. cit.*, s. 129–152; A. Charnes, W.W. Cooper, A.Y. Lewin, L.M. Seiford, *Data Envelopment Analysis: Theory, Methodology and Applications*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1995.

efektywności należący do przedziału 0–100% – im mniejsza wartość tego współczynnika, tym niższy stopień efektywności danego systemu. W metodzie DEA nie jest potrzebna wcześniejsza znajomość wag określających poziom ważności poszczególnych nakładów i efektów (współczynniki μ_r , v_i), dla danej jednostki decyzyjnej (systemu) wyznaczone są wagi, które maksymalizują jego efektywność.

$$\max_{\mu, v} \frac{\sum_{r=1}^s \mu_r y_{ro}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{io}} \quad (2)$$

z uwzględnieniem następujących ograniczeń:

$$\frac{\sum_{r=1}^s \mu_r y_{rj}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{ij}} \leq 1 \quad \text{dla } j = 0, 1, \dots, n,$$

$$\mu_r, v_i \geq 0$$

$$\frac{\mu_r}{\sum_{i=1}^m v_i x_{io}} \geq \varepsilon \quad \text{dla } r = 0, 1, \dots, s,$$

$$\frac{v_i}{\sum_{i=1}^m v_i x_{io}} \geq \varepsilon \quad \text{dla } i = 0, 1, \dots, m.$$

Wykorzystując metodę transformacji Charnesa-Coopera, można nieliniową postać modelu DEA przedstawić w postaci zagadnienia programowania liniowego. Funkcja celu w takim modelu może zostać przedstawiona następująco:

$$\max_{\mu, v} w_o = \sum_{r=1}^s \mu_r y_{ro} \quad (3)$$

przy ograniczeniach:

$$\sum_{i=1}^n v_i x_{io} = 1,$$

$$\sum_{r=1}^s \mu_r y_{rj} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ij} \leq 0,$$

$$\mu_r \geq \varepsilon,$$

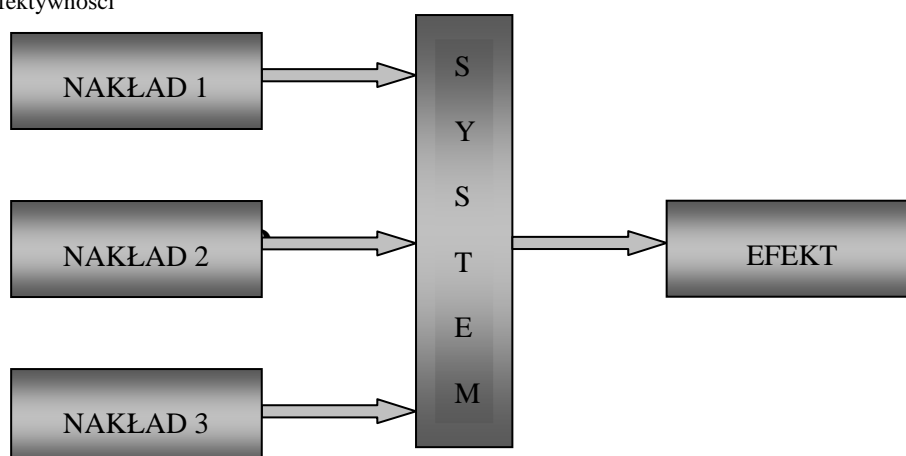
$$V_i \geq \varepsilon$$

Tak sformułowaną postać modelu można rozwiązywać, wykorzystując metody programowania linowego.

3. OCENA EFEKTYWNOŚCI ZARZĄDZANIA RYZYKIEM W BANKACH

Do badania efektywności systemu zarządzania ryzykiem w banku wykorzystano model DEA, w którym występują trzy nakłady i jeden efekt – schemat takiego modelu przedstawiono na rysunku 1

Rys. 1. Schemat modelu *Data Envelopment Analysis* (DEA) wykorzystany do badania efektywności

Źródło: opracowanie własne.

W niniejszej analizie autorzy badają zależności pomiędzy podejmowanym przez bank ryzykiem a finansowymi efektami działalności banku. Celem systemu zarządzania ryzykiem jest optymalizacja relacji pomiędzy podejmowanym przez bank ryzykiem i wynikami finansowymi, jakie dany podmiot osiąga. W zależności od założeń strategii banku realizacja tego celu może się odbywać poprzez minimalizację ryzyka podejmowanego dla osiągnięcia danego wyniku finansowego lub też maksymalizację wyniku finansowego osiąganego przy danym poziomie ryzyka. Wobec takich założeń dotyczących celu systemu zarządzania ryzykiem efektywność tego systemu można zbadać, obserwując relację pomiędzy osiąganymi przez bank wynikami finansowymi a podejmowanym przez bank ryzykiem. Poprzez system zarządzania ryzykiem, który jest wkomponowany w cały proces zarządzania aktywami i pasywami banku, można sterować wysokością podejmowanego ryzyka oraz wpływać na poziom wyników osiągniętych przez

bank. Efektywność systemu będzie się wyrażała poprzez osiągnięcie danego wyniku przy jak najmniejszym poziomie podejmowanego ryzyka⁶.

Do obliczeń wykorzystano dwa różne modele różniące się przyjętą do oceny kategorią wyniku finansowego. W pierwszym modelu do analizy zastosowano wynik na działalności bankowej. W drugim modelu posłużono się zyskiem brutto. Zarówno jedna, jak i druga kategoria wyniku finansowego, użyta w modelu jako odzwierciedlenie efektów funkcjonowania banku, ma zalety i wady. Wynik na działalności bankowej dobrze odzwierciedla istotę efektów funkcjonowania banku w sferze finansowej, nie jest przy tym zniekształcony przez wpływ innych czynników niezależnych od zarządzania ryzykiem (takich jak stopa opodatkowania czy koszty funkcjonowania banku). Jego wadą jest to, że nie bierze się pod uwagę rezerw tworzonych przez bank. W zysku brutto, który jest wykorzystywany w drugim modelu, uwzględnia się wpływ tworzonych przez bank komercyjny rezerw, jednak na jego wysokość wpływają takie czynniki, jak koszty funkcjonowania banku.

Ryzyko w funkcjonowaniu systemu wyrażone jest poprzez zmienność poszczególnych kategorii wyniku na działalności bankowej osiąganego przez bank. Na bazie zmienności wyników finansowych, jakie bank osiągnął (wyniku z tytułu odsetek, wyniku na działalności finansowej oraz wyniku z pozycji wymiany), wyznaczono adekwatny do tej zmienności poziom kapitału ekonomicznego. Tak wyrażony kapitał ekonomiczny jest obiektywną i adekwatną miarą ryzyka, jakie bank podejmował w danym obszarze swojego funkcjonowania. Tak więc nakładami w modelu są kapitały ekonomiczne niezbędne do pokrycia ryzyka z poszczególnych obszarów działalności banku (działalności odsetkowe, operacji finansowych i walutowych). Do zbadania stopnia efektywności poszczególnych systemów zarządzania ryzykiem wykorzystano jeden z wariantów metody DEA – model określany jako model CCR⁷. Jest to model zorientowany na nakłady. W modelu tym bada się, czy dany system mógł osiągnąć dany zestaw efektów, wykorzystując mniejsze nakłady. W modelu efektywnym współczynnik efektywności wynosi 100% i oznacza to, że nie istnieje bardziej efektywna kombinacja nakładów umożliwiająca osiągnięcie danego efektu. W wypadku modelu zdefiniowanego wyżej współczynnik efektywności równy 100% będzie oznaczał, że nie było możliwe osiągnięcie danego wyniku finansowego przy użyciu mniejszego kapitału ekonomicznego, a ponieważ kapitał ekonomiczny odzwierciedla podejmowane przez bank ryzyko, będzie to oznaczało, iż nie można było uzyskać danego wyniku finansowego, ponosząc mniejsze ryzyko. Współczynnik efektywności mniejszy niż 100% wskazuje na to, że dany system był nieefektywny – to znaczy możliwe było zastosowanie innej kombinacji kapitału ekonomicznego (co świadczy o podjęciu mniejszego ryzyka) do uzyskania danego wyniku finansowego.

Szczegółowy schemat funkcjonowania systemu zarządzania ryzykiem, sporządzony dla celów analizy efektywności metodą DEA, zaprezentowano na rysunku 2. W systemie

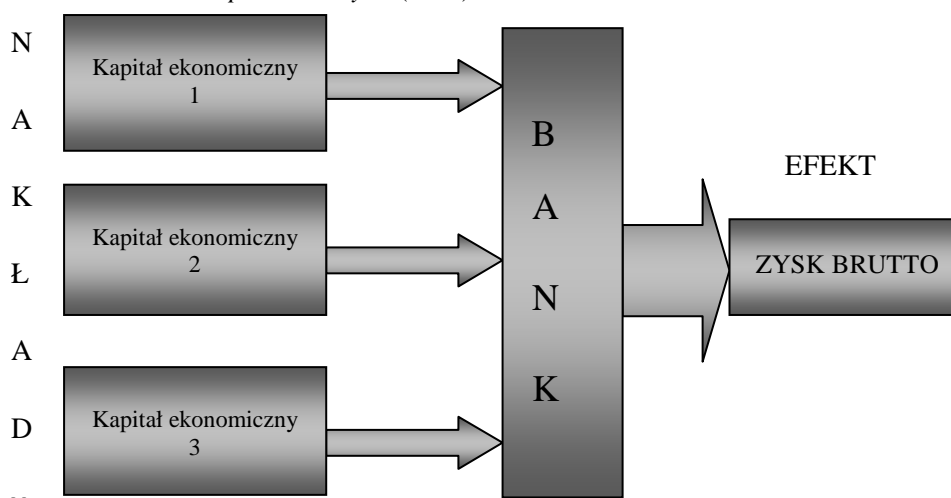
---

⁶ Efektywność zdefiniowano w taki sposób, ponieważ do badań efektywności wykorzystano model DEA zorientowany na nakłady. Zamiennie można byłoby również przyjąć, że efektywność będzie się wyrażała poprzez maksymalizację wyników przy danym poziomie ryzyka.

⁷ Nazwa tego wariantu metody DEA pochodzi od nazwisk autorów artykułu w którym po raz pierwszy ją: zob. A. Charnes, W. Cooper, E. Rhodes, Measuring the efficiency of decision-making units, *European Journal of Operational Research* 1978 vol. 2

zarządzania ryzykiem wyodrębniono trzy podsystemy, których zadaniem jest zarządzanie trzema dużymi grupami ryzyka: ryzykiem kredytowym, rynkowym i operacyjnym. Podział na wymienione grupy jest zgodny z zaleceniami Bazylejskiego Komitetu ds. Nadzoru Bankowego. Poszczególne podsystemy zarządzania ryzykiem wzajemnie się przenikają oraz są ze sobą w różny sposób powiązane. Zazwyczaj nie można całkowicie oddzielić zarządzania jednym z rodzajów ryzyka od pozostałych

Rys. 2. Schemat metody badania efektywności systemu zarządzania ryzykiem metodą *Data Envelopment Analysis (DEA)*

Źródło: opracowanie własne.

Do implementacji obydwu modeli DEA wykorzystano program udostępniony w serwisie DEA online⁸ służący do optymalizacji liniowej. Badaniami objęto banki notowane na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie. Oceny efektywności dokonano, wykorzystując dane finansowe banków za lata 2012–2013. Kapitał ekonomiczny na pokrycie ryzyka z danego typu działalności obliczono, wykorzystując model *Value at Risk* przy 99-procentowym poziomie ufności, opierając się na zmienności kwartalnych wyników finansowych⁹. Aby obliczyć kapitał ekonomiczny na pokrycie ryzyka w określonym roku, policzono kwartalną zmienność określonej kategorii wyniku finansowego (mierzoną odchyleniem standardowym) z danego roku. Następnie tak policzoną zmienność przekształcono na zmienność dla okresu rocznego. Kapitał ekonomiczny można obliczyć, wykorzystując następujący wzór:

$$K = m \times \sigma \quad (4)$$

gdzie:

K – kapitał ekonomiczny;

⁸ <https://www.deaos.com>.

⁹ Sposób obliczania kapitału ekonomicznego na pokrycie ryzyka opisany jest między innymi w: J. Besis, *Risk management in banking*, John Wiley & Sons, New York 1998.

m – stała, której wysokość zależy od przyjętego przedziału ufności (dla 99% wynosi 2,33);

σ – zmienność dla okresu rocznego.

Wartości wyliczonego w ten sposób kapitału ekonomicznego dla badanych banków znajdują się w tabeli 1.

Tabela 1. Kapitały ekonomiczne na pokrycie ryzyka dla badanych banków w latach 2012–2013

	2012			2013		
	k1	k2	k3	k1	k2	k3
Alior Bank S.A.	59 413	27 112	89 361	197 934	11 792	17 049
PKO BP S.A.	1 048 336	207 536	376 657	668 946	80 369	15 530
Millenium S.A.	10 858	81 340	28 511	102 630	59 124	8600
BOŚ S.A.	2579	22 649	12 459	24 860	13 389	1816
BZ WBK S.A.	15 795	272 418	68 563	251 330	205 488	7111
Getin Bank S.A.	16 494	5222	32 424	694 536	19 244	33 492
ING Bank Śląski S.A.	8614	43 209	20 339	1 305 435	290 693	7579
Bank Pekao S.A.	35 994	244 326	82 510	150 815	266 805	64 990

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań finansowych banków.

Zyski brutto banków w latach 2012–2013 traktowane w modelu jako efekty funkcjonowania systemu zarządzania ryzykiem zamieszczono w tabeli 2.

Tabela 2. Zyski brutto banków objętych badanie w latach 2012–2013

	2012	2013
Alior Bank S.A.	229 755	341 235
PKO BP S.A.	4 645 261	4 044 506
Millenium S.A.	556 871	672 040
BOŚ S.A.	42 438	75 728
BZ WBK S.A.	1 837 039	2 514 717
Getin Bank S.A.	820 335	330 887
ING Bank Śląski S.A.	1 016 100	1 192 900
Bank Pekao S.A.	3 664 334	3 454 230

Źródło: sprawozdania finansowe banków.

Wartości współczynników efektywności dla badanej grupy banków przedstawiono w tabeli 3. W roku 2012 dwa banki uzyskały maksymalny 100-procentowy poziom efektywności. Są to: Getin Bank S.A. oraz ING Bank Śląski S.A. Dwa banki o najniższych współczynnikach efektywności to: Bank Ochrony Środowiska S.A. (13,9%) oraz Alior Bank S.A. (9,5%). W roku 2013 trzem bankom udało się uzyskać maksymalny poziom efektywności: PKO BP S.A., BZ WBK S.A. oraz Bank Pekao S.A. W grupie banków o najniższym poziomie efektywności ponownie znalazł się Bank Ochrony Środowiska (32,7%).

Przeciętny współczynnik efektywności w bankach notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie w roku 2012 wyniósł 61,9%, w kolejnym roku średni współczynnik efektywności był wyższy i wynosił 67%. Może to świadczyć o poprawie ogólnej efektywności zarządzania ryzykiem w badanej grupie banków.

W tabeli 4 zamieszczono klasyfikację banków według średniego współczynnika efektywności za lata 2012–2013. Najbardziej efektywnym systemem zarządzania ryzykiem charakteryzuje się bank BZ WBK ze średnim współczynnikiem na poziomie 99,3%.

Tabela 3. Współczynniki efektywności systemów zarządzania ryzykiem w badanej grupie banków w latach 2012–2013 (%)

	Efektywność 2012	Efektywność 2013	Średnia 2012–2013
Alior Bank S.A.	9,5	57,5	33,5
PKO BP S.A.	40,8	100,0	70,4
Millenium S.A.	43,5	67,4	55,4
BOŚ S.A.	13,9	32,7	23,3
BZ WBK S.A.	98,6	100,0	99,3
Getin Bank S.A.	100,0	34,2	67,1
ING Bank Śląski S.A.	100,0	44,5	72,3
Bank Pekao S.A.	88,9	100,0	94,4

Źródło: opracowanie własne

Najmniejszą efektywność w badanym okresie uzyskał system zarządzania ryzykiem w Banku Ochrony Środowiska S.A. Współczynnik efektywności dla tego systemu wynosi 23,3%.

Tabela 4. Klasyfikacja banków na podstawie średniego współczynnika efektywności ich systemów zarządzania ryzykiem

Lp.	Nazwa banku	Średni współczynnik efektywności systemu zarządzania ryzykiem w latach 2012–2013 (%)
1	BZ WBK S.A.	99,3
2	Bank Pekao S.A.	94,4
3	ING Bank Śląski S.A.	72,3
4	PKO BP S.A.	70,4
5	Getin Bank S.A.	67,1
6	Millenium S.A.	55,4
7	Alior Bank S.A.	33,5
8	BOŚ S.A.	23,3

Źródło: opracowanie własne.

4. PODSUMOWANIE

Analiza efektywności funkcjonowania systemu zarządzania ryzykiem jest niezwykle ważnym elementem oceny działalności banku komercyjnego. W artykule zaprezentowano możliwości zastosowania metody DEA do analizy efektywności systemów zarządzania ryzykiem finansowym w bankach. Wykorzystanie tej metody pozwala na ocenę efektywności bez znajomości zależności funkcyjnej pomiędzy ryzykiem a wynikami finansowymi osiągniętymi przez bank. Metoda DEA umożliwia dokonanie względnej oceny funkcjonowania systemu zarządzania ryzykiem w relacji do podmiotów konkurencyjnych.

LITERATURA

- [1] Besis J., *Risk management in banking*, John Wiley & Sons, New York 1998.
- [2] Charnes A., Cooper W.W., Lewin A.Y, Seiford L.M., *Data Envelopment Analysis: Theory, Methodology and Applications*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1995.
- [3] Charnes A., Cooper W., Rhodes E., *Measuring the efficiency of decision-making units*, European Journal of Operational Research 1978 vol. 2.
- [4] <https://www.deaos.com>.
- [5] Kudła J., *Struktury organizacyjne banków komercyjnych*, Twigger, Warszawa 2001.
- [6] Rogowski G., *Metody analizy i oceny działalności banku na potrzeby zarządzania strategicznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań 1998.

THE USE OF DEA METHOD FOR AN ANALYSIS OF EFFECTIVENESS OF RISK MANAGEMENT IN SELECTED BANKS

The problem of assessing and measuring the effectiveness is frequently discussed in the economic literature. In the economic sense efficiency is the relationship between the obtained outputs and inputs needed to achieve them. The higher the ratio the more efficient is the system. Thus the more efficient systems require less input to achieve the certain effect or the system can achieve greater outputs from a certain level of inputs. The effectiveness of management of financial risk in the bank can be measured by examining the relationship between bank profitability and risks associated with its activities. The article presents the method for evaluation of the effectiveness of risk management in the bank using Data Envelopment Analysis (DEA). To make such assessment possible, inputs and outputs of risk management system should be defined. It was assumed that the effect of the system is profit achieved by the bank. Through the risk management system, which is integrated into the whole process of managing the assets and liabilities of the bank, bank can control the amount of risk taken. The efficiency of the system will be expressed by achieving a given result with the least level of risk. In the paper authors analyzed the relationship between financial results and risk taken by banks which are listed in the Warsaw Stock Exchange.

Keywords: risk management, efficiency, DEA method.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.17

Przesłano do redakcji: kwiecień 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Andriy GERASYMCHUK¹
Nataliia GERASYMCHUK²

FORMS AND SPECIFICS OF RESOURCE PROVISION OF ECONOMIC SUBJECTS IN AGRICULTURE

The article contains a description and an analysis of the forms and details of economic resources of agriculture, determined the specificity of the strategy of resources provision in terms of development and operation. As the authors study the terms of technical re-equipment and modernization of the agricultural technology, we could tell that the production of major agricultural products, which require a high level of intensification of production should be concentrated in relatively large formations of different legal forms: societies and associations of various types, co-operatives. However, the role of households as forms of self-employment is still very important and needs to be the subject of state support, since concentration and specialization in agriculture will lead to the unification of crops and lack of variety of food products for market. As it could be seen from figure presented in the article, all labor-intensive products are produced in the households, with the small exception of milk production, due to its unprofitability. As we studied forms and specifics of resource provision of economic subjects in agrarian sphere, we could make the conclusion, that issues of ownership heavily distorted the resource provision of agricultural enterprises, making them hosts for household active economic activity, which make no good for future of agriculture sector in a whole and to the resource saving in particular. Such symbiosis has helped for the rural people to survive, but in the long perspective put off Ukrainian agriculture development. Summarizing all said before, we can say that the strategies of specialization and concentration are not always sufficient tool for the development of agriculture in rural areas, because it does not fully take into account the range of production, especially with the high cost of labor.

Keywords: households, farms, agriculture, property, resources, agricultural production

1. INTRODUCTION TO THE PROBLEM

The formation of market relations in the agricultural sector is based on finding optimal forms of management and on the diversity of ownership. However, in many ways, formality of agrarian reform has become an obstacle to achieve effective results. The success of the reform, according to its initiators, is largely dependent on the foundation and functioning of individualized ownership that can lead to the formation of a critical mass of rural producers, able to manage effectively in a market environment to meet the needs of our society in agricultural production and ensure our country food security. But twenty-two years of work in a given direction gave more problems than solutions, so there

---

¹ Andrzej Gerasymchuk, dr.hab, professor of philosophy department of Zhytomir State University named after I. Franko.

² Nataliia Gerasymchuk, PhD, Associate Professor of Department of Economics of Enterprises, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Heroyiv Oborony st., 15, Kyiv - 03041, Ukraine, corresponding author: 90999nag@mail.ru

is a need to analyze the resource availability of a basic level of economic principles of production.

The problems of resource provision of economic subjects in agriculture had been analyzed in the works of many well-known Ukrainian scientists such as Andriichuk V.G., Geets V.M., Gorovyi V.P., Zaburanna L.V., Zinovchuk V.V., Il'chuk M.M., Malik M.I., Tereshchenko V.K., Tkachuk V.A., Shtymak I.V. Yurchishin V.V. and many others. Despite rather detailed analysis of the problem, the current state of agricultural sector in the context of sustainable development throws new challenges to be addressed, one of the most pressing is the issue of resource saving. But before finding the solution to any problem, the first step is to analyze and collect data on the situation, the action this article is dedicated to.

The aim of this article is to study the forms and the specific of resource provision of economic subjects of agriculture in the light of economic theory and philosophy of capital forming on the small agricultural enterprise.

2. ANALYSIS OF THE FORMS AND FEATURES OF ECONOMIC RESOURCES OF AGRICULTURE

Reorganization of agricultural enterprises has not created conditions for the emergence of effective owner in the Ukrainian village. This process was complicated by compromise and inconsistent character of agrarian legislation, as well as social conflicts within households. Until now, Ukrainian legislation does not provide a legal norm of private ownership of agricultural land and the possibility of their sale. More than 80% of agricultural land in the course of privatization were transferred from state ownership into ownership groups - common ownership of farms workers and retired people from collective farms. Out of ~12000 collective farms were created, 7 million new small landowners and only 57000 farm structures. In addition to a rigid legislation, land relations were even more limited by articles of newly created and reorganized enterprises - joint stock companies, partnerships and cooperatives. They are usually recorded only the right to share in the capital and renting it and otherwise restrict the possibility of allocating a portion from the share, followed by its withdrawal from the agriculture enterprise land. Even greater difficulties were associated with the sharing out of the property. So really, in most cases the land and property could be sold only within the co-owners of former collective farm. All these constraints have led to the fact that the number of employees who have benefited from the right to withdraw their shares of land and property with the aim of creating a farm, was extremely small.

The presence of many small owners of farms has led to a paradoxical, from the standpoint of Tereshchenko V.K.³, situation: lack of ownership in the classical sense. So today economic subjects in agriculture may be more adequately described in terms of three groups of interests within the agricultural enterprise, rather than owners.

1 Group: Personnel of agricultural enterprise. Small wages and irregular payments does not allow employees to consider labor as the main source of income. Therefore, they are interested in getting resources by preserving old symbiotic relationship, and their personal garden plots, up to parasitism on it. Symbiotic relationship of households and agricultural enterprises is a key point of the pseudo effectiveness of private farming,

---

³ Socio-economic development of villages and rural areas [Text] / P.A. Laiko, V.K. Tereshchenko, A.G. Borsch [and others] - K.: Nichlava, 2006. - p. 24

which during the significant decline in production on agricultural enterprises have increased their contribution to the agricultural production in the country with 31% in 1991 to 54% in 2012 and produce 96.7% of potato, 77% of milk, 98% of honey having only 36% of the land. (Table 1)⁴

2 group: nominal owners (retired workers and social workers of the village). Their economic interest is to receive dividends (rents) for their land and property shares. Today, the size of these payments are negligible, and therefore, a low level of pensions and wages in rural areas for this group the main source of income also remains garden plots⁵ Consequently, they are also interested in getting (both by legal and illegal means) natural resources from agricultural enterprises.

Table 1. Total land area and distribution of agricultural land between landowners and land users in 2012 (at end of year; thousands hectares)

	Total land area	Total agricultural land	Of which		
			arable land	hayfields	pastures
Total land area	60354,8	41576,0	32476,5	2410,9	5481,9
Land of agricultural enterprises and individuals	37843,8	36487,9	30932,1	1604,8	2972,2
including :					
land of agricultural enterprises	21376,5	20589,6	19237,4	410,2	729,3
of which state	1205,8	1022,0	844,9	33,5	107,3
non-state	20170,7	19567,6	18392,5	376,7	622,0
land of individuals	16467,3	15898,3	11694,7	1194,6	2242,9
Land of other land users	22511,0	5088,1	1544,4	806,1	2509,7

3 Group: Manager of the agricultural enterprise, who although has almost unlimited access to the resources sector, is a hired manager, elected by the general meeting of owners. He may be re-elected at any time, and hence, also motivated to maximize the benefits "here and now". In the absence of real property management where is no mechanism of blocking of rent-oriented behavior of the director and his desire for private gain from taking of inefficient economic decisions.

There is a classic "free rider effect": the manager can take advantage of his position, while costs of ineffective actions are shifted on all owners as a whole, or to the State (local authorities), which are forced to subsidize unprofitable agricultural enterprises.

The distribution of agricultural property in Ukraine today refers to the symbolic nature of the rights owners, the imbalance of economic power and the regime of open access to

⁴ Statistical Bulletin "Agriculture - 2012" - Kyiv, Statistical Committee of Ukraine, 2013. - p. 79

⁵ Basics of agricultural enterprise [Text] / M. I. Malik, P.T.Sabluk , V.V.Zinovchuk [et al.] - : Institute of Agricultural Economics , 2000. – p. 581

agricultural resources. Such property relations do not motivate any of the groups of owners of farms to achieve efficiency in the long term, but rather provoke them to extract rents at the expense of enterprise' assets. This increases production and transaction costs in the form of the theft and inefficient decisions. Restructured collective farms in their current form is characterized by opportunistic form of behavior based on the possibility of reducing of contribution of the collective owners to agricultural enterprises produced product without a corresponding decrease in their individual income. This causes underestimation of individual costs of inefficient behavior of economic agents and overestimate of their costs of efficient operation. This leads to excess use of resources of the enterprise and, therefore, its low productivity and unprofitability. Loss-making enterprise cannot provide their employees and shareholders a decent income, so those who should be interested to drag him out of it, takes everything out of the enterprise. Institutional trap closes⁶.

Similar view has Staritskaya O.P., noting that the reform of property relations in agriculture does not solve the problem of effective owner of agricultural sphere. The large number of collective farms smallholders who cannot really influence the management of enterprises that do not receive income from the property led to a lack of interest in the efficiency of farms in the long term, illegal redistribution of resources from collective enterprises in households⁷.

The transformation of the institutional system of the agrarian sector, according to Rogach S.M., had led to the dominance of households, as they became the owners of the various factors of production and the expense of their resources they start to provide the necessary level of income and protect themselves from the adverse effects of the environment⁸. She shares the position of those authors who are differentiate two types of households: the traditional and entrepreneurial. An integral part of the traditional household are garden plots and country-vegetable farms, which are used primarily to fulfill their own needs. The main purpose of the household is the survival (sometimes it's just a hobby). Distinction of household of entrepreneurial orientation is orientation to achieve a success with the priority of market values. To this type we may include classic family farms. Production in the farms of this type is done through the use of entrepreneurial skills of household members in the system of production factors.

There is no doubt that in a stable economy, ensuring a certain level of income received in the public sector, households are functioning as a source of self- provision. But precisely in times of crisis and decline in living standards of the rural population self-sustaining function of private farming transformed by a sharp rise in their level of marketability.

In practice, foreign statistics and the relevant recommendations of the international statistical agencies, including global standards, the term "private farming" is not used. Activity of the population with employment in the households is seen as a part of

---

⁶ Socio-economic development of villages and rural areas [Text] / P.A. Laiko, V.K. Tereshchenko, A.G. Borsch [and others] - K.: Nichlava, 2006. – p. 163

⁷ Staritskaya O.P Resources in the economic mechanism of improving the efficiency of agricultural production // Scientific notes of TDPU after. V. Hnatiuk. Series: Economics. - 2005. - № 18. - p. 200.

⁸ Rogach S.M. Institutional aspects of land reform in agriculture : // The productive forces of Ukraine . - 2010. - № 2-4. - p.114

the informal (unorganized) activity. The revised UN System of National Accounts (Chapter 4 Institutional units and sectors) is separating economic activity in the formal and informal in households subsector. The informal sector is regarded as a group of production units, which in accordance with the definitions and classification of United National System of National Accounts forms part of the household sector as household enterprises.

Household production, as the informal sector, according to Shtimak Igor⁹, is characterized by the following features: self-financing of production activities; autonomy and legal capacity; inseparability of the household from its members; lack of registration in the prescribed form in accordance with existing legislation; labor relations based on family or personal relationships, and sometimes based on irregular employment.

Variety of sectors and activities that are developed in the household sector includes the production of market goods and services and non-market goods and services, including goods for their own use (final consumption and savings). This fact, according to Shtimak Igor, is a major methodological approach to understanding the essence of the concept of "households". Market household enterprises are created with the purpose of producing goods and services for sale and exchange. Non-market household enterprises are created in order to produce for their own use. Non-market household enterprises may sell part of production that exceeds their own needs, but if they are regularly engaged in selling most of their products, they should be considered as small businesses.

In the Law "On the households" # 742-IV from 15.05.2003 emphasized that private farming is not a business. There is some analogy of private farming with the nonprofit organization. Latter does not have profit as its primary objective, but it is not forbidden for them to engage in entrepreneurial activities, provided spending the proceeds from these activities for the authorized purposes of the organization. Thus, a non-profit organization, even engaging in entrepreneurial activity does not become commercial. The same can be said about households: production of marketable products in it even in large volumes does not make private farming into a variety of business, because the income is not used for commercial purposes, but for private (family) consumption. But, undoubtedly, a significant proportion of households may well be attributed to small businesses, not from a tax perspective, but in terms of the inner nature of activities.

At the beginning of market reforms big hopes were put for family and large farms as the most successful form of implementation of private property in the agricultural sector. During time of reforming of agricultural sector households playing key role in providing food for the country and are the main factor of additional income of rural population, which is shown by statistical data (Figure 1)¹⁰

---

⁹ Shtymak I. Socio-economic conditions of households : monograph. - Kyiv, NUBiP, 2011. - p. 153

¹⁰ Statistical Bulletin "Agriculture - 2012" - Kyiv, Statistical Committee of Ukraine, 2013. - p. 147

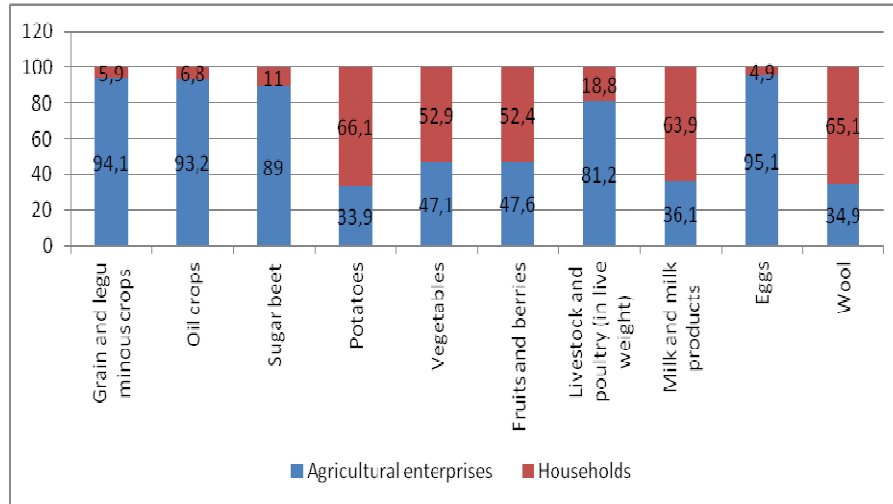

Figure 1. Structure of sale of main kinds of agricultural production by types of agricultural holdings in 2012, %

Household, in one form or another, will prove its competitiveness and opportunities for sustainable development in a variety of economic conditions.

The issue of socio-economic entity of individual farm in the form of peasant was the object of study of many prominent economists. But if Smith and Ricardo were classifying peasant as a small bourgeoisie, Marx considered its content deeper. As the owner of the means of production, he is a capitalist, as an employee - its own employee. Thus, as a capitalist, he pays himself wages and derives its income from its capital, ie exploits himself as wage laborer in the form of surplus value that pays tribute to himself that the work has to give to the capital. As well as the landlord peasant pays himself more than third of rent¹¹.

Being in the same time the worker, the bourgeoisie and the landlord, the peasant did not fit into the classical network of politically-economic categories. The economic essence of peasant differs sharply from the spirit of a large agrarian bourgeoisie as agriculture is here mainly for the sake of survival¹². Absolute boundary for the peasant, according to Marx, as for the small capitalist is only wage, which he actually pays himself. While the price of the product covers salary for him, he will cultivate his land - often up until it covered only by physical minimum wage¹³. On the other hand, independent peasant categorically rejects psychology of employee. To compete in the food market peasant must implement a variety of functions directly related to the process of production and sale of products and services. In other words, peasant is performing different economic activity independently - a producer who becomes merchant and capitalist¹⁴. Such an interpretation of a peasant is especially applied to modern conditions to determine essence of household concept.

¹¹ Karl Marx. Capital. The Process of Capitalist Production as a Whole - Vol. 2nd ed.- T.25 . - p. 57

¹² Ibid - p.371

¹³ Ibid. - p. 370

¹⁴ Ibid. - p. 367

Goriovyi V.P.¹⁵ emphasizes that farmer enterprise, as a legal form of business activity, bears the intrinsic characteristics which objectively determines its strengths. A number of advantages arises with the size of the enterprise. These include: a combination in one person of the owner and manager willingness to take business risks, the opportunity to participate in programs to support small businesses, the ability to use fixed agricultural tax.

3. JUSTIFICATION OF DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL RESOURCES STRATEGY IN UKRAINE

Assessment of the potential and prospects of the development of farming forms of business allows us to conclude that they are directly determined by the size of the entity and its level of resource security. Smallholders with low provision of essential resources with respect to the effective functioning associated with the development of industries that traditionally require significant manual labor. In the sector of labor-intensive products (vegetables, potatoes, berries, flowers, etc.) farmers on small plots of land can compete and to find its niche in the market. Another way to increase the sustainability of their development is the cooperation between the farmers, with agricultural enterprises and households. For medium-sized farms increasing of production efficiency is related to the optimization of its structure and approach to optimal resource proportions providing increasing returns all resources used. For large farms with a high degree of concentration of capital opportunities to build their resource potential defined a whole set of factors, which, along with the optimization of the combination of rural industries should allocate cash flow optimization, processing facilities, the complex of services, etc.

But no individual subsidiary or peasant (farmer's) economy cannot be the basis of large-scale production, based on the use of high technology and capital and to improve the efficiency of resource use at the enterprise level due to the concentration of production arising in the development process of cooperation and integration.

Theoretically, it is proved that the concentration of the process within the enterprise is advisable to conduct until the effect of growth of scale will be a positive value. The effect of scale refers to the effect of reducing the cost per unit of output in the allocation of fixed costs to the growing volume of production, which perfectly fits in the main task of resource saving activity. Economies of scale driven by factors that reduce the long-term average production costs, as company increases the amount of used resources and products.

Marginal utility theory objectively proves that the increase of some resources at a constant value of others leads to a drop in the efficiency of these inputs up to a situation where costs are aimed at increasing the scale of production may exceed the resulting economic benefits. That is, the concentration of production in its economic essence is a way to achieve optimal resource proportions within the socio-economic systems of different levels.

Limitations of systems (especially at the microeconomic level) objectively leads to a situation where in the process of concentration of production will be a deficiency of a particular resource, which could not be overcome due to absence of internal reserves. In this case, the positive effect of scale can be achieved only with the consolidation of assets

---

¹⁵ Goriovyi V.P. Problems of rational combination of small, medium and large enterprises //Agroinkom . - 2007. - № 11-12. - p. 74-78 .

of several agricultural enterprises. Typically, the process of consolidation of assets realized through the development of cooperation and integration processes, and in some cases, through the acquisition of one of the production structure on the other.

Indeed, if at the beginning of ideologists of radical reforms relied on small-scale production (it was told about "farmerizing" of Ukraine), then in the late nineties of the XX century Ukrainian government began to support on the development of cooperation and agroindustrial integration in order to attract investment in the agricultural sector, which will be able to restore the productive capacity of the agricultural sector.

Realities of today show that only large farms due to the concentration of capital can use all factors of production and the latest technology to achieve maximum effect. For example, in the United States over the past 50 years the number of farms decreased three times. Farms themselves have become much larger and more developed largely due to government support. In Europe there is a different system. Farms are grouping together in cooperatives, which are shareholders of large processing plants.¹⁶

Investigation of the structure of the agrarian sector economic subjects of Ukraine leads to the conclusion that the most important factors determining the specificity of the formation of the production systems of various types of business are ownership and forms of management. World experience shows that the efficiency of the agrarian policy of any state is determined primarily by its ability to provide a concentration of ownership in the hands of economic subjects whose competence must be determined not only by their "economic power", but also the ability to effectively implement the functions of agricultural production based on sustainable development of rural areas.

Economic theory has shown that the most effective use of resources can be achieved at the highest possible scale production. The desire to get the additional effect of the concentration of production explains the constant development of integration processes in agriculture. Integrated agro-industrial formation based on complete fusion of property objectively can more freely operate with labor and material resources. An additional effect of the concentration of production is achieved with the integration of business entities with heterogeneous capital structure and with a sufficiently high arrhythmia consumption of working capital, but interconnected in the functioning of the system of stable economic relations. Process control functions ensure that all resource units in integrated formation, tend to concentrate in the integrator enterprise. Decisions on the distribution of production in the context of business units and the allocation of appropriate levels of resources are taken at new quality level.

Agricultural companies of different legal forms scale of production, as a rule, allows the formation of a potentially efficient production enterprise by balancing and achieving optimal resource proportions. The choice of the best combination of resources are based on the financial capacity of organizations and quality analysis of economic conditions on a given planning horizon. It should be noted that the size of companies allows optimal level of utilization of all types of agricultural machinery (including high technological), cost-effective form of working capital, developed warehouses and other production infrastructure.

Households are deprived of these opportunities, using labor of family members. In them effective management of limited amount of resources is determined primarily by

---

¹⁶ Zinovchuk V.V. The cooperative idea in agriculture of Ukraine and the United States [Textbook] - Second edition, ext. and revised. - K. : Logos , 1996. - p. 124

entrepreneurial abilities of its leader. Most farmers, experiencing a significant decline of fixed and current assets, forced to abandon the use of modern technology, which allow to save these resources. Development potential of the farm business is directly determined by the size of farms and their level of resource security. For households with low-resource prospects associated with the development of industries that traditionally require significant manual labor, and the possibilities of co-operation among themselves or with agricultural organizations. Of farms for midsize growth in production efficiency associated with the optimization of their resource proportions and deepening specialization. For households with a sufficiently high level of resource supply priority for more efficient use of resources will be the concentration of capital and production.

Particularly noteworthy is the problem of resource maintenance of households activities. The phenomenon of production efficiency in private farms began to crumble as soon as a process of elimination or absorption of agricultural organizations that were centers for rural settlements. It turned out that without the support of resource providing agricultural enterprises householders could not allow to keep production on the same level. Furthermore, in terms of job cuts in the rural areas was a natural "washout" of active business people from agricultural production. So the main resource of households - manual labor - proved to be just as deficient.

4. CONCLUSIONS

Summarizing of all said before, we can say that in terms of technical re-equipment and modernization of the agricultural component of its technology, the production of major agricultural products, requiring a high level of intensification of production will be concentrated in relatively large formations of different legal forms: societies and associations of various types, co-operatives. However, the role of households as forms of self-employment is still very important and needs to be subject of state support, since concentration and specialization in agriculture will lead to the unification of crops and lack of variety of food products for market. As could be seen from figure 1, all labor-intensive products are produced in the households, with the small exception of milk production, due to its unprofitability. As we studied forms and specifics of resource provision of economic subjects in agrarian sphere, we could make the conclusion, that issues of ownership heavily distorted the resource provision of agricultural enterprises, making them hosts for household active economic activity, which make no good for future of agriculture sector in a whole and to the resource saving in particular. Such symbiosis have helped for the rural people to survive, but in the long perspective put off Ukrainian agriculture development.

LITERATURE:

- [1] Andriychuk V.G. Economics of agricultural enterprises. -K. : KNEU , 2013.
- [2] Goriovyi V.P. Problems of rational combination of small, medium and large enterprises //Agroinkom . - 2007. - № 11-12.
- [3] Socio-economic development of villages and rural areas [Text] / P.A. Laiko, V.K. Tereshchenko, A.G. Borsch [and others] - K.: Nichlava, 2006.
- [4] Zinovchuk V.V. The cooperative idea in agriculture of Ukraine and the United States [Textbook] - Second edition, ext. and revised. - K. : Logos , 1996.
- [5] Karl Marx. Capital. The Process of Capitalist Production as a Whole - Vol. 2nd ed.- T.25 .

- [6] Basics of agricultural enterprise [Text] / M. I. Malik, P.T.Sabluk , V.V.Zinovchuk [et al.] - : Institute of Agricultural Economics , 2000.
- [7] Rogach S.M. Institutional aspects of land reform in agriculture : // The productive forces of Ukraine . - 2010. - № 2-4.
- [8] Staritskaya O.P Resources in the economic mechanism of improving the efficiency of agricultural production / / Scientific notes of TDPU after. V. Hnatiuk. Series: Economics. - 2005 . - № 18.
- [9] Statistical Bulletin "Agriculture - 2012" - Kyiv, Statistical Committee of Ukraine, 2013.
- [10] Shtymak I. Socio-economic conditions of households : monograph. - Kyiv, NUBiP, 2011.

KSZTAŁT I CECHY ŚWIADCZENIA ZASOBÓW PRZEDSIĘBIORSTW ROLNYCH

Tekst zawiera opis i analizę form i szczegółów zasobów gospodarczych rolnictwa, określono specyfikę strategii ubezpieczenia zasobów z punktu rozwoju i działania. W wyniku szczegółowej analizy podstawowych zasad teorii ekonomicznej i historii tworzenia zasobów określono podstawy rozwoju gospodarki rolnej Ukrainy. Autorzy zbadali warunki dla zapewnienia modernizacji techniki i maszyn rolniczych i doszli do wniosku, że produkcja podstawowych produktów rolnych, które wymagają wysokiego poziomu intensyfikacji produkcji powinna być skoncentrowana w stosunkowo dużych formacjach o różnych formach prawnych: stowarzyszeń i zrzeszeń różnych typów spółdzielni. Niemniej jednak jest rola gospodarstwa domowego jako formy samozatrudnienia. Gospodarstwa domowe są bardzo ważne i powinny być przedmiotem pomocy państwa, ponieważ koncentracja i specjalizacja rolnictwa prowadzi do unifikacji kultur i brak wyboru produktów spożywczych na rynku. Jak widać z rysunku przedstawionego w artykule, wszystkie produkty pracochłonne są wytwarzane w gospodarstwach domowym, z kilkoma wyjątkami, w postaci mleka, ze względu na jego niską rentowność. Autorzy badali formy i możliwości ubezpieczenia zasobów gospodarczych w sektorze rolnym i stwierdzili, że kwestia własności w dostarczanie zasobów w dużym stopniu ma wpływ na przedsiębiorstwa rolne poprzez ich rolę jako donorów dla działalności gospodarczej gospodarstw domowych, co ma negatywny wpływ w ogóle na przyszłość sektora rolnictwa, a w szczególności oszczędzania zasobów. Ta symbioza pomogła mieszkańcom na wsi przetrwać, ale w dłuższej perspektywie spowolniła rozwój ukraińskiego rolnictwa. Podsumowując, można powiedzieć, że strategie koncentracji i specjalizowania nie zawsze są dostatecznym narzędziem rozwoju rolnictwa na obszarach wiejskich, gdyż nie w pełni uwzględniają asortyment produkcji, zwłaszcza z wysokimi kosztami robocizny.

Słowa kluczowe: gospodarstwa domowe, gospodarstwa rolnicze, zasoby, produkcja rolna.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.18

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Анна ГОЛУБЧИК¹

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ ЕВРОПЕЙСКОГО СООБЩЕСТВА: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

Актуальность данного исследования вызвана необходимостью выработки конкурентоспособных форм репрезентации национальной истории и путей предупреждения политических спекуляций на почве исторического прошлого в контексте политического кризиса в Украине.

Исследован опыт ЕС по формированию памяти как одного из интегративных факторов. Проанализированы соответствующие программные документы ЕС. В фокусе современного развития европейской коллективной памяти – преступления против человечности, геноциды и военные преступления, преступления тоталитарных режимов. Показаны организационные и институциональные основы выработки и осуществления общей политики памяти в ЕС; общие коммеморативные мероприятия. Государства-члены ЕС внедряют различные подходы к решению вопросов памяти, в зависимости от истории, культуры и правовых систем. Проблемное поле политики памяти в государствах ЕС неоднородно. Выступая посредником и заботясь о консолидации европейских государств, ЕС поддерживает деятельность по разработке общей политики памяти. Круг вопросов, стоящих на повестке дня – создание исчерпывающего перечня типологии индивидуальных и коллективных жертв, классификация категорий нарушений прав человека. Государства ЕС стремятся к достижению такого состояния коллективной памяти, которое сможет поддерживать национальную идентичность, служить основой для общественной консолидации, гарантировать гражданский мир и согласие.

Показаны формирование правового и организационного поля и роль социальных институтов (наука, образование, церковь) в развитии общественной памяти в Украине. Названы общественные институции, чья деятельность влияет на состояние и развитие общественной памяти. Обозначены проблемы взаимодействия государства и гражданского общества по вопросам развития общественной памяти.

Высказаны предположения о дальнейшем направлении развития общей памяти европейского сообщества как иерархической структуры и принципах дальнейшего развития общественной памяти в Украине.

Ключевые слова: имидж, политический лидер, онтологический аспект имиджа, гносеологический аспект имиджа

Конкуренция интерпретаций исторического прошлого Украины из второстепенного фактора (скорее виртуального и искусственно инспирируемого,

---

¹ Анна Голубчик, кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры права и европейской интеграции. Днепропетровского регионального института государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины. Электронная почта: gannagolubchuk@gmail.com

чем реального), превратилась в один из главных аргументов в информационной войне против украинской государственности. От состояния общественной памяти (расколота, кризисная или интегрированная) сейчас зависит, среди прочего, и национальная безопасность, и целостность украинского государства. Безотлагательной является потребность в целостной стратегии развития общественной памяти и интегративных для общества идеях, предупреждение возникновения новых линий «расколов» и противостояний на историко-культурной почве в Украине, выработка конкурентоспособных форм собственных репрезентаций национальной истории. Существование в коллективной памяти украинцев разных: противоречивых, а порой – взаимоисключающих проекций прошлого², к тому же чрезвычайно заостренных в условиях военно-политического кризиса, обуславливает первоочередную потребность в выработке путей предупреждения политических спекуляций на почве исторического прошлого.

Поскольку кризисные состояния общественной памяти как отдельных наций Европы, так и европейского сообщества в целом, уже несколько десятилетий являются полем научных исследований и сферой управленческой практики, изучение европейского опыта управления развитием коллективной памяти представляет из себя большой интерес для Украины.

Государства ЕС формируют общее пространство памяти, работают над превращением истории Европы в фактор интеграции и европеизации с целью «укоренить Европу в прошлом, которое можно назвать общим»³. Процессы примирения с прошлым, преодоление неприязни между странами ЕС создают моральную основу для европейского объединения. Коллективная европейская память является предметом особого внимания и заботы со стороны институций ЕС и правительств стран-членов, ведь «одним из составляющих любой коллективной идентичности является интерпретация истории группы»⁴, а среди инструментов, способных консолидировать идентичность, главное место занимает осмысление общего наследия. Возникает вопрос о создании «Кодекса памяти» Европы.

Так, в докладе Европейской Комиссии по памяти о преступлениях причиненных тоталитарными режимами в Европе (The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe⁵), отмечается, что память об истории Европы является общим наследием всех европейцев, которые живут сегодня и их будущих поколений. Примирение с наследием преступлений, совершенных тоталитарными режимами, требует общего понимания и восприятия этой истории. Европейский Союз является областью общих ценностей, которые несовместимы с

² Ю. О. Зерній, Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2), с. 74.

³ Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого / Валері Розу // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром. – Пер. з фр. Є Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009, с. 222.

⁴ *Ibidem*, 221.

⁵ Report from the Commission to the European Parliament and to the Council «The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe» [Electronic resource]. – Access mode: www.ec.europa.eu/commission_2010-2014/redoing/pdf/com%282010%29_873_1_en_act_part1_v61.pdf

преступлениями против человечности, геноцидом и военными преступлениями, в том числе преступлениями, совершенными тоталитарными режимами. Каждое государство-член вырабатывает свой подход к этому вопросу, но, в интересах примирения память о тех преступлениях должна быть коллективной, общей и поддерживаться, где это возможно, всеми нами. Важность прошлого подчеркнута Европейским Парламентом в Резолюции от 2 апреля 2009 г. «О европейском сознании и тоталитаризме»⁶. Настоящее побуждает страны к сотрудничеству в решении болезненных тем общего прошлого. Государства-члены ЕС внедряют различные подходы к решению этих вопросов в зависимости от истории, обстоятельств, культуры и правовых систем. Нет единого алгоритма решения вопросов исторической памяти, удовлетворяющего каждую страну. Сочетание инструментов и методов, используемых в каждом государстве (справедливости для жертв, справедливости для виновных, правды, сохранения памяти, информационно-просветительские инициативы и т. д.) варьируется. Даже между государствами, пострадавшими от одного тоталитарного режима, выбор инструментов, мероприятий и применяемые практики, могут существенно отличаться.

Растет количество научно-исследовательских проектов в области общественной памяти. Страны ЕС убрали все визуальные символы, связанные с их репрессивным прошлым (изменение названий улиц, удаление символов из общественных мест и т.д.). В некоторых государствах-членах ЕС использование символов, связанных с тоталитарными режимами, запрещено законом. Например, в Венгрии, Литве и Польше этот запрет касается использования символов коммунистического прошлого.

Выступая в роли посредника между государствами-членами и заботясь о консолидации европейских государств, ЕС выносит резолюции и проводит программы по поддержке деятельности стран по разработке общей политики памяти⁷.

В резолюции от 2 апреля 2009 г. Европейский Парламент подчеркнул важность осещения памяти о тоталитарных преступлениях. 16 июня 2009 г. Совет по общим вопросам Европейского Союза принял выводы, объявив, что «в целях укрепления европейской осведомленности о преступлениях, совершенных тоталитарными режимами, память о беспокойном прошлом Европы должна быть сохранена, поскольку примирение без памяти будет сложным». Была также высказана идея популяризации по всему ЕС общей памяти о преступлениях, совершенных тоталитарными режимами на слушании, организованном Комиссией под председательством Словении в апреле 2008 г. Это и другие мероприятия обнаружили настоятельную необходимость того, чтобы государства-члены ЕС Западной Европы стали более осведомленными относительно трагического

⁶ Європейська свідомість та тоталітаризм : Резолюція Європейського Парламенту від 2 квіт. 2009 р. [Електронний ресурс] // «Права людини в Україні» : інформаційний портал харківської правозахисної групи. – Режим доступу : www.khpg.org/index.php?id=1239204375

⁷ Report from the Commission to the European Parliament and to the Council «The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe» [Electronic resource]. – Access mode : www.ec.europa.eu/commission_2010-2014/leding/pdf/com%282010%29_873_1_en_act_part1_v61.pdf

прошлого государств Восточной Европы. А на международной конференции в Сенате Чешской Республики в июне 2008 г. была принята декларация «О европейском сознании и коммунизме» («Пражская декларация»)⁸.

Важными для постановки вопросов общественной памяти были результаты конференций «Преступления коммунизма» (2010 г., Институт по изучению тоталитарных режимов) и «Европа 70 лет после пакта Молотова-Риббентропа» (2009 г., под эгидой Президента Европейского Парламента). В Европарламенте действует неформальная депутатская группа по примирению европейских историй⁹.

Европейский Парламент провозгласил 23 августа Общеввропейским днем памяти жертв всех тоталитарных и авторитарных режимов, который должен отмечаться с достоинством и беспристрастностью для популяризации памяти о преступлениях, совершенных тоталитарными режимами в Европе и устранения пробелов в знаниях, касающихся тоталитарного прошлого всех государств-членов, и особенно периода, когда Восточная и Западная Европа проживала разный опыт¹⁰.

В июне 2011 г. Совет министров юстиции и внутренних дел Евросоюза обнародовал «Выводы по памяти о преступлениях тоталитарных режимов в Европе», отметив особую роль континентальных институтов в распространении и пропаганде инициатив по сохранению памяти об этих преступлениях. 23 августа 2011 г. на международной конференции в Варшаве с участием министров юстиции стран ЕС и представителей научных институтов была подписана декларация, которая осуждала преступления нацистского и коммунистического режимов и призвала не забывать об их жертвах. В октябре того же года было создано Платформу европейской памяти и сознания¹¹, фонд, целью которого стало налаживание связей и организация сотрудничества между национальными научно-исследовательскими институтами, специализирующимися на изучении и исследовании истории тоталитаризма, и для создания общеввропейского мемориала жертвам тоталитарных режимов.

Поскольку Европейский Союз основан на уважении основных прав и является источником постоянного вдохновения и ободрения для всех народов, которые ищут пути примирения со страданиями своего прошлого, память об ужасах прошлого признана общим делом для всех стран, чтобы воплотить идею «Ваше прошлое – наше прошлое». Сохранение этой памяти признано коллективным долгом, знаком уважения ко всем жертвам и способом предостережения того, чтобы это больше никогда не повторилось. Эта память питает приверженность Европейского Союза

⁸ Prague Declaration on European Conscience and Communism June 3rd, 2008, Prague, Senate of the Parliament of the Czech Republic [Electronic resource]. – Access mode : www.praguedeclaration.eu/

⁹ Report from the Commission to the European Parliament and to the Council «The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe» [Electronic resource]. – Access mode : www.ec.europa.eu/commission_2010-2014/reading/pdf/com%282010%29_873_1_en_act_part1_v61.pdf

¹⁰ Європейська свідомість та тоталітаризм : Резолюція Європейського Парламенту від 2 квіт. 2009 р. [Електронний ресурс] // «Права людини в Україні» : інформаційний портал харківської правозахисної групи. – Режим доступу : www.khpg.org/index.php?id=1239204375

¹¹ Platform of European Memory and Conscience official site. [Electronic resource]. – Access mode: www.memoryandconscience.eu/

демократии и уважение основных прав, и помогает в борьбе против современных проявлений нетерпимости и экстремизма¹².

В истории лишь нескольких стран Европейского Союза нет опыта репрессивных режимов и оккупации в XX в. (Ирландия, Швеция и Великобритания). Бельгия, Дания, Франция, Люксембург и Нидерланды были оккупированы нацистами и испытали опыт репрессивной политики. В Австрии продолжаются дискуссии относительно характера отношений с нацистским режимом¹³. В Германии и Италии были свои формы тоталитарных режимов, в то время как Греция, Испания и Португалия находились под авторитарными режимами. Ряд стран Центральной и Восточной Европы (часть Германии, Чехия, Словакия, Словения, Венгрия, Румыния, Болгария, Польша) пострадали от двух последовательных репрессивных режимов. Оккупация иностранного государства навязывала репрессивные режимы, которые, в случае тоталитарных режимов, были достаточно длительными и способствовали развитию внутренних видов репрессий.

Важным для Украины, исходя из схожих исторических обстоятельств, является опыт управления процессами общественной памяти стран Балтии, где переход к демократическому режиму совпал с восстановлением независимости, а значит, они решали сразу две насущные проблемы. Каждая из этих стран имеет свои институты памяти, главными направлениями их работы являются научная и просветительская деятельность [см. 8]. В состав этих учреждений входят ученые, публичные служащие, политики.

Таким образом, видим и неоднородность проблемного поля, и сложность, и большие достижения политики памяти в консолидации стран ЕС. В данное время решаются вопросы, с какого характера преступлениями пытается примириться Европейское сообщество; есть трудности в создании окончательного и исчерпывающего перечня типологии индивидуальных и коллективных жертв, выясняются все категории нарушений прав человека¹⁴.

Но главная цель формирования общей памяти в ЕС «не в том, чтобы навязать одно-единственное прочтение истории, а в том, чтобы осмысливать условия сосуществования различных опытов»¹⁵, различных памятей.

Государства ЕС стремятся к достижению такого состояния коллективной памяти, которое бы могло поддерживать национальную идентичность, служить основой для общественного единства и консолидации, гарантировать гражданский мир и согласие. Коммеморативные практики государств направляются на достижение комплиментарности и целостности коллективного видения прошлого, нейтрализации расхождений в его трактовке. При этом речь идет не об унификации коллективных представлений, а об обеспечении их внутренней целостности, которая бы позволила критическому большинству граждан признать свою

---

¹² Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States [Electronic resource]. – Access mode : www.ipp.csic.es/en/node/286643

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого / Валері Розу // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарком. – Пер. з фр. Є Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009, с. 226.

причастность к общему прошлому. Достижение такого состояния памяти обеспечивает внутреннюю сплоченность нации, поскольку «каждая социальная общность выступает на исторической арене субъектом межгрупповых взаимоотношений, приобретая ярко выраженные антропоморфные черты: каждое сообщество стремится легитимизироваться как исторический субъект, пренебрегая своей внутренней разнородностью личностных и внутригрупповых различий, представляя и оценивая себя как антропоморфную и гомогенную сущность»¹⁶.

В Украине отправной точкой в процессе формирования правового поля для развития общественной памяти является ст. 11 Конституции Украины, в которой, в частности, указано: «Государство содействует консолидации и развитию украинской нации, ее исторического сознания, традиции и культуры ...»¹⁷. Таким образом, обязанность государства заботиться о состоянии исторического сознания (памяти) нации определена на уровне конституционного права. Основу нормативно-правовой базы развития общественной памяти составляют законы Украины «О музеях и музейном деле»¹⁸, «О национальном архивном фонде и архивных учреждениях»¹⁹, «О реабилитации жертв политических репрессий в Украине»²⁰, «Об увековечении Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов»²¹, «Об охране культурного наследия»²², «Об охране археологического наследия»²³, «О Голодоморе 1932-1933 годов в Украине»²⁴.

Ключевым для формирования вектора развития общественной памяти будет статус и дальнейшая судьба Украинского института национальной памяти. На сегодняшний день речь идет о необходимости возвращения этому учреждению статуса центрального органа исполнительной власти со специальными полномочиями, каким он и был изначально создан в 2006 г.²⁵.

¹⁶ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення / Л. Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упор. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008, с. 66.

¹⁷ Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

¹⁸ Про музеї та музейну справу : закон України від 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80

¹⁹ Про національний архівний фонд та архівні установи : закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/VZhWX/laws/show/3814-12

²⁰ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-12

²¹ Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років : закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1684-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-14

²² Про охорону культурної спадщини : закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14

²³ Про охорону археологічної спадщини : закон України від 18 бер. 2004 р. № 1626-ІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1626-15

²⁴ Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : закон України від 28 лист. 2006 р. № 376-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16

²⁵ Про утворення Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 31 трав. 2006 р. № 764 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

Историческая наука всегда была мощным инструментом воздействия государства на коллективные представления о прошлом. Соотношение научных знаний и общественной памяти определяется самими историками так: национальный исторический миф, который «объясняет отдельному индивиду его связь со всем обществом через приписывание ему или ей какой-то идентичности, общественного «я»²⁶, считается результатом трудов именно профессиональных историков. Ведущие представители современной украинской исторической науки видят свою актуальную задачу в формировании коллективной памяти общества. Уважая такое понимание профессиональной миссии, добавим, что общественная память является сложным иерархическим феноменом, на развитие которого влияют государственные, общественные, юридические, политические, культурно-информационные и другие факторы внешнего и внутреннего характера. На состояние и развитие общественной памяти также существенно влияет содержание исторического образования на всех уровнях.

Не существует универсальной модели взаимодействия государства и гражданского общества (в том числе – профессионального сообщества историков и интеллектуальной элиты нации) по вопросам сохранения и развития общественной памяти. Полярными примерами поиска такого баланса являются исторические политики Франции, где в результате «мемориальных войн» вокруг «законов памяти» как прецедента административного управления историей, в 2008 г. Национальным собранием был вынесен запрет на принятие законов, подобных законам памяти и рекомендовано принимать резолюции, не имеющие юридических последствий²⁷ и Испании, где государство обвиняют в отстранении и создании «морального и юридического вакуума» по болезненным вопросам общественной памяти²⁸.

Поскольку «государство представляет собой лишь один из субъектов влияния на коллективные представления о прошлом и не может претендовать на монопольное право регулировать эту систему», а «организованное на демократических началах государственное управление не претендует на всеислие, абсолютное вмешательство в общественную жизнь»²⁹, к сети институций, влияющих на развитие общественной памяти, относим творческие союзы, в частности, такие как Национальный союз писателей, Национальный союз журналистов, Союз кинематографистов, Союз фотохудожников Украины: в их задачи, согласно закону Украины «О профессиональных творческих работников и творческих союзах», входит «воспитание уважения к историко-культурным ценностям, традициям украинского

---

www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF

²⁶ Я. Грицак, Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Грицак Я. – К. : Критика, 2004, с. 15.

²⁷ Ю. Шеррер, Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти [Электронный ресурс] / Ютта Шеррер. – Режим доступа : www.perspektivy.info/print.php?ID=48576. – Загл. с экрана.

²⁸ Ингендаай П. Смерть других : испанская политика памяти [Электронный ресурс] / Пауль Ингендаай // Проект «Уроки истории». – Режим доступа : www.urokiistorii.ru/media/period/smert-drugih. – Загл. с экрана.

²⁹ Смолянук В. Політичне життя і державне управління / В. Смолянук // Прикладна політологія : навч. посіб. / [за ред. В. Горбатенка]. – К. : Академія, 2008, с. 40.

и других народов»³⁰. В диалоге с художественным сообществом, государство формирует запрос на высокохудожественные произведения, конкурентоспособные в современной информационно-культурной среде, которые образными средствами конструируют общественную память.

Наиболее влиятельными и многочисленными общественными институтами, деятельность которых имеет историческую направленность и влияет на состояние и развитие общественной памяти, являются Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Украинское историко-просветительское общество «Мемориал» им. В. Стуса, Всеукраинское общество украинского языка им. Т. Г. Шевченко «Просвита», Всеукраинская ассоциация преподавателей истории и общественных дисциплин «Нова Доба», представленное различными организациями казацкое движение, Украинский фонд культуры, Центр исследований освободительного движения, Общественный комитет по чествованию памяти Голодомора-геноцида 1932-1933 годов в Украине, Всеукраинский союз краеведов, Всеукраинское общественное объединение поисковых организаций «Союз «Народная память», молодежные, ветеранские организации и т.д. Более 2 000 всеукраинских и международных общественных организаций в Украине, прямо или опосредованно причастны к формированию общественной памяти и популяризации истории путем организации коммеморативных акций, коммуникативных и просветительских мероприятий на исторические темы. Представители общественных организаций принимают участие в поисковой, исследовательской, краеведческой работе, способствуют сохранению и популяризации историко-культурного наследия, занимаются издательской деятельностью.

Все больший вес в украинском обществе приобретает церковь и религиозные организации, которые также становятся ретрансляторами общественной памяти. В задачи Всеукраинского совета церквей и религиозных организаций – представительского межконфессионального органа – входит активизация участия религиозных организаций в духовном возрождении Украины.

Среди вопросов, стоящих перед исследователями и создателями общей памяти европейского сообщества – ее формат: будет ли она гомогенной и застывшей, враждующей, мозаичной? Ответ на эти вопросы заключается в развитии плюралистического исторического сознания в ЕС с двумя идентичностями³¹. На наш взгляд, такой подход коррелирует с предложенными канадским ученым П.-Р. Магочием для анализа структуры украинского национального возрождения принципами иерархии многочисленных и взаимоисключающих идентичностей³². Следовательно, в отношении общественной памяти стран ЕС можно говорить о

---

³⁰ Про професійних творчих працівників та творчі спілки : закон України від 7 жовт. 1997 р. № 554/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/554/97-%D0%B2%D1%80

³¹ Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглої минулого / Валері Розу // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром. – Пер. з фр. Є Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009, с.228.

³² Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло-Роберт Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – вип. 3. – Режим доступу : www.histans.com/JournALL/journal/1991/3/13.pdf

необходимости утверждения иерархического исторического сознания и иерархической общественной памяти.

При разработке и внедрении принципов дальнейшего развития общественной памяти в Украине, следует учитывать соответствующий европейский опыт (концептуальный, правовой, организационный), а также опираться на принципы политического участия, представление интересов всех исторических регионов страны, разных поколений, ресурсы гражданского общества. Дальнейшее становление этой сферы государственного управления требует профессионального научного и экспертного сопровождения и открытости интеллектуального поиска.

ЛИТЕРАТУРА:

:

- [1] Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2).
- [2] Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого / Валері Розу // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром. – Пер. з фр. Є Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009.
- [3] Report from the Commission to the European Parliament and to the Council «The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe» [Electronic resource]. – Access mode : www.ec.europa.eu/commission_2010-2014/reading/pdf/com%282010%29_873_1_en_act_part1_v61.pdf
- [4] Європейська свідомість та тоталітаризм : Резолюція Європейського Парламенту від 2 квіт. 2009 р. [Електронний ресурс] // «Права людини в Україні» : інформаційний портал харківської правозахисної групи. – Режим доступу : www.khpg.org/index.php?id=1239204375
- [5] Prague Declaration on European Conscience and Communism June 3rd, 2008, Prague, Senate of the Parliament of the Czech Republic [Electronic resource]. – Access mode : www.praguedeclaration.eu/
- [6] Platform of European Memory and Conscience official site. [Electronic resource]. – Access mode : www.memoryandconscience.eu/
- [7] Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States [Electronic resource]. – Access mode : www.ipp.csic.es/en/node/286643
- [8] Estonian International Commission for Investigation of Crimes Against Humanity (www.historycommission.ee); Estonian Institute of Historical Memory (www.mnemosyne.ee); Lithuanian Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania (www.genocid.lt); Commission of Historians of Latvia (www.president.lv/pk/content/?cat_id=7&lng=lv); International Commission for the Evaluation of crimes of totalitarian regimes in Lithuania (www.komisija.lt); Latvian Centre for Documentation consequences of totalitarianism (www.sab.gov.lv/?page=28&lang=lv); Estonian State Commission for the study of repression; White Paper: the loss caused to the Estonian nation occupying regimes, including statistics repressed Estonians during the 1940-1991 biennium, as well as the damage to the economy, culture and environment of Estonia (www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=19158/valgeraamat.pdf).

- [9] Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення / Л. Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упор. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008
- [10] Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
- [11] Про музеї та музейну справу : закон України від 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80
- [12] Про національний архівний фонд та архівні установи : закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/VZhWX/laws/show/3814-12
- [13] Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-12
- [14] Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років : закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1684-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1684-14
- [15] Про охорону культурної спадщини : закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14
- [16] Про охорону археологічної спадщини : закон України від 18 бер. 2004 р. № 1626-ІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1626-15
- [17] Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : закон України від 28 лист. 2006 р. № 376-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16
- [18] Про утворення Українського інституту національної пам'яті : постанова Кабінету Міністрів України від 31 трав. 2006 р. № 764 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF
- [19] Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Грицак Я. – К. : Критика, 2004. – 343 с.
- [20] Шеррер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти [Электронный ресурс] / Ютта Шеррер. – Режим доступа : www.perspektivy.info/print.php?ID=48576. – Загл. с экрана.
- [21] Ингендаай П. Смерть других : испанская политика памяти [Электронный ресурс] / Пауль Ингендаай // Проект «Уроки истории». – Режим доступа : www.urokiistorii.ru/media/period/smert-drugih. – Загл. с экрана.
- [22] Смолянук В. Політичне життя і державне управління / В. Смолянук // Прикладна політологія : навч. посіб. / [за ред. В. Горбатенка]. – К. : Академія, 2008.
- [23] Про професійних творчих працівників та творчі спілки : закон України від 7 жовт. 1997 р. № 554/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/554/97-%D0%B2%D1%80

- [24] Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло-Роберт Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – вип. 3. – Режим доступу: www.histans.com/JournALL/journal/1991/3/13.pdf

THE MANAGEMENT OF EUROPEAN COMMUNITY COLLECTIVE MEMORY DEVELOPMENT: THE EXPERIENCE FOR UKRAINE

The necessity of development competitive forms of national history representation and prevent the ways of political speculations on the basis of the historical past in the context of the political crisis in Ukraine caused actuality of the research.

It is studied newest EU experience of the memory formation as one of the integrative factors. It is also the relevant EU policy documents analyzed. Crimes against humanity, genocide and war crimes, crimes of totalitarian regimes are in the focus of European collective memory modern development.

The article shows the organizational and institutional framework for the development and implementation of a common EU memory policy as well as a common commemorative event. EU member states are adopting different paths in dealing of memory, depending on their history, culture and legal systems. The main problem field of memory politics in the EU member states is inhomogeneous. European Union acting as intermediary and caring for the consolidation of European countries support their efforts to develop common memory policies. The range of questions on the agenda – the creation of an exhaustive list of individual and collective victims' typology, classification of human rights violations categories. EU member states strive to achieve such a state of collective memory that will be able to maintain a national identity as a social consolidation basis, to ensure civil peace and harmony.

The article shows the formation of the legal and organizational fields and the role of social institutions (such as science, education, church) in the development of public memory in Ukraine.

It is also named the public institutions which activity effects on status and development of public memory. Here are also shown the problems of the state and civil society interaction on public memory development. As the conclusions it is put forward the assumptions about future direction of common public memory of the European community development as a hierarchical structure and principles of the further development of public memory in Ukraine.

Keywords: image, the political leader, the ontological aspect of the image, the epistemological aspect of image

ZARZĄDZANIE ROZWOJEM PAMIĘCI ZBIOROWEJ WE WSPÓLNOCIE EUROPEJSKIEJ: DOŚWIADCZENIE DLA UKRAINY

Aktualność danej pracy uwarunkowana jest koniecznością tworzenia konkurencyjnych form reprezentacji historii narodowej i sposobów zapobiegania spekulacjom politycznym na podstawie historycznej przeszłości w kontekście kryzysu politycznego na Ukrainie. Zbadano doświadczenia UE w kształtowaniu pamięci jako jednego z czynników integracyjnych. Przeanalizowano odpowiednie dokumenty programowe polityki UE. W centrum uwagi nowoczesnej europejskiej pamięci zbiorowej są zbrodnie przeciwko ludzkości, ludobójstwa i zbrodnie wojenne, przestępstwa totalitarnych reżimów. Pokazano ramy organizacyjne oraz instytucjonalne dla formowania i wdrażania wspólnej polityki pamięci w UE; wspólne pamiątkowe wydarzenia. Państwa członkowskie UE przyjęły różne podejścia do kwestii pamięci, w zależności od historii, kultury i systemów prawnych. Obszar problemowy polityki pamięci w krajach unijnych nie jest jednolity. Występując w roli moderatora w trosce o konsolidację państw europejskich, UE wspiera działalność skierowaną na rozwój

wspólnej polityki pamięci. Zakres zagadnień na porządku dziennym obejmuje kształtowanie kompletnego wykazu typologii ofiar indywidualnych i zbiorowych, klasyfikacji kategorii naruszeń praw człowieka. Państwa unijne podejmują starania osiągnięcia stanu pamięci zbiorowej zdolnego do wsparcia tożsamości narodowej, bycia podstawą spójności społecznej, zapewnienia obywatelskiego pokoju i harmonii. Naświetlono formowanie przestrzeni prawnej i instytucjonalnej oraz rolę instytucji społecznych (nauka, edukacja, Cerkiew) w rozwoju pamięci społecznej na Ukrainie. Wymieniono instytucje publiczne, których działalność wpływa na stan i rozwój pamięci społecznej. Zidentyfikowano problemy współdziałania państwa i społeczeństwa obywatelskiego na rzecz rozwoju pamięci społecznej.

Sformułowano sugestie na temat dalszego rozwoju pamięci zbiorowej Wspólnoty Europejskiej jako struktury hierarchicznej i zasad rozwoju pamięci społecznej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: wizerunek, przywódca polityczny, ontologiczny aspekt wizerunku, epistemologiczny aspekt image.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.19

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Александр ГУГНИН¹
Юлия ЛИСНЕВСКАЯ²

ИМИДЖ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА – БАЗОВЫЕ КАТЕГОРИИ

Целью настоящей статьи является представление основных категорий, характеризующих феномен имиджа политического лидера, а также процесса его формирования в условиях современного конкурентного политического рынка. Автор обосновывает тезис, что миром правят образы людей, а политическое пространство формируют не партии, а имена лидеров, так как современная политика носит крайне персонифицированный характер. Для того, чтобы персонификация была успешной, необходимо уделять особое внимание „отгораживанию” кандидата от его конкурентов, акцентированию не только политических, но и сугубо личностных характеристик, наиболее выгодно отличающих его от других политиков. Автор считает, что политический лидер является одним из ведущих актеров политического процесса, а политическое лидерство выступает как институт взаимодействия между лидером и его последователями. Имидж лидера формируется и используется в качестве инструмента реализации роли лидера и функционирования института лидерства. Соответственно, при такой постановке вопроса на передний план выходят внешние характеристики политика. Это не всегда имеет прямое отношение к реальным способностям и возможностям политика выполнять свою конкретную роль во властных структурах. Однако именно это помогает ему войти в такие структуры – то есть стать политиком. Автор анализирует имидж лидера также с философских позиций – как форму жизненного существования человека. ореол необычного человека, исторической личности, который политик приобретает в качестве имиджа, включает через сопереживание, идентификацию и др. механизмы внутреннюю энергетику избирателей. Ее концентрация и позволяет политику в конечном счете подняться над текущей ситуацией. Одна из самых действенных маркетинговых стратегий для завоевания доверия избирателей, по мнению автора – показать, что лидер похож на избирателей, что у него одинаковые с ними заботы и проблемы, что он – „один из них”. На основании проведенного в статье сформулированы выводы о том, что, характер имиджа должен учитывать культурную специфику, уровень образования населения, экономическую ситуацию и ментальность народа, а также что наполнение имиджа обусловлено конкретным отрезком временем.

Ключевые слова: имидж, политический лидер, онтологический аспект имиджа, гносеологический аспект имиджа.

---

¹Prof. dr hab. Aleksandr Gugnin, Politechnika Rzeszowska, Wydział Zarządzania, Katedra Marketingu, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny: guga@prz.edu.pl

²Dr Julia Lisniewska, Dnipropetrowski Regionalny Instytut Zarządzania Państwem, Katedra Prawa i Eurointegracji.

1. ВВЕДЕНИЕ

В науке понятие политического образа появилось благодаря американскому ученому и публицисту У. Липпману еще в 1921 году, когда он обратил внимание на факт, что общественное мнение о политиках часто бывает фрагментарным и деформированным.

Современные американские социологи, изучая общественное мнение электората, пришли к заключению, что избиратель принимает решение в первую очередь на основе оценки личности кандидата. Специалист в области политической рекламы Дж. Нейполитен искренне уверяет: „Политические позиции кандидата не столь важны, как то впечатление, которое он производит”³.

Английское слово *image* происходит от латинского *imitati*, что означает „подражать”. Популярный словарь английского языка переводит этот термин как „умелое подражание или представление внешней формы какого-нибудь объекта или личности”. Согласно польского словаря Э.Соболя это „образ, портрет определенного лица, созданный на основе его профессиональной деятельности и черт личности”⁴.

Российский ученый О.Феофанов настойчиво подчеркивал различие в значениях английского слова *image* и русского слова *образ*. Он считал, что имидж – это такое отображение воспринимаемого явления, при котором ракурс восприятия умышленно смещается, акцентируется восприятие определенных сторон рассматриваемого явления⁵.

2. ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИМИДЖЕЛОГИИ

В том контексте, в котором термин „имидж” употребляется в общественно-политической литературе, он обозначает более или менее иллюзорное отражение того или иного объекта или личности. На пример, в настоящее время на Западе у Михаила Горбачева сохраняется устойчивый имидж радикального реформатора, в то время как в России его видят политиком-неудачником, способствовавшим развалу Советского Союза. Истина в оценке данного лидера находится посередине этих крайностей.

Мы же хотим лишь подчеркнуть, что имидж в гносеологическом концепте – это отражение, которое возникает и закрепляется в сознании самих воспринимающих. Извне, как удачно заметил выдающийся российский специалист в области теории политического маркетинга Дмитрий Ольшанский, „им может предлагаться только та или иная имиджевая модель. Как в природе нет живущих особой жизнью образов, так и в рекламе нет автономно функционирующих имиджей”⁶. Мы считаем, что данный вопрос находится в плоскости онтологии политического имиджа.

Соотношение феноменов и понятий политического лидера, политического лидерства и имиджа лидера может быть осмыслено следующим образом: политический лидер является одним из ведущих актеров политического процесса;

³ Д. Ольшанский, *Политический PR*, Изд. Питер, СПб 2003, с. 324.

⁴ E. Sobol (red.), *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1996, с. 462.

⁵ А. Гугнин, *Некоторые особенности развития рекламы в России*, „Грани” 2005, №1(39), Днепропетровск, с. 78.

⁶ Д. Ольшанский, *op.cit.*, с. 287.

политическое лидерство выступает как институт взаимодействия между лидером и его последователями. Имидж лидера формируется и используется в качестве инструмента реализации роли лидера и механизма функционирования института лидерства.

Полагаем, что природа имиджа двойственна, включает постоянные и переменные компоненты. „Инвариантный аспект имиджа, – пишет Ольга Мякотина, – определен его атрибутивностью – тем, что способность к самоимиджированию является неизменным компонентом лидерского арсенала. Переменный аспект имиджа обусловлен использованием его в качестве механизма реализации лидерских функций. При этом имидж, являясь неотъемлемым вневременным атрибутом лидерства, подвержен изменениям и в качестве механизма реализации лидерства в ходе социокультурных трансформаций общества”⁷.

Авторы, занимающиеся данной проблематикой, приводят разные определения ключевого понятия. В.Шепель, автор книги „Имиджелогия” относит имидж к визуальной привлекательности личности и пишет, что „счастлив тот, кто обладает от Бога привлекательным имиджем. Но, как правило, многие обретают симпатии людей благодаря искусству самопрезентации. Без него не достичь крупных успехов в любой деятельности, не постичь радости человеческого внимания”⁸. Фактически то же говорит и О.Феофанов, называющий имиджем „набор определенных качеств, которые люди ассоциируют с определенной индивидуальностью”⁹. Несколько иную позицию занимает Г. Гуревич, считающий, что понятие „имидж связано как с внешним обликом, так и внутренним содержанием человека, его психологическим типом, черты которого отвечают запросам времени и общества”¹⁰.

Теперь об определении имиджа политического лидера. О.Гордеева называет имиджем „определенные черты, качества лидера, взятые в единстве политических, мировоззренческих, биографических, внешних качеств, резонирующих в предпочтениях электората”¹¹. Имидж, как считает В.Музыкант, это „усеченное представление о лидере, отдельная грань, намеренно демонстрируемая последователям. Имидж может быть либо ложным (в этом случае из лидера пытаются сделать того, кем он в действительности не является), либо правдивым – тогда лидер обязан обладать приписываемыми качествами”¹². „Имидж, – как считает М.Кошелюк, – есть отражение политиком избирателя. Политик – это зеркало, но зеркало „продвинутое”. В этом зеркале избиратель находит то, что скрыто в глубине его самого”¹³.

Таким образом, политтехнологи настаивают на важности имиджа, рациональной составляющей значимости политико-идеологического и программного компонента имиджа. А в целом, завершая обзор определений, можно сделать вывод, что в коммуникативном пространстве циркулируют различные образы:

⁷ О. Мякотина, *Имидж политического лидера*. Диссертация... кандидата политических наук: 23.00.02, Москва 2008, с. 6.

⁸ В. Шепель, *Имиджелогия*, Изд. Феникс, Москва 2005, с. 137.

⁹ О. Феофанов, *Реклама: Новые технологии в России*, Изд. Питер, СПб 2000, с. 41.

¹⁰ Г. Гуревич, *Приключения имиджа*, Изд. Искусство, Москва 1984, с. 31.

¹¹ О. Мякотина, *op. cit.* с. 6.

¹² *Ibidem*.

¹³ М. Кошелюк, *Технологии политических выборов*. Изд. Питер, СПб 2004, с. 123.

- 1) образ, каким его представляет субъект – политический лидер, кандидат,
- 2) образ, целенаправленно создаваемый,
- 3) образ, фактически складывающийся в сознании аудитории, последователей лидера.

Все три образа, отмечает О.Мякотина, существуют не обособленно друг от друга, между ними имеется сложная система связей, они способны друг на друга влиять. Исходя из этого положения, структура имиджа может быть представлена как некий набор ролей, объединенных внутренней логикой. Именно поэтому, утверждает Е.Новикова, полноценный имидж может быть сформирован только через совокупность образов – прототипов, конкретизированных в большей или меньшей степени¹⁴. Первоначальной задачей создания имиджа, пишет российская ученая, является определение индивидуальной „исторической” роли, определение прототипа, в канву которого будет вплетен имидж кандидата. Мы абсолютно согласны с данной точкой зрения. В одной из работ, посвященной имиджологии, мы обосновали соответствующую концепцию¹⁵. „Прототип всегда лежит в основе имиджа, и только крупные исторические фигуры способны задавать новые прототипы”¹⁶. Имидж любого политика, развивает свою мысль Е. Новикова, восходит к архетипу Героя-лидера. Проекция данного архетипа на конкретную личность придает ей тот ореол, который поднимает личность над ситуацией и над самой собой. Доказательством способности политика в качестве героя побеждать врага могут быть только конкретные факты его биографии. Поэтому легенда – своеобразная биография, где ярко выделены характеристики и события, придающие имиджу политика героические черты. Таким образом, заключает автор, имидж существует как в зазоре между конкретной индивидуальностью и абстрактным образом – архетипом. Функция упоминавшихся российской ученой прототипов заключается в опосредовании этой связи. Абстрактный архетип существует в виде определенного набора культурных типов, вариантов. Эти типы фиксируются через сказочные и литературные персонажи, исторические личности, т.е. через некий набор имиджей конкретных в прошлом личностей, уже прошедших тот самый путь восхождения над ситуацией. Актуализация архетипа может осуществляться не только на личностном уровне, но и через типовые поступки в сходных ситуациях, аналогичный способ решения проблем, параллели на уровне эпох и стран. Через подобные прямые и косвенные параллели устанавливается канал связи с архетипом, который крайне важен. Именно через него, рассуждает Е. Новикова, происходит „вброс в актуальную ситуацию энергетики, которой, в принципе, не может обладать ни один обычный человек. Ореол героя, необычного человека, исторической личности, который политик приобретает в результате, актуализирует через сопереживание, идентификацию и другие подобные механизмы внутреннюю

¹⁴ Е. Новикова, *Технологии и механизмы формирования имиджа политического лидера*, Известия высших учебных заведений, Общественные науки, Поволжский регион 2009, №2, с. 4.

¹⁵ А. Gugin, G. Ostasz, J. Lisniewskaja, *Ontologiczne podstawy kreowania wizerunku liderów politycznych (aspekt historyczny)*, Półrocznik Saeculum Christianum, Rok XIX, 2012, №2, с. 209.

¹⁶ Е. Новикова, *op.cit.*, с. 16

энергетику избирателей. Ее концентрация и позволяет политику в конечном счете подняться над текущей ситуацией”¹⁷.

Таким образом, в структуру имиджа входят как реальные черты политика, так и черты ему приписываемые. (Путин, например, не может быть эффективным президентом, и результативным игроком в хоккей, как представляют его нынешние имиджмейкеры). Но сила имиджа лидера во многом определяется именно способностью вызывать такое „приписывание”. На языке политической психологии подобный процесс обозначают термином „проекция”. Проецируемое содержание обладает, с одной стороны, высоким уровнем личностной значимости, а с другой – не поддается сознательному контролю. Поэтому и верит российский обыватель в „универсальность” своего нынешнего лидера.

3. ТИПЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИМИДЖЕЙ

Коллективная проекция архетипа героя на конкретную личность является не только механизмом формирования имиджа, но также и механизмом коллективного интуитивного постижения ситуации и, далее, ее опосредованного, через делегированные политику полномочия, изменения. Формирование имиджей политиков является почти единственной доступной для массового субъекта формой коллективного осознания общественно-политической ситуации. Это коллективное творчество носит изначально образный, интуитивный и мифологический характер. Оно не может быть оформлено в виде парадигм, схем и понятий.

В связи с вышеизложенным Д.Ольшанский замечает, что создание имиджа напоминает иконопись. „Однако это особого рода иконы, строящиеся не на основе духовного образа Бога, а на фотографии живого политика. Икона – это только предполагаемый образ политического лидера. Очевидно, что в нем будет отражена специфика среды, для которой он будет создаваться. Икона – это уже образ, хотя образ, возникающий у смотрящего на нее человека – это уже далеко не икона. Условно можно говорить об образе первого порядка, который творит имиджмейкер, используя вместо доски и красок живого политика, расцвечивая его путем усиления одних и ослабления других его качеств, и образе второго порядка, возникающим у аудитории. Все различия в употреблении понятия имидж сводятся к тому, что считать имиджем – саму рукотворную икону, в которую превращает политика имиджмейкер, или тот внутренний образ, который возникает у верящих в него сторонников. Поэтому в тактическом смысле можно трактовать имидж как современную икону, а имиджмейкинг – как иконопись. Однако в стратегическом плане с учетом не только создания имиджа, но и его распространения и укоренения в массовом сознании имиджи – это те образы, которые возникают в психике людей под влиянием восприятия политических икон”¹⁸.

Обобщая вышеизложенное, можно выделить уровни структуры еще не созданного, а планируемого образа лидера. И речь будет идти о четырех его компонентах.

Первый компонент, как справедливо считает Д. Ольшанский, – это основа, база, некоторый „исходный материал” (политик, партия или организация), предварительно обработанный с целью минимизации негативных и максимизации

¹⁷ Е. Новикова, *op.cit.*, с.11.

¹⁸ Д. Ольшанский, *op.cit.*, с. 288.

его позитивных черт в соответствии с основными параметрами оптимальной модели имиджа лидера. Например, новоизбранный президент Украины Петр Порошенко должен предстать решительным, справедливым и успешным лидером.

Второй компонент – это сама избранная модель имиджа, наложенная на предварительно подготовленный исходный материал. Моделью имиджа для специалиста может быть образ короля Испании Хуана Карлоса в начальный период его правления.

Третий компонент – неизбежные искажения, вносимые каналами трансляции имиджа (прежде всего средствами массовой информации) и способами его массового тиражирования. Наверняка в СМИ Украины новый президент будет представлен иначе, чем в информационных средствах России.

Четвертый компонент – результат активной собственной психической работы аудитории или отдельного субъекта восприятия по реконструкции итогового целостного имиджа в своем сознании на основе навязываемой извне модели, но с учетом собственных представлений о лидере. Самое важное – как будут оценивать имидж президента граждане его страны.

Подытоживая, следует констатировать, что имидж рассматривается как результат обработки сложного объекта не только социологами, психологами, маркетологами, политическими технологами, но и массовым сознанием обывателя – актуального и будущего избирателя. При этом происходит, по словам Д. Ольшанского определенная кристаллизация отдельных черт и характеристик. Практически каждый объект нашего внимания из окружающего мира обладает своей имиджевой структурой¹⁹. Это может быть политик, выдающийся спортсмен или целое государство.

Однако имиджевая структура – только предпосылка для возникновения имиджа. Одни реальные характеристики входят в имидж и потому воспринимаются, тогда как другие не входят и могут не восприниматься. Несущественные характеристики при этом уходят на задний план. Например, травма руки (беспальность) Б.Ельцина никак не обогатилась на его общий имидж. Поэтому она практически никем не воспринималась, также, как легкое прихрамывание Н. Саркози.

Имиджевые характеристики в политическом маркетинге делятся на психофизиологические (такие как активность, агрессивность, сила или мощь, а также противоположные им), личностно-коммуникативные (на практике связанные с каналом передачи информации, такие как фото- или телегеничность, тембр голоса), социальные (моделирующие человеческие качества, воспринимающиеся людьми как позитивные – доброта, отзывчивость, эмпатия), мифо-символические (подводящие лидера к имеющимся у граждан стереотипным представлениям) и профессионально-политические (отражающие требования и ожидания массовой аудитории к внешним и внутренним представлениям о данной профессии). Следует также отметить, что в практике моделирования имиджа лидера выделяются также контентные характеристики, зависящие от имиджа оппонента политика. Так, имидж В.Януковича в свое время строился как имидж сильного президента, приходящего на смену слабому В.Ющенко.

Однако все моделируемые характеристики имиджа должны, как считает Д.Ольшанский, идти в резонанс с системой представлений, существующих в

---

¹⁹ *Ibidem*, с. 290.

сознании среднего гражданина, на психику и интеллект которого планируется осуществлять воздействие. Основная задача специалистов, помимо создания модели, ее конструирования (пока еще не создания) имиджа это поиск возможностей технической реализации таких характеристик (см. табл.1).

Тип	С чем резонирует	Пример характеристик	Пример реализации
Биологический	С примитивными реакциями животного происхождения	Сильный, агрессивный	Командирский голос, уверенная речь, режущий взмах руки и т.п.
Коммуникативный	С особенностями канала коммуникации	Телегеничный	Приятная улыбка, умение рассмешить и т.п.
Социальный	С семейными представлениями	Доброта и внимание к другим	Открытость, встречи с людьми, внимательное слушание в чужую речь и т.п.
Мифологический	Со стереотипными представлениями достаточно давнего характера	„Рыцарь”	Расправляется с „врагами”
Профессиональный	С представлениями аудитории о профессии	Компетентность, успех на предыдущем поприще	Умеет говорить, отвечать на сложные вопросы
Контекстный	С характеристиками оппонента	„Сильный” на фоне „слабого”	Отсутствие компромата

Табл.1. Основные модели характеристик имиджа.

Таблица приведена по книге: Почепцов Г.Г., *Паблик рилейнз для профессионалов*, Изд. Рефл-бук, Москва, Изд. Вакслер, Киев 2001, с.175.

Если подходить к имиджу лидера с философских позиций, то его следует рассматривать как форму жизненного существования человека. Поэтому имидж, пишет В.Шепель, не может быть только лишь „мертвым снимком”, в нем отражается состояние здоровья личности, ее душевность и духовность, ее ощущение конкретной жизненной ситуации²⁰.

Обобщая приведенные объяснения смысла категории „имидж”, можно выделить три толкования персонального имиджа, каковым и является образ политического лидера:

- 1) американская версия, когда имидж рассматривается как **средство** достижения личностью целей;
- 2) европейская версия, когда имидж рассматривается как **способ** привлечения личностью внимания к себе;
- 3) русская версия, когда имидж рассматривается как **условие** самопрезентации достоинств личности.

²⁰В. Шепель, *Профессия имиджмейкер*, Изд. Феникс, Ростов-на-Дону 2008, с. 137.

Первые две версии имеют явно утилитарное значение. В русской версии, считает В.Шепель (ее автор) имидж рассматривается как „коммуникативная конструкция, обладающая особым эффектом коммуникативного (информационного) воздействия. При этом акцент делается на использовании имиджа как **подъемной силы** для выведения наружу того лучшего, что имеет субъект, который позиционирует имидж”²¹.

Здесь можно позволить себе не согласиться с мнением российского ученого, хотя бы по той причине, что **европейское** видение коммуникативного смысла воздействия образа лидера на политическую действительность еще в 2004 году подробно представила польская исследовательница и политический консультант Мажена Чихош в книге „(Само)презентация имиджа политика”. Сущность этого взгляда состоит в маркетинговом рассмотрении, означающем, что имидж трактуется:

- во-первых, как политический продукт, представленный на рынке покупателям,
- во-вторых, как политический ресурс, т.е. то, чем располагает группа и что может превратиться в капитал, если в этом возникнет потребность,
- в-третьих, как капитал, т.е. такой тип ресурса, который при соответствующем использовании на рынке приносит прибыль²².

Однако не будем оспаривать первенство – не такое уж большое это научное открытие. Важно другое – что и российский, и европейский концепты имиджа, говоря философским языком, предполагают также его эвристическую функцию. (Например, распространенный на Западе имиджевый снимок Путина в военной шапке вполне вписался в его новый облик „завоевателя Крыма”).

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Иными словами, проецирование „удачного” имиджа политического лидера главным образом зависит от следующих условий: от знания и понимания настроений, требований и установок своих настоящих и будущих последователей и умения показать, что данный политик – именно тот, кто полностью отвечает потребностям аудитории. Одна из самых действенных маркетинговых стратегий для завоевания доверия избирателей – показать, что лидер похож на них, что у него одинаковые с ними заботы и проблемы, что он – „один из них”. Чрезмерная оригинальность в сфере политики при формулировании программ, выборе технологий построения имиджа политического лидера недопустима, так как она оттолкнет от лидера большую часть граждан. Политические реалии современного общества таковы, что рядовой избиратель не имеет возможности личного контакта с политиком, тем более с политическим лидером. Он воспринимает политика таким, каким его представляют обществу СМИ, поэтому они играют достаточно важную роль в формировании имиджа.

И последний вывод. Имидж можно назвать также стратегическим образом. Он должен соответствовать некоторым обязательным особенностям. Во-первых, характер имиджа зависит, а точнее говоря, должен учитывать культурную

²¹ *Ibidem*, 137.

²² Cichosz M., *Autokreacja wizerunku polityka na przykładzie wyborów prezydenckich w III RP.*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2004, с. 61.

специфику, уровень образования населения, экономическую ситуацию и ментальность народа. Прическу и френч Ким Чен Ына наверняка бы не восприняли жители Южной Кореи, а кубинцы никогда не признали бы своим лидером олигарха. Во-вторых, имидж обусловлен и временем. Использование успешного в предыдущие годы имиджа не гарантирует удачи в последующих кампаниях, так как потребности избирателей меняются, как меняется обстановка в стране и мире. Другие времена требуют других героев.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ольшанский Д., *Политический PR*, Изд. Питер, СПб 2003.
- [2] Нейполитен Дж., *Электоральная игра*, Изд. Никколо-М, Москва 2003.
- [3] Sobol E. (red.), *Słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa 1996.
- [4] Гугнин А., *Некоторые особенности развития рекламы в России*, „Грани” 2005, №1(39), Днепропетровск.
- [5] Мякотина О., *Имидж политического лидера*. Диссертация... кандидата политических наук: 23.00.02, Москва 2008.
- [6] Шепель В., *Имиджелогия*, Изд. Феникс, Москва 2005.
- [7] Феофанов О., *Реклама: Новые технологии в России*, Изд. Питер, СПб 2000.
- [8] Гуревич Г., *Приключения имиджа*, Изд. Искусство, Москва 1984.
- [9] Кошелюк М., *Технологии политических выборов*. Изд. Питер, СПб 2004.
- [10] Новикова Е., *Технологии и механизмы формирования имиджа политического лидера*, Известия высших учебных заведений, Общественные науки, Поволжский регион 2009, №2.
- [11] Gugin A., Ostasz G., Lisniewska J., *Ontologiczne podstawy kreowania wizerunku liderów politycznych (aspekt historyczny)*, Półrocznik Saeculum Christianum, Rok XIX, 2012, №2.
- [12] Шепель В., *Профессия имиджмейкер*, Изд. Феникс, Ростов-на-Дону 2008.
- [13] Cichosz M., *Autokreacja wizerunku polityka na przykładzie wyborów prezydenckich w III RP.*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2004.

WIZERUNEK PRZYWÓDCY POLITYCZNEGO: PODSTAWOWE KATEGORIE

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie bazowych kategorii, które charakteryzują zjawisko wizerunku lidera politycznego, jak i proces jego kreowania w dzisiejszym konkurencyjnym rynku politycznym. Autor uzasadnia tezę, że świat jest rządzony przez obrazy ludzi, a przestrzeń polityczna kształtowana jest nie przez partie polityczne, lecz przez nazwiska przywódców, ponieważ współczesna polityka ma charakter krańcowo personifikowany. Aby personifikacja była skuteczna, należy zwrócić szczególną uwagę na "odseparowanie" kandydata od jego konkurentów, akcentując nie tylko jego cechy polityczne, ale także całkiem osobowościowe, które w sposób najbardziej korzystny odróżniają go od innych polityków. Autor uważa, że przywódca polityczny jest jednym z czołowych aktorów procesu politycznego, a polityczne przywództwo występuje jako instytucja realizująca interakcję między przywódcą i jego zwolennikami. Wizerunek lidera jest kształtowany i stosowany jako narzędzie do realizacji roli lidera i funkcjonowania instytucji przywództwa. Jest oczywiste, że z tego punktu widzenia na pierwszy plan wychodzą cechy zewnętrzne polityka. Nie zawsze jest to bezpośrednio związane z

rzeczywistymi umiejętnościami i zdolnością polityka do pełnienia konkretnej roli w strukturach władzy. Jednak, właśnie to pomaga mu dostać się do takich struktur - to jest zostać politykiem. Autor analizuje image lidera także z filozoficznego punktu widzenia, jako formę życia ludzkiego. Aureola niezwykłego człowieka, historycznej osobowości, którą polityk nabywa wraz z wizerunkiem politycznym, uruchamia przez empatię, identyfikację i in. mechanizmy wewnętrznej energetyki wyborców. Jej koncentracja i pozwala politykowi w ostateczności wzrosnąć powyżej obecnej sytuacji. Jedną z najbardziej skutecznych strategii marketingowych stosowanych w celu wzbudzenia zaufania wyborców, według autora, to pokazanie, że lider jest podobny do wyborców, że ma z nimi te same obawy i problemy, że - "jest jednym z nich". Na podstawie wniosków zawartych w tym artykule, autor wywodzi charakterystyczne cechy wizerunku przywódcy politycznego: wizerunek powinien uwzględniać specyfikę kulturową, poziom edukacji społeczeństwa, sytuację gospodarczą i mentalność narodową, a jego wewnętrzne wypełnienie ma być odpowiednie do realiów konkretnego okresu czasu.

Słowa kluczowe: wizerunek, przywódca polityczny, ontologiczny aspekt wizerunku, epistemologiczny aspekt image.

IMAGE POLITICAL LEADER: BASIC CATEGORIES

The purpose of this article is to introduce the main categories that characterize the phenomenon of the image of a political leader, as well as the process of its formation in today's competitive political market. The author substantiates the thesis that the world is ruled by images people and the political parties do not form a space, and the names of the leaders, as modern politics is extremely personified. To personification was successful, you need to pay special attention - "isolation" candidate from its competitors, accentuating not only political, but purely personal characteristics that most distinguishes it from other politicians. The author believes that a political leader is one of the leading actors of the political process, and political leadership institute acts as the interaction between the leader and his followers. Image of a leader is formed and used as a tool for the implementation of a leadership role and functioning of the Leadership Institute. Accordingly, when the question is posed to the fore the external characteristics of the policy. This is not always directly related to the real abilities and capabilities to carry out its policy of a specific role in the government. However, it is helping him get into such structures - that is to become a politician. The author analyzes the image of the leader as a philosophical standpoint - as a form of life of human existence. Halo unusual man, a historical person who acquires as a politician's image, including through empathy, identification, and other mechanisms of internal power of voters. Its concentration and allows policy ultimately rise above the current situation. One of the most effective marketing strategies to win the trust of voters, according to the author - to show that the leader is similar to the voters that he has with them the same concerns and problems that he - "one of them". Based on the conclusions stated in the article that the character's image should be culturally sensitive, educated population, economic situation and mentality of the people, and that the image content due to a particular slot.

Keywords: image, the political leader, the ontological aspect of the image, the epistemological aspect of image.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.20

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Andrzej JANOCIŃSKI¹

WSCHODNI SĄSIEDZI POLSKI A BEZPIECZEŃSTWO EUROPY W MYŚLI POLITYCZNEJ JULIUSZA MIEROSZEWSKIEGO

Artykuł ten jest próbą ujęcia poglądów Juliusza Mieroszewskiego, jednego z najbardziej wpływowych publicystów paryskiej „Kultury”, na rolę Ukrainy, Litwy, Białorusi i Rosji w kwestii bezpieczeństwa Polski i Europy. Publicysta ten wielokrotnie odnosił się do tego tematu na łamach paryskiej „Kultury” przedstawiając różne koncepcje działań, które jego zdaniem przyniosłyby najlepsze rezultaty. Mieroszewski uwzględniał rolę narodów ukraińskiego, litewskiego i białoruskiego w kształtowaniu przyszłości Polski, pomimo znajdowania się zamieszkiwanych przez nie terenów w granicach Związku Radzieckiego. Ważnym elementem publicystyki Mieroszewskiego było postulowanie konieczności współpracy pomiędzy Polską, Ukrainą, Litwą i Białorusią w budowaniu partnerskich relacji z Rosją. Publicysta „Kultury” podkreślał konieczność wielostronnej współpracy, tak na niwie realnej polityki, jak i kultury. Godne podkreślenia są przemyślenia dotyczące działań umożliwiających pojednanie między narodem polskim, a litewskim, ukraińskim i białoruskim. Autor artykułu próbuje uwypuklić innowacyjność i pragmatyzm w publicystyce Juliusza Mieroszewskiego opartej na realistycznej wizji polityki i stosunków między państwami przy uwzględnieniu zmienności w realiach środowiska międzynarodowego. Innym celem autora było pokazanie ewolucji koncepcji, w szczególności tych, które dotyczyły Związku Radzieckiego, gdyż zmienność układu sił i wewnętrzne napięcia w bloku wschodnim wymuszały niejednokrotnie rewizję uprzednich stwierdzeń. Autor próbował ukazać kompleksowość myśli politycznej paryskiej „Kultury” w wyżej wymienionych kwestiach, oraz pokazać oparcie prognoz i twierdzeń na kompleksowej znajomości realiów i społeczeństw, których predykcje te dotyczyły. Autor chciał pokazać, że Mieroszewski potrafił także przyznać się do popełnionych błędów i przewartościować koncepcje zgodnie z aktualnym zapotrzebowaniem. Ponadto uwypuklona została ponadczasowość niektórych spostrzeżeń Juliusza Mieroszewskiego, znajdujących zastosowanie nawet dzisiaj, szczególnie w kontekście ostatnich wydarzeń na Ukrainie.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, paryska „Kultura”, wschodni sąsiedzi Polski, Juliusz Mieroszewski.

1. WPROWADZENIE

Juliusz Mieroszewski był jednym z najbardziej zasłużonych polskich pisarzy politycznych i publicystów, tworzących na emigracji po II wojnie światowej. Krzysztof Pomian zaliczył go do najoryginalniejszych twórców myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Na potwierdzenie tej tezy przywołał jego poglądy na demokrację jako wartość samą w sobie oraz realistyczne formułowanie celów w polityce².

---

¹ Mgr Andrzej Janociński, UMCS w Lublinie, Plac Litewski 3, 20 - 080 Lublin, e-mail: andrzejjanocinski@interia.pl

² K. Pomian, *Aktualność Mieroszewskiego*, [w:] J. Giedroyc, J. Mieroszewski, *Listy 1949–1956*, oprac. K. Pomian, J. Krawczyk, Czytelnik, Warszawa 1999, s. 36.

Juliusz Mieroszewski był jednym z publicystów paryskiej „Kultury”. Zadebiutował na jej łamach w 1949 roku, a stałą współpracę z periodykiem rozpoczął w roku następnym i kontynuował aż do śmierci. Zamieścił tam ponad 450 artykułów. To właśnie pod jego piórem dojrzewała i ewoluowała przez lata myśl polityczna paryskiej „Kultury”, szczególnie ta część dotycząca stosunków Polski z sąsiadami oraz prognoz rozwoju sytuacji międzynarodowej. Janusz Korek, badacz problematyki, przedstawił Mieroszewskiego jako naczelnego publicystę i tytułował go jako osobę numer dwa w „niewidzialnej redakcji” miesięcznika³. Nie było to stwierdzenie przesadzone, zważywszy na obfity dorobek publicystyczny, kreowanie linii politycznej pisma i pomysły natury organizacyjnej przedstawiane Jerzemu Giedroycowi, redaktorowi naczelnemu, drogą korespondencyjną.

Wkład Juliusza Mieroszewskiego w tworzenie politycznego wizerunku czasopisma i jego oficjalnej linii był nie do przecenienia. Od momentu wejścia w skład stałych współpracowników miesięcznika w 1950 r. stał się jednym z najważniejszych przedstawicieli tak zwanej opcji amerykańskiej, czyli koncepcji zakładającej rozwój Europy i wyzwolenie spod wpływów ZSRR państw komunistycznych za pomocą Stanów Zjednoczonych Ameryki. Koncepcja ta utrzymywała się jako główna aż do roku 1956 i zawierała w sobie przeświadczenie o nieuniknionej zbrojnej konfrontacji pomiędzy supermocarstwami i pomysły stworzenia federacji państw Europy Środkowo-Wschodniej. Aktywność publicystyczna Juliusza Mieroszewskiego obejmowała znacznie szerszą problematykę niż tylko sprawy związane z ZSRR i europejskimi państwami komunistycznymi – można znaleźć u niego postulaty normalizacji stosunków z Niemcami (już w 1951 r. zakładał ich nieuniknione zjednoczenie)⁴, a także prognozy stawiające ten kraj jako najsilniejszy w regionie, a co za tym idzie – jedyną alternatywę zjednoczeniową w wypadku wycofania się Amerykanów z Europy⁵.

Od roku 1955 w artykułach Mieroszewskiego można zauważyć swoistą dwoistość – z jednej strony ciągle była tam obecna opcja amerykańska, choć bez tak charakterystycznej dla lat wcześniejszych ufności w pomoc USA i zbrojną konfrontację supermocarstw, z drugiej strony współtworzenie linii, którą Janusz Korek nazwał „orientacją wschodnią” czy nawet opcją rosyjską⁶. Polegała ona na ułożeniu jak najlepszych stosunków z Rosją w trosce o interesy Polski jako państwa⁷. Do tego dodać należy teksty o polityce Polski Ludowej i kierunkach, w jakich powinni, zdaniem Mieroszewskiego, podążać decydenci komunistyczni⁸. Mieroszewski tworzył różne koncepcje funkcjonujące równocześnie, by zagospodarować każdą możliwość politycznego myślenia i działania, czym dawał powód do licznych polemik. Współtworzył i wzbogacał program wschodni czasopisma, sprowadzający się nie tylko do projektów o zasięgu krajowym, lecz także w szerszym kontekście europejskim, dostosowując je do zmieniającej się rzeczywistości politycznej na świecie.

³ J. Korek, *Paradoksy paryskiej „Kultury”*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 25.

⁴ J. Mieroszewski, *List z Wyspy*, „Kultura” 2–3/41–42 (1951), s. 7.

⁵ Idem, *O reformę „Zakonu Polskości”*, „Kultura” 4/54 (1952), s. 10.

⁶ J. Korek, *op. cit.*, s. 252.

⁷ J. Mieroszewski, *Kwestia rosyjska*, „Kultura” 11/109 (1956), s. 98.

⁸ Idem, *Karty na stół*, „Kultura” 1/99 (1956), s. 3.

2. WSCHODNI SĄSIEDZI POLSKI

Juliusz Mieroszewski uważał, że obszar Europy Środkowo-Wschodniej miał bardzo ważne znaczenie dla bezpieczeństwa Europy i całego świata. O tym przekonaniu zdecydowała jedna przesłanka: ranga kontynentu. Trwały pokój na świecie, a co za tym idzie – i w Europie, Mieroszewski uzależnił od dwóch czynników:

1. Utrzymaniu pokoju na „starym kontynencie”; służyć temu miało zjednoczenie Zachodniej i Wschodniej Europy.

2. Warunkiem realizacji tego postulatu było wyzwolenie państw środkowoeuropejskich spod dominacji ZSRR i demokratyzacja całego regionu.

Pokój i stabilność Europy i świata były najważniejszym zagadnieniem w rozważaniach nad bezpieczeństwem Polski i jej obywateli. Postęp technologiczny w dziedzinie zbrojeń sprawił, że następna wojna światowa mogłaby przynieść kres cywilizacji. Przy takim założeniu nie mogło być mowy o rywalizacji potęg na arenie międzynarodowej za pomocą wojny bezpośredniej. Rywalizacja musiała się przenieść na inne obszary. Przetrwanie małych państw w systemie dwubiegunowym zależało od prowadzenia stosownej polityki i dyplomacji, o ile mogły one sobie pozwolić na niezależność. Nic więc dziwnego, że relacje z sąsiadami stanowiły istotny element refleksji politycznej czasów „zimnej wojny”. Mieroszewski był przekonany, że ten obszar Europy jest kluczowy w utrzymaniu równowagi i pokoju na świecie. Za nieuniknione uważał zjednoczenie Niemiec i wyzwolenie od Związku Radzieckiego jego państw satelickich. Nie było to jednak łatwe.

Publicystyka dotycząca narodów i konieczności powstania w przyszłości, niepodległych państw Ukrainy, Litwy i Białorusi zajmowała ważne miejsce w myśli politycznej „Kultury”, a co za tym idzie – także Juliusza Mieroszewskiego. Koncepcje w kwestii państwa ukraińskiego, litewskiego czy białoruskiego, które można zaobserwować w „Kulturze”, a także w tekstach Mieroszewskiego, już na początku lat pięćdziesiątych, były częścią większej całości. Były zawsze powiązane z myśleniem w kategoriach europejskich, a nawet światowych. Na początku widać wyraźnie powiązanie z planami tworzenia federacji państw mającej stanowić przeciwwagę dla Rosji i filar przyszłego bezpieczeństwa Polski. Wraz z odejściem od tak dalekosiężnego myślenia koncepcja zaczęła funkcjonować w ramach pomysłu stworzenia neutralnego pasa pomiędzy Niemcami a Rosją, która pojawiła się w latach sześćdziesiątych. W obu wypadkach wyraźnie widoczna była obawa o kształt stosunków pomiędzy państwami Europy Wschodniej po rozpadzie sowieckiej strefy wpływów, gdyż bez wspólnego wroga – ZSRR – do głosu dożyć mogły odwieczne i skrywane do tej pory urazy. Z biegiem czasu polityka wobec aspirujących do niepodległości sąsiadów Polski zaczęła stanowić w publicystyce Mieroszewskiego część propozycji innego spojrzenia na Rosję. Za kluczową sprawę w ramach polskiej polityki wschodniej uważał on rzeczowe i spójne podejście do kwestii ukraińskiej. W tej sprawie publicysta miał naturalne wsparcie w „Kulturze”, która już na początku lat pięćdziesiątych, na długo przed pojawieniem się widma rozpadu systemu komunistycznego, zainicjowała działania na rzecz pojednania polsko-ukraińskiego⁹.

⁹ Chodziło tu o stworzenie rubryki pod tytułem „Kronika ukraińska” oraz ukazywanie się artykułów związanych z tą tematyką, takich jak J. Tokarski, *Co nas dzieli?*, „Kultura” 5/55 (1952), s. 48; B. Lewyckij, *Ukraińcy a likwidacja Powstania Warszawskiego*, „Kultura” 6/56 (1952), s. 39; W. Bączkowski, *Sprawa Ukraińska*, „Kultura”, nr 7–8/57–58 (1952), s. 68.

Prawdopodobnie spośród wszystkich kwestii poruszanych w kontekście Polski i jej wschodnich sąsiadów najbardziej delikatną pozostawała sprawa granic i ich przesunięć. Po II wojnie światowej kształt terytorium państwa polskiego znacznie się zmienił. Polska utraciła dużą część ziem będących w jej granicach jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym. Ziemie te weszły w skład ZSRR, czego środowiska emigracyjne nigdy nie zapomniały i w żadnym wypadku nie mogły zaakceptować. Kwestia wschodnia była znamieną dla postawy i swoistej ewolucji myślenia Juliusza Mieroszewskiego, ukazując w pełni jego umiejętności wychodzenia poza kanony i powszechne stereotypy. Niedługo po wojnie, mimo trwającej już wówczas dyskusji polsko-ukraińskiej, nie zdradzał zainteresowania tym tematem, a także pośrednio opowiedział się za przedwojennym kształtem granic Polski¹⁰. Kwestionował wtedy twierdzenie Lewisa Namiera, angielskiego historyka i polityka, że traktat ryski oznaczał ni mniej, ni więcej, tylko rozbiór Białorusi i Ukrainy, choć później wraz ze zmianą swojej optyki w tej sprawie przyjął je na własność, zwracając uwagę na liczne podobieństwa między Rygą a Jałtą.

Prawdziwy problem pojawiał się w perspektywie możliwości tworzenia się państwowości na terenach zamieszkałych przez Ukraińców, Litwinów i Białorusinów. Rosnąca tam świadomość narodowa wskazywała na możliwość powstania niepodległych państw, jeśli doszłoby do rozpadu Związku Radzieckiego. Przerzucaloby to ewentualne roszczenia terytorialne z Rosji, odpowiedzialnej za przesunięcia graniczne na nowo powstałe byty polityczne. Nie bez znaczenia pozostawało istnienie historycznie umotywowanych animozji pomiędzy mieszkańcami tych obszarów a Polakami, uważanymi tam za naród ciemnych. Taki stan rzeczy był nie do zaakceptowania, zważywszy na położenie geopolityczne Polski, Ukrainy, Litwy i Białorusi pomiędzy dwoma regionalnymi mocarstwami, to jest pomiędzy Rosją a Niemcami. Aby narody znajdujące się w takim sąsiedztwie mogły liczyć na pokój i przetrwanie, konieczne stawało się nawiązywanie pomiędzy nimi bliskiej współpracy, co z zasady wykluczało podtrzymywanie resentymentów czy nieufności. Jediną możliwością osiągnięcia takiego stanu było zaakceptowanie ustalonej po II wojnie światowej granicy Polski.

Środowiska polskiej emigracji, w szczególności wywodzące się z dawnych kresów, często postulowały powrót Wilna i Lwowa w granice Rzeczypospolitej, bez należytego zrozumienia konsekwencji tych roszczeń. Zdecydowana większość emigracji (ok. 75%, w dużej części pochodzącej z ziem wschodnich) opowiadała się za powrotem do wschodniej granicy Polski, wedle stanu sprzed wybuchu II wojny światowej. Ten typ myślenia można więc poczytać za normę w środowiskach emigracyjnych. Przykładem mogło być stanowisko Stanisława Paprockiego, specjalisty od kwestii wschodnich. Twierdził on, że polsko-ukraiński spór terytorialny nie mógł być rozwiązany przy zastosowaniu kryterium etnograficznego, gdyż przeczyły temu argumenty zarówno natury prawnej, historycznej, jak i politycznej. Paprocki uznawał jednak, że porozumienie polsko-ukraińskie było koniecznym nakazem polskiej racji stanu i „aktualnej naszej polityki niepodległościowej”¹¹.

Istnieli także publicyści, którzy twierdzili, że jakiegokolwiek polskie działania na rzecz budowy niepodległej Ukrainy były niewłaściwe, niezrozumiałe, a nawet szkodliwe. U Jędrzeja Giertycha stanowisko takie brało się z przekonania, że niepodległa Ukraina stanie się sojuszniczką Niemiec i bardziej nawet niż Rosja będzie zagrażać kresom południowo-

¹⁰ J. Mieroszewski, *Historia powszechna milknie*, „Wiadomości” 2/197 (1950), s. 74.

¹¹ S. Paprocki, *Kwestia ukraińska*, Londyn 1949, s. 32–33.

wschodnim Rzeczpospolitej¹². Innym przedstawicielem tego nurtu był Wacław Zbyszewski, bagatelizujący kwestię ukraińską, gdyż jego zdaniem była bez znaczenia wobec problemu fundamentalnego, czyli stosunków polsko-niemieckich. Przyrównywał wręcz zajmowanie się tą tematyką do zachowania człowieka, który zapomniawszy, że jest chory na raka, martwi się postęпами kataru. W jego ocenie sprawa nie była warta zachodu¹³.

Według większości emigracji kwestia ukraińska była typowym przykładem problemu nierozwiązywalnego, przynajmniej dla tych, którzy niechętnie podchodzili do jakiegokolwiek formy kompromisu. Ten sposób myślenia triumfował, gdyż brakowało możliwości pogodzenia argumentu o integralności terytorialnej Rzeczpospolitej, przynajmniej w dawnych jej granicach, z tezą o konieczności porozumienia i pójścia na kompromis z Ukraińcami. Stwierdzić można, że w kwestii terytorium Polski emigracja okazała się niekonsekwentna, opowiadając się jednocześnie za granicą wschodnią wedle traktatu ryskiego i uznaniem za konieczne utrzymanie zachodniej granicy na Odrze i Nysie. Stanowisko takie świadczyło nie tylko o częściowej akceptacji Jałty, mimo że oficjalnie głoszone jej bezwzględne odrzucenie, ale było też dowodem relatywizmu w traktowaniu pojęcia kompensaty za straty wojenne. Polsce, według takiej wykładni i zgodnie ze sprawiedliwością dziejową, należały się ziemie zachodnie mimo niewielkiej obecności na nich żywiołu polskiego przed rokiem 1939. Ukraińcom natomiast nie należały się wschodnie ziemie Rzeczpospolitej, choć na znaczącej ich części stanowili etniczną większość.

Mieroszewski dawał wyraz przekonaniu, że w kwestii ustalenia granic istniały dwa logiczne stanowiska: albo granice sprzed roku 1939, albo z roku 1945. Koncepcje łączenia wschodniej granicy II RP z zachodnią z czasów Polski Ludowej uznawał za brak odpowiedzialności i patrzenia w przyszłość, gdyż pomysł taki dawał argumenty niemieckim rewizjonistom, chcącym przywrócenia swojej granicy wschodniej do stanu sprzed wojny¹⁴.

Mieroszewski nie był jedynym publicystą dostrzegającym konieczność dążenia do pojednania z Ukraińcami przez kompromis terytorialny, a przynajmniej pod względem rozpoczęcia tego procesu. Nie był także jedynym myślącym o polskiej granicy na wschodzie nie jako o granicy ze Związkiem Sowieckim, lecz z państwami będącymi tylko czasowo w jego obrębie, czyli Ukrainą, Litwą i Białorusią. To przede wszystkim za sprawą publicystyki Mieroszewskiego paryska „Kultura” rozpoczęła kampanię na rzecz wzbudzenia zainteresowania europejskim wschodem. Mieroszewski miał też niewątpliwą zasługę w obalaniu przekonania identyfikującego przedwojenny kształt Polski z niepodległością. Wbrew temu, co myślało wielu Polaków i co już podczas wojny pisano o kresach¹⁵, nie widział w nich nieodłącznego atrybutu niepodległości, a nawet starał się dowieść, że Polska bez ziem wschodnich będzie nawet bardziej spójna, suwerenna i niepodległa niż II Rzeczpospolita. Pogląd ten nie spotykał się wśród Polaków na emigracji ze szczególnie dobrym przyjęciem. Przeciwnie, w wielu środowiskach dawano do zrozumienia, że idea „Polski jagiellońskiej” była ciągle żywa. O ile czasy XVI i XVII wieku były interpretowane przez Polaków jako złoty okres rozkwitu państwa, o tyle przez

¹² J. Giertych, *Sprawa Ukrainy a Polska*, „Wiadomości” 34/282 (1951), s. 73.

¹³ W.A. Zbyszewski, *Polscy ukrainofile*, „Wiadomości” 28/328 (1952), s. 28.

¹⁴ J. Mieroszewski, *Kronika angielska: Granice*, „Kultura” 9/155 (1960), s. 63.

¹⁵ K. Pruszyński, *Wobec Rosji*, „Wiadomości Polskie” 40/134 (1942), s. 14.

Ukraińców, Litwinów i Białorusinów, a nawet Rosjan określano były jako szczyt polskiego imperializmu, którego powrotu się obawiano.

Juliusz Mieroszewski nie bał się konfrontacji z nieprzychylnymi opiniami „kresowej” części emigracji, przedstawiając w swoich pismach realistyczne i zdroworozsądkowe wyjście z sytuacji i podkreślając brak możliwości powrotu do dawnych granic. Wyjaśniał, że rolą emigracji nie było ustalania granic, lecz zniwelowanie obaw przed rzekomym powrotem polskiego imperializmu. Tego typu jednoznaczne stanowisko spotykało się z krytyką rodaków, zdarzały się też oskarżenia pod adresem Mieroszewskiego o brak patriotyzmu. Takie stwierdzenia były wynikiem braku zrozumienia jego wieloaspektowego myślenia w dziedzinie polityki.

Budowanie porozumienia polsko-ukraińskiego, nawet jeśli odbywało się nie w kraju, a na obczyźnie, było dla Mieroszewskiego i „Kultury” warunkiem nieodzownym dla jakości współlistnienia obu wielkich narodów w wolnej od komunizmu Europie. Alternatywę mogło stanowić jedynie powtórzenie tragicznej przeszłości naznaczonej walką pomiędzy Polakami a Ukraińcami, spotkanie z nimi „na moście w Przemyślu z karabinami w rękach”¹⁶.

O tym, że polityka pojednania pomiędzy Polską a państwami (wtedy jedynie narodami) oddzielającymi ją od Rosji była ważna, nikt nie musiał przekonywać publicystów „Kultury”. Uwypuklenie Ukrainy wynikało z jej potencjalnej siły – większe terytorium oraz liczba ludności niż Litwy i Białorusi razem wziętych. To, co postulował Mieroszewski, było nie tylko proste, ale – co ważniejsze – logiczne. Wysuwająca pod adresem Ukrainy roszczenia rewindykacyjne, to znaczy żądająca oddania Lwowa, Polska mogłaby się jednocześnie przyczynić do zbliżenia ukraińsko-niemieckiego, aliansu dwóch państw dla Polski nie tylko skrajnie niekorzystnego, ale również zagrażającego jej bezpieczeństwu. Alians ukraińsko-niemiecki odtwarzałby bowiem układ otoczenia Rzeczypospolitej przez państwa nieprzyjazne i zmuszał Polskę do podjęcia ponownie, na wzór II RP, polityki lawirowania pomiędzy silnymi sąsiadami, nieskutecznej w 1939 r. Polska byłaby skazana przy takim układzie na klęskę, bo oznaczałby on izolację kraju na arenie międzynarodowej¹⁷. Uznając zaś granice z 1945 r. za nienaruszalne i ostateczne, Mieroszewski dowodził, że za sprawą Polski „ukraińska orientacja proniemiecka staje się absolutnie bezprzedmiotowa”¹⁸, łącząc przy okazji w jedno polską politykę wschodnią z zachodnią.

Podsumowując rozważania dotyczące wschodnich sąsiadów w myśli politycznej Mieroszewskiego, należy stwierdzić, że najwięcej uwagi poświęcono Ukrainie, Litwa i Białoruś zaś zajęły w niej znacznie mniej miejsca. W poglądach na wschodnią granicę Polski Mieroszewski miał rację. Trudno było sobie wyobrazić utrzymanie logiki i wewnętrznej spójności koncepcji polityki wschodniej, jeśli Lwów miał pozostać przy Ukrainie, a Wilno przy Polsce. Logika i spójność były dla publicysty „Kultury” sprawą pierwszoplanową. Co więcej, postulował on, aby nie tylko nie domagać się zwrotu tych miast, ale dodatkowo zapewniać, że „Polska nie sięgnie po nie zbrojnie, nawet jeśli będzie taka okazja”¹⁹.

¹⁶ J. Mieroszewski, *List z Wyspy: Prywatne inicjatywy polityczne*, „Kultura” 10/60 (1952), s. 32.

¹⁷ Idem, *Geoideologia*, „Kultura” 12/206 (1964), s. 7.

¹⁸ Idem, *Polska „Ostpolitik”*, „Kultura” 6/309 (1973), s. 76.

¹⁹ *Ibidem*, s. 76.

3. GEOPOLITYCZNE ZNACZENIE EUROPY ŚRODKOWOSCHODNIEJ

Kwestia przezwyciężenia przeszłości i przyjazna współpraca z Ukrainą, Litwą i Białorusią miały szerszy kontekst. Postulowane przez Mieroszewskiego wspieranie demokratyzacji na Wschodzie nie wiązało się jedynie z misją cywilizacyjną czy przyświecającymi Polsce ideałami wolności. Popieranie dążeń niepodległościowych za wschodnią granicą wiązało się przede wszystkim z interesem państwa, zwanym inaczej racją stanu. Wedle Mieroszewskiego, triumf w Europie Wschodniej, czyli realizacja polskich ambicji za tą granicą przez pociągnięcie narodów Ukrainy, Litwy i Białorusi w stronę demokratycznej części kontynentu, oznaczał równocześnie sukces w polityce sąsiedztwa z Niemcami. Mieroszewski wychodził z przekonania, że koniec imperium sowieckiego nie tylko otworzy możliwość demokratyzacji byłych państw satelickich, ale również umożliwi ponowne zjednoczenie Niemiec. Wobec potencjalnej siły sąsiada za Odrą porozumienia zawarte z państwami ościennymi na wschodzie będą stanowiły najlepszą gwarancję niepodległości Polski i bezpieczeństwa jej obywateli. Nawet więcej, bo w ocenie Mieroszewskiego żaden z sojuszy zawartych na Zachodzie nie będzie równie istotny dla państw demokratycznych jak porozumienie z Ukrainą, Litwą czy Białorusią, które staną się w przyszłości wyznacznikiem siły państwa polskiego i wpływów, jakie Rzeczpospolita będzie miała na politykę europejską i szerzej – światową. Stosunki Polski z tymi państwami wiązały się dla Mieroszewskiego, w sposób niepodlegający dyskusji, z kwestią rosyjską.

Stosunek do Rosji podlegał ewolucji, niemniej Mieroszewski zawsze brał pod uwagę wymienione państwa jako element ważny lub nawet kluczowy. W roku 1951 publicysta „Kultury” wiązał rację stanu z „walką przeciw Sowiетom na wszystkich dostępnych nam polach i w każdej dostępnej nam formie”²⁰. Stąd brała się na przykład propozycja stworzenia, w czasie trwania wojny koreańskiej brygady wschodnioeuropejskiej²¹, by walkę z ZSRR przenieść także na grunt militarny. Ten punkt widzenia się zmienił, z czasem bowiem Mieroszewski zrozumiał, jak nikłe i nieskuteczne mogły się okazać przedsięwzięcia wymierzone w ZSRR. Zaczął także dostrzegać możliwość wewnętrznych przemian w imperium sowieckim, zmiany w sposobie funkcjonowania tego państwa, a w efekcie erozji systemu. Rozpad Związku Radzieckiego nie był jednak postrzegany jako koniec problemu rosyjskiego, ale raczej jako otwarcie nowego rozdziału w trudnych stosunkach z wielkim sąsiadem. Publicysta „Kultury” rozumiał, że żaden ustrój panujący w Rosji nie zniweczy zagrożenia. Warto przypomnieć, że podobnie myślał Józef Piłsudski, odmawiając pomocy „białym” podczas rewolucji, gdyż wiedział, że Rosja „biała” będzie równie lub nawet bardziej niebezpieczna niż „czerwona”.

W latach sześćdziesiątych w publicystyce Mieroszewskiego dało się zauważyć przekonanie, że bez względu na to, czy możliwe były do urzeczywistnienia plany federacji w Europie Środkowej, czy stworzenie pasa neutralnego pomiędzy Rosją a Niemcami, Polska musiała porozumieć się z którymś ze swoich wielkich sąsiadów, przełamując polityczny impas i niemoc trwającą od czasów I Rzeczypospolitej. Najważniejszym politycznym pytaniem, na które musiała odpowiedzieć niepodległa Polska, było: jak nie dopuścić do sojuszu Niemiec i Rosji, będącego już niejednokrotnie przyczyną klęski i upadku Rzeczypospolitej²². Według Mieroszewskiego niedopuszczalna

²⁰ Idem, *List z Wyspy*, „Kultura” 2–3/41–42 (1951), s. 89.

²¹ Idem, *O międzynarodową brygadę europejską*, „Kultura” 11/49 (1951), s. 81.

²² J. Mieroszewski, *Geoideologia...*, s. 8.

była sytuacja, by siła państwa polskiego opierała się w głównej mierze na słabości któregoś z regionalnych mocarstw, a niepodległość zależała od konfliktu między nimi. Nic nie zmasałoby widma tymczasowości suwerenności Polski. Kończyłaby się ona wraz z sojuszem Berlina i Moskwy.

W tej kwestii publicysta „Kultury” polemizował z wieloma autorami. Jednym z nich był Adolf Bocheński prezentujący proniemiecki kierunek orientacji geopolitycznej. Mieroszewski doceniał argumentację adwersarza, jednak się z nią nie zgadzał²³. „Londyńczyk” nie zdecydowałby się na powiązanie z Niemcami, mimo że uważał Rosję za zagrożenie, któremu należało zaradzić w pierwszej kolejności. Spór, jaki istniał między Polską a Rosją, miał charakter ideologiczny, polityczny i był wpisany niejako w szerszy kontekst sporu cywilizacyjnego między Wschodem i Zachodem²⁴.

Warunkiem ułożenia poprawnych stosunków z Rosją było umocnienie wpływów i pozycji Polski na wschodzie, bo jedynie mocne usytuowanie w regionie dawało dobrą pozycję do rozmów z mocarstwem. Tutaj ponownie widać było wyraźnie, że kluczem do sukcesu były państwa regionu. Mieroszewski uważał, że Rzeczpospolita przegrała polityczną grę na Wschodzie i swoją pozycję w regionie na długo przed upadkiem państwa. Interesujące było to, że powodem porażki w walce o wpływy była siła państwa, a nie jego słabość. „Brak mądrej i dalekowzrocznej polityki wschodniej”²⁵ spowodował, że dla Ukraińców, Litwinów, czy Białorusinów dominacja Polski w regionie była niczym innym jak imperializmem. Pretensje Rzeczpospolitej do odgrywania roli mocarstwa regionalnego nie zostały jednak poparte wystarczającą siłą militarną ani gospodarczą, ani dyplomatyczną, co pozwoliło na stały wzrost znaczenia Moskwy. W ostatecznym rozrachunku w momencie zderzenia imperializmu polskiego z rosyjskim wygrał ten silniejszy²⁶.

Mieroszewski uważał, że traktat ryski, ustalający granicę pomiędzy Polską a Związkiem Radzieckim, ponad zainteresowanymi narodami, Ukraińcami, Litwinami czy Białorusinami, mógł stanowić swoiste preludium do uzgodnień w Jałcie, wykazujących taką samą mechanikę, jeśli chodzi o podejmowanie decyzji²⁷. W dwudziestolecium międzywojennym niemożliwe było prowadzenie polityki wschodniej z perspektywy mocarstwowej ze względu na wpływy ZSRR w regionie. Polsce pozostawało jedynie stworzenie szerokiej autonomii dla mniejszości narodowych, co ostatecznie nie nastąpiło, przyczyniając się pośrednio do kolejnego upadku państwa polskiego. Traktat ryski był wynikiem nieudanych planów federacyjnych Piłsudskiego. Stanowił on konieczność z punktu widzenia polskiej racji stanu, jednak pewne porównania z „Jałtą” były tutaj jak najbardziej na miejscu.

Lansowano przez stulecia wizerunek Polski jako „przedmurza”, najdalej wysuniętego na wschód kraju łańciskiej (zachodniej) cywilizacji europejskiej. Jak zauważył to Mieroszewski, nacisk położono na to, co oddzielało i różniło Rzeczpospolitą i Polaków od narodów mieszkających na wschodzie. Takie ujęcie sprawy nie przybliżało do sojuszu z sąsiadami ze wschodu czy poprawnych stosunków politycznych z Rosją. Mieroszewski

²³ Idem, *Tytuł pozostaje ten sam*, „Kultura” 12/242 (1967), s. 39.

²⁴ Idem, *Geoideologia...*, s. 7.

²⁵ Idem, *Wstęp*, [w:] idem, *Dialog polsko-niemiecki w świetle dokumentów kościelnych*, Paryż 1966, s. 10.

²⁶ Idem, *Punkt odniesienia*, „Kultura” 5/223 (1966), s. 34.

²⁷ Idem, *Kronika angielska: Sklepy z opiniami*, „Kultura” 3/89 (1955), s. 87.

postulował odwrócenie tej optyki, zamieniając „przedmurze” na „pomost”, stawiając Polsce zadanie „cywilizowania” czy „europeizowania” Rosji, do czego bez wsparcia narodów Ukrainy, Litwy i Białorusi było daleko. Projekt demokratyzacji Rosji Sowieckiej miał w wypadku sukcesu doprowadzić do pojednania polsko-rosyjskiego, a tym samym niepodległości Polski²⁸, co z kolei skutkowałoby rozwiązaniem problemu sporów ze wschodnimi sąsiadami, gdyż przyjaźń polsko-rosyjska wyeliminowałaby odwieczną walkę o wpływy w regionie.

W celu sprostania wyzwaniom przyszłości należało bowiem zakończyć opieranie koncepcji państwa na rzekomym zadaniu odpierania wschodniego barbarzyństwa, a przekierować energię Polaków na znacznie istotniejszy z punktu widzenia Europy i świata cel, a mianowicie udział w „przebudowie i zorganizowaniu europejskiego wschodu”²⁹.

4. ZAKOŃCZENIE

Rozważania nad myślą polityczną Juliusza Mieroszewskiego pozwalają na sformułowanie trzech wniosków. Po pierwsze, postulaty Juliusza Mieroszewskiego okazały się bardzo aktualne. Zjednoczenie Niemiec nastąpiło, zaraz po tym jak w Polsce system komunistyczny zaczął pękać. Demokratyzacja objęła państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego. Pytaniem otwartym pozostaje, czy zakończyła się walka o demokratyczną Europę?

Po drugie, Rosja, zgodnie z przewidywaniami Mieroszewskiego, niezależnie od kształtu ustroju politycznego ciągle ma mocarstwowe dążenia w sposób naturalny ciężące ku rozszerzaniu strefy wpływów na zachód. Ukraina, Litwa, Białoruś i Polska pozostają w obszarze ścierania się interesów Rosji i Niemiec. Projekt pod nazwą Unia Europejska skłonił Polskę i Litwę do współpracy bardziej z Niemcami niż Rosją, podczas gdy Białoruś pozostaje nadal silnie związana z wielkim wschodnim sąsiadem. Najbardziej skomplikowana jest w tym układzie pozycja Ukrainy. Z jednej strony elity rządzące chcą utrzymywać intratną z ich punktu widzenia rolę pośrednika w relacjach UE–Rosja. Z drugiej strony społeczeństwo wykazuje wyraźne ciężenie w kierunku integracji z zachodem.

Po trzecie, za Mieroszewskim można powtórzyć, że polską racją stanu jest wspieranie każdej prodemokratycznej inicjatywy zmiany na Wschodzie. Wydaje się, że bardziej niż kiedykolwiek polskie społeczeństwo jest gotowe do budowania „pomostu” łączącego demokratyczną Europę Zachodnią z postkomunistyczną Wschodnią. Dla bezpieczeństwa i przyszłości Polski najważniejsze jest wspieranie dążeń prozachodnich Ukraińców, gdyż tylko w ten sposób można przekonać ich o dobrych intencjach. Tak jak twierdził Mieroszewski, Rzeczpospolita jako mocarstwo już nie powróci. Jej miejsce może zająć silne suwerenne państwo polskie, budujące relacje z sąsiadami na zasadzie współpracy równoprawnych podmiotów. Tylko w tej roli Polska będzie bezpieczna i szanowana, a jej zdanie brane pod uwagę.

LITERATURA:

- [1] Korek J., *Paradoksy paryskiej „Kultury”*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.
- [2] Mieroszewski J., *Wstęp*, [w:] idem, *Dialog polsko-niemiecki w świetle dokumentów kościelnych*, Paryż 1966.

²⁸ Idem, *Ustrój – geopolityka – niepodległość*, „Kultura” 11/229 (1966), s. 31.

²⁹ Idem, *Tysiąc lat i co dalej?*, „Kultura” 7–8/225–226 (1966), s. 9.

- [3] Paprocki S., *Kwestia ukraińska*, Londyn 1949.
- [4] Pomian K., *Aktualność Mieroszewskiego*, [w:] J. Giedroyc, J. Mieroszewski, *Listy 1949–1956*, , oprac. K. Pomian, J. Krawczyk, Czytelnik, Warszawa 1999.
- [5] „Kultura” 1951–1967.
- [6] „Wiadomości” 1950–1952.
- [7] „Wiadomości Polskie” 1942.

EASTERN NEIGHBORS OF POLAND AND THE SECURITY OF EUROPE IN POLITICAL THOUGHTS OF JULIUS MIEROSZEWSKI

This article is an attempt to approach the views of Julius Mieroszewski, one of the most influential journalists in Paris "Culture", on the role of Ukraine, Lithuania, Belarus and Russia for Polish and European security. This columnist has repeatedly referred to this subject in the pages of Paris "Culture" by presenting various concepts of operations, which he believes would deliver the best results. Mieroszewski takes into account the role of the nations of the Ukrainian, Lithuanian and Belarusian in shaping the future of Poland, despite the fact that areas populated by those nations were inside the borders of the Soviet Union. An important element of Mieroszewski's journalism is a fact that he has been advocating the need for cooperation between Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus in building partnership relations with Russia. Publicist of "Culture" emphasized the need for multilateral cooperation, so on floodplain of real politics, and culture. There are highlighted the thoughts on actions for reconciliation between the Polish and Lithuanian, Ukrainian, Belarusian. The article attempts to show innovation and pragmatism in journalism of Julius Mieroszewski based on a realistic vision of politics and international relations, taking into account the variability in the realities of the international environment. Another aim of the author was to show the evolution of the concept, in particular those related to the Soviet Union, since the variation of forces and tensions within the Eastern bloc often necessitated revision of the previous statements. The author tried to show the complexity of the political thought of the Paris "Culture" in the above-mentioned issues, and to show support forecasts and statements on a comprehensive knowledge of the realities and societies, these predictions are concerned. The author wanted to show that Mieroszewski also able to admit mistakes and re-evaluate concepts according to the current demand. In addition, author want to show and emphasizes the timelessness of some observations of Julius Mieroszewski applicable even today, especially in the context of recent events in Ukraine.

Keywords: security, Paris 'Culture', Polish eastern neighbors, Julius Mieroszewski.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.21

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Николай КОЗЛОВЕЦ¹

МОДЕРНИЗАЦИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ИМПЕРАТИВ СОЦИАЛЬНОЙ ЭВОЛЮЦИИ

Рассматривается феномен модернизации как макропроцесс перехода от традиционного общества к современному и постиндустриальному, предполагающий полную или частичную реконструкцию общественной системы с целью ускорения развития; как комплекс взаимосвязанных экономической, политической, социальной и культурной сфер общественной жизни, модернизационные преобразования проявляется в виде появления новых ценностных норм и исчезновения старых. Охарактеризованы два основных типа модернизации – органическая и неорганическая, каждая из которых имеет ограничение во времени, проектную логику и определенного субъекта и выгодоприобретателя, а также два основных подхода, в контексте которых воспринимается и оценивается процесс модернизации: линейно-стадиональный (формационный) и цивилизационный. Обосновывается, что социокультурная ситуация современного мира характеризуется наличием силового модернизационного поля, которое притягивает и подталкивает другие страны к либерально-демократической модели общественного развития.

Раскрываются составляющие модернизационной парадигмы современной Украины, доказываются необходимость переориентации украинского модернизационного проекта на европейские ценности с сохранением национальной специфики, учета социокультурных особенностей трансформирующегося общества. Главное назначение украинской модернизации – это создание современного общества, современных социальных институтов и инфраструктуры, восстановление сознания своей «современности», формирование гражданина-патриота с инновационным мировоззрением, мышлением, культурой. Делается вывод о том, что проблемы, перед решением которых Украина остановилась в своем развитии, не сводятся исключительно к экономическим; это проблемы более системного порядка – проблемы несформированности украинского общества. Поэтому реформирование экономических отношений, обеспечение их стабильно сбалансированной динамики, как и придание принципиально новых импульсов социальным преобразованиям, возможны лишь на качественно новой основе – на основе мировоззренческой консолидации украинского общества, его осовременивания, модернизации, утверждения либеральных ценностей развития и демократии.

Ключевые слова: национальные ценности, модернизация, догоняющая модернизация, глобализация, идентичность, культурная идентичность, национальная идентичность, украинское общество

---

¹Prof. Николай Адамович Козловец, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии. Житомирского государственного университета имени Ивана Франко Житомир, Украина, e-mail: nikola_kos@mail.ru

Глобализация приводит к распространению современных технологий в обществах, которые остаются в эволюционном плане отсталыми, как Бразилия, Россия, Индия, Китай или же Украина. Создается впечатление, что эти общества современные, хотя на самом деле несколько обновленная в них современная материальная техника сосуществует с устаревшей, примитивной социальной системой. Поэтому все более очевидной становится необходимость глубокого анализа происходящих в Украине перемен.

Теория «модернизации», возникшая в 50-60-х гг. XX в. в лоне университетской науки США под влиянием работ Т. Парсонса и Р. Мертона, была создана американскими специалистами по странам «третьего мира» (С. Липсет, Ф. Риггс, Д. Энттер, Р. Уарт, С. Хантингтон и др.) для объяснения происходящих там процессов, взрывающих традиционный порядок и способствующих переходу этих стран к индустриальному и демократическому обществу. Позднее данная теория была взята на вооружение США и другими западными государствами для обоснования их политики в отношении стран Азии, Африки, отчасти Латинской Америки. После исторического поражения коммунизма и распада СССР объектами изучения теории модернизации стали и постсоветские республики.

Модернизация (франц. *modernization* – обновление) в историческом значении – это макропроцесс перехода от традиционного общества к современному, от аграрного – к индустриальному, процесс полной или частичной реконструкции общественной системы с целью ускорения развития. Модернизированное общество имеет комплекс взаимосвязанных черт, которые часто рассматриваются как отдельные процессы экономической, политической, социальной и культурной модернизации. Модернизация всех сфер общественной жизни проявляется в виде появления новых ценностных норм и исчезновения старых.

Различают два основных типа модернизации – органическую и неорганическую. Органическая модернизация подготавливается внутренней эволюцией общества, происходит благодаря ресурсам собственного развития и начинается не с экономики, а с изменений культуры, общественного сознания, ментальности, мировоззрения. Например, переход Англии от феодализма к капитализму в результате промышленной революции XVIII в. Капитализм в этом случае стал естественным следствием изменений в традициях, ориентациях, мыслях людей. Органической модернизации свойственны имманентные закономерности и творческий поиск путей усовершенствования политической, экономической, культурной и социальной жизни общества, а развитие происходит в форме непрерывного эволюционного, реформационного процесса.

Неорганическая модернизация обусловлена не внутренними, а внешними факторами и является ответом на вызов со стороны более развитых стран. Она начинается не в сфере культуры, а в экономике и/или политике и осуществляется преимущественно путём заимствования чужих технологий и форм организации производства и общества, привлечения инвестиций, приглашения иностранных специалистов, обучения кадров за границей. Итогом её является не столько совокупность качественных изменений общества, сколько усвоение технологических достижений Запада. Неорганическая модернизация является своеобразной реакцией на достижения развитых стран, формой «догоняющего развития» с целью преодоления исторического отставания и характеризуется

неравномерностью изменений в экономике, политике, культуре, социальных отношениях. Например, Россия неоднократно пыталась догнать развитые страны (петровские реформы XVIII в., индустриальная модернизация 30-50-х гг. XX в., перестройка 1985 г.)².

Не каждая модернизация инновационна по своей сути: большинство индустриальных модернизаций в XIX–XX веках носили догоняющий характер и были направлены на достижение уровня технологического и экономического развития стран-лидеров. Вместе с тем каждая модернизация имеет ограничение во времени, проектную логику и определенного субъекта и выгодоприобретателя.

Существуют два основных подхода, в контексте которых воспринимается и оценивается процесс модернизации: линейно-стадиональный или формационный и цивилизационный. В контексте первого подхода модернизация рассматривается как переход от традиционного, административно-командного общества к современному, либерально-демократическому, а согласно второго, модернизация – это спектр возможных изменений, которые в историческом смысле равноправны уже хотя бы по праву своей возможности быть. Модернизация, взятая во временном измерении, представляется как переход от существующего социокультурного состояния к другому, а определенные универсальным линейным развитием или «избранные» формы бытия осознаются как что-то гарантированное. Во втором случае, то, что мы куда-то движемся – факт, только неизвестно, станет ли фактом то, что мы куда-то придем и придем ли вообще. Переход, как возможная смена форм и способов бытия, не гарантирует самого бытия. Он ставит его под вопрос, поскольку в самом механизме перехода они «сходятся» в своей непосредственности, а, значит, теряется гарантированность осуществления бытием³.

Социокультурная ситуация современного мира характеризуется наличием силового модернизационного поля, которое притягивает и подталкивает другие страны к западной, либерально-демократической модели общественного развития. Считается, что развитые промышленные страны уже апробировали определенную модель перехода от традиционного общества к современному, постмодерному. В соответствии с этим выделяют «передовые», «прогрессивные» общества, и те, что им подражают, а саму модернизацию рассматривают как взаимодействие цивилизаций, осознанное копирование западных обществ, выступающих в качестве «стран-образцов», а иногда – как синоним вестернизации или американизации. Результаты модернизационных процессов в этих странах свидетельствуют, что догоняющая модель иногда способствует закреплению подчиненного положения незападных стран на мировом рынке, приводит к разрушению традиционных ценностей без полноценной замены их новыми, подрыву социокультурной основы общества.

Практическая несостоятельность данного подхода привела к необходимости переосмысления теорий модернизации, основанных на идее универсализма и

---

² В. М. Межуев, Ценности современности в контексте модернизации и глобализации.

³ М.О. Зайцев, Модернізація і проблеми національної ідентичності // Україна в контексті євроінтеграції: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Наукове видання. – Суми: Вид-во СумДУ, 2005, с. 64.

приоритета западной модели. В итоге уже в 70-90-е годы XX столетия концепции развития и модернизации были пересмотрены. Более детально стали исследоваться конкретные модернизационные процессы с учетом специфических исторических и национальных условий, культурного своеобразия стран. Приоритетной целью модернизации было названо изменение социально-экономических и политических структур, которое могло бы проводиться и вне западной модели. Появляются концепции «частичной модернизации», «тупиковой модернизации», «кризисного синдрома модернизации». В рамках этих концепций не отрицается универсальность общественного и политического развития. Вместе с тем принцип универсализма сочетается с партикуляризмом, а их синтез рассматривается как залог успеха модернизационного процесса. Заметим, что в новейших теориях мера такого наследования уже не рассматривается как полное копирование опыта Запада, но определяется осуществлением ряда обязательных мероприятий при сохранении весомой национальной специфики.

Российский исследователь проблем модернизации В. Межуев, указывая на главный изъян модернизации – ее репрессивный и унижающий национальное достоинство характер, считает, что модернизация исчерпала себя не только по форме, но и по существу – как способ перехода от традиционного общества к современному. Ведь современность отождествляется в ней с индустриальной фазой общественного развития, а сегодня эта фаза сменяется другой, как бы ее ни называли – постиндустриализмом, информационализмом, глобализмом и пр. Мир переживает переход к тому, что имеет много названий, но пока не получило однозначного определения. Но ясно одно: этот переход сопровождается кризисом всех форм идентичности, известных до сих пор, кризисом всех модернизаторских идеологий эпохи индустриализма – от либеральной до социалистической. С какой системой идей и ценностей вынужден будет идентифицировать себя человек эпохи постмодерна (или позднего модерна) – вопрос открытый и не имеющий пока общепризнанного решения⁴.

Поскольку модернизация не произошла одновременно во всех странах, то вследствие этого учёные говорят о лидирующих странах и странах с догоняющим типом модернизации. Обычно догоняющая модернизация создает анклав современной жизни, например крупные города, подобные Сан-Паулу и Рио-де-Жанейро в Бразилии, Москве и Санкт-Петербургу в России, существенно отличающиеся от провинции и образом жизни, и состоянием сознания. Такая анклавная модернизация, ломая традиции, ставит общество перед отсутствием перспектив. Она создает очевидное неравенство, обещая равные шансы (чего не делало традиционное общество), но поскольку реально эти шансы не для всех, то растет социальное недовольство.

Проблемы стран, ставших на путь самостоятельного развития, состоят в том, чтобы эффективнее, экономичнее и рациональнее применить модернизационную модель, перенести ее на национальную почву за счет сочетания собственных традиций и ресурсов и определенной внешней помощи. Теперь «эталонный» подход к модернизации вытеснен взглядами на модернизацию как на национальный проект,

---

⁴ В. М. Межуев, *op. cit.*

осуществляемый странами ради уменьшения неравномерности уровней развития и как на средство преодоления исторического отставания. Общая тенденция состоит в замене политико-центрической модели на культуроцентрическую, развивающую идею модернизации с опорой на собственные традиции и ценности. В. Федотова предлагает называть ее постмодернизацией, которая, как она полагает, не снимает противоречия институционального и культурного характера в ходе ее проведения⁵.

Глобализация и модернизация обусловили во всем мире процесс преобразования ценностных оснований идентичности, они снижают способность как отдельных общностей, так и индивидов к сохранению базовых ценностей. Российский ученый Л. Блохин, исследуя традиционные экосоциальные системы на примере стран Западной Африки, отмечает: «Достаточно долгое время считалось самоочевидным, что требования модернизации состоят в замене традиционных социально-экономических структур и технических средств теми, которые сложились и используются в Европе». Отвечая на вопрос «Что такое модернизация?», ученый раскрывает ее сущность следующим образом: «Модернизация – это не просто изменения, отвечающие современным требованиям, а изменения, диктуемые извне, со стороны внешней среды, поскольку изменения, вызванные внутренними причинами, называют развитием». То есть при насильственной модернизации или ситуации, которая диктует модернизацию, происходят грубые изменения матрицы культуры⁶.

В результате противоречия процессов модернизации оказались противоречиями имитации и подражания опыту Запада. Вместо модернизованности наблюдается распад национальной традиционной культуры и неспособность сформировать новую, а процесс модернизации аграрных обществ носил поверхностный и анклавный характер. Заявленные цели не были достигнуты, а стратегия догоняющей модернизации оказалась неэффективной во многом из-за того, что сущность этого процесса осталась за пределами теоретической рефлексии, уступив место редукционизму. Любые модернизационные преобразования предполагают учет социокультурных особенностей трансформирующегося общества.

Украинское общество никогда не отвечало современным нормам разумного существования. С провозглашением независимости перед Украиной открылись широкие возможности для всеохватывающей модернизации её общества с учетом мирового опыта и реализации собственного социокультурного потенциала. Осуществление системной модернизации всего комплекса отношений и институтов – государства, экономики, общества является сегодня стратегическим направлением, интегральной характеристикой всех изменений и реформ.

Модернизация для Украины – это единственный способ и исторический шанс преодолеть свое отставание. Она возникает не только как задача социокультурных и политико-экономических реформ соответственно вызовам времени, но и как ряд нерешенных проблем, связанных с поисками национальной идентичности. При этом

---

⁵ В. Г. Федотова, Плюсы и минусы модели «догоняющей модернизации» // Модернизация и национальные культуры.- М.: Горбачев-фонд, 1995 с. 65-70.

⁶Л.Ф. Блохин, Традиционные экосоциальные системы как основа устойчивого развития в тропиках (на примере Западной Африки) // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты). Биосфера, ноосфера и экология. Ежегодник ИНИОН РАН. – М., 1999, с. 57.

вопрос стоит не только в плоскости «Кто мы есть?», но и в аспекте «Будем ли мы у своей тождественности вообще?». Ведь за годы независимости украинцы так и не решили проблемы собственной идентичности. А ведь энергетика государства определяется прежде всего энергетикой нации.

Последние события в Украине в контексте социальной эволюции выглядят как начало существенной трансформации общества, как этап его модернизации или европеизации. С достижениями определенного стартового уровня для модернизации, Украина, вследствие разрыва между желаемыми последствиями изменений и реальными их результатами, оказалась в ситуации, известной в науке как «синдром модернизации». Речь идет прежде всего о противоречиях политики догоняющей модернизации. Если процесс либерализации экономики есть элементом звеном мирового экономического процесса, а поэтому не исключает элементов глобальной стандартизации, то модернизация общества предусматривает принципиально иную конфигурацию реформ. Модернизированное общество возможно лишь тогда, когда оно утверждает на собственной основе, опирается на национальную идентичность, духовные и культурные ценности своего народа, реализует основной принцип – «быть самим собой».

В этой связи четко вырисовываются три позиции. Во-первых, движение общества по заранее заданной траектории, по наработанным кем-то и навязанным извне схемам и моделям противоречит целям возрождения национальной идентичности, утверждения собственного «Я», ведет к интеллектуальной деградации общества, опустошению личности. Человек перестает быть субъектом здравого смысла, его общественные ожидания и оценочные суждения строятся не на основе собственных ощущений и реального опыта, а путем механического сопоставления, безальтернативной аксиомы: мол, «а у них это делается по-другому...».

Во-вторых, на основе идеологии и принципов догоняющей модернизации деформируется политическая система общества, она становится однополярно ориентированной. Создается ситуация «придушенного плюрализма», тогда как действительный плюрализм взглядов как основа демократии практически исключается. Односторонне, искаженно интерпретируется историческая миссия народа, его роль в определении судьбы своей страны, в процессах государственного строительства. Трансформационный процесс все более и более выступает не столько как способ самореализации народа, его жизнь в собственной истории с ее коллизиями и противоречиями, сколько как механическое воплощение заимствованных ценностей.

В-третьих, следствием идеологии догоняющей модернизации становится деградация реформаторской элиты. Стремясь любой ценой утвердить в собственной стране чужие стандарты (западные или восточные, не имеет значения), она денационализируется, становится космополитической, виртуальной. Непоследовательность украинской национально-демократической элиты объясняется в значительной мере именно этим. Представители нашей элиты, прикрываясь громкими фразами реформаторства, на деле превратились в проводников воли доноров, послушных первоклассников, которые воспринимают все рекомендации извне за чистую монету. Отсюда настойчивое желание сменить свою идентичность, уподобиться тем, кто служит для нее образцом. Свою

общественную миссию украинский правящий класс видит в том, чтобы внедрить заимствованную извне новую идентичность в сознание масс. Собственно, это и есть, по его мнению, модернизация⁷. Новые технологии не изменят общество сами по себе. Пока мир постоянно модернизируется, немодерные элиты обречены существовать в глубоком кризисе. А без модернизации страны говорить о демократии в ней невозможно и безнадежно

Необходимо осознать, что проблемы, перед решением которых Украина остановилась в своем развитии, не сводятся исключительно к экономическим. Это проблемы более системного порядка – проблемы несформированности украинского общества. Экономические преобразования теряют какой-либо смысл, если не связываются с системным обновлением общества в целом. Модернизируя экономику, мы тем самым модернизируем и общество – таким должно быть основное кредо провозглашенной ныне политики реформ. Не уменьшая значение задач экономического развития, все же считаем, что реформирование экономических отношений, обеспечение их стабильно сбалансированной динамики, как и придание принципиально новых импульсов социальным преобразованиям, возможны лишь на качественно новой основе – на основе мировоззренческой консолидации украинского общества, его осовременивания, модернизации, утверждения либеральных ценностей развития и демократии. Иных путей системной модернизации украинского общества не существует.

Основные задачи украинской модернизации лежат вовсе не в техногенной сфере и заключаются отнюдь не в компьютеризации школ, не в строительстве разнообразных «биоагроэкополисов» и даже не в ускоренном развитии нанотехнологий. Главное назначение украинской модернизации – это создание современного общества, современных социальных институтов и инфраструктуры, восстановление сознания своей «современности», формирование гражданина-патриота с инновационным мировоззрением, мышлением, культурой. Результирующая цель модернизации – обеспечение конкурентоспособности Украины как государства и нации⁸.

Украинцам необходимо чрезвычайно быстрыми темпами пройти этапы социальной эволюции, перехода от средневекового государства к современному, национально-правовому государству, которые Европа и Запад вообще переживали в течение многих десятилетий. Речь идет о попытке приобщиться к современному миру, где власть ограничена правом, где существует по крайней мере разделение власти, реализуется принцип независимости законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти. Известный социальный философ Ю. Хабермас справедливо отмечает, что в постсоветских странах состоялась «рефеодализация». Коррупция и беззаконие, свойственные украинскому обществу, подтверждают существование домодерного, «феодалного» строя, который был восстановлен после неудачной коммунистической модернизации. Однако не существует никакой гарантии успешности нынешней модернизации. В настоящий момент внутренние и внешние

---

⁷ А. С. Гальчинський, Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе. – К.: Либідь, 2011, с. 198-200.

⁸ *Ibidem*, с. 183-189.

факторы могут остановить становление правового государства, вернуть страну в предыдущее состояние⁹.

Реформы должны оправдываться естественным желанием украинцев что-то изменить, улучшить, усовершенствовать в своей жизни, оставаясь при этом самими собой, сохраняя свою самобытность, а вместо с тем и стремлением стать во многом другими, избавиться от чувства своей ущербности и неполноценности, возникающего при сравнении с другими, развитыми, странами и народами. Понятно, что реформы, идущие вразрез с образом жизни и менталитетом украинцев, будут носить только принудительный характер.

Акцентируем внимание на этом, чтобы подчеркнуть органическую связь четырех взаимосвязанных процессов: 1) выработка национальной идеи, которая должна заполнить существующий мировоззренческий вакуум и стать способом решения экзистенциальных вопросов существования украинской нации, важнейшей основой консолидации украинского общества, придать ему новые импульсы самоутверждения; 2) формирование дееспособной, конструктивной в своих стремлениях национальной элиты. Она должна опираться прежде всего на исторические достижения и устремления украинского народа, на духовную суверенность нации, ее извечные идеалы; 3) развитие и рост экономики должны определяться креативным потенциалом общества. Общество – это прежде всего духовное единение людей на уровне мировоззренческих ценностей, общего видения перспективы. Это построенная на доверии система устойчивых социально-коммуникационных связей и, наконец, способность создавать максимально благоприятные условия для самореализации энергетических возможностей каждой личности и нации в целом; 4) осуществление инновационной модернизации, под которой мы понимаем продуктивное скачкообразное технологическое, хозяйственное, социально-политическое и гуманитарное обновление украинского общества и украинцев на основе модели опережающего, а не догоняющего развития, на основе проактивной и инициативной стратегии, а не реактивной тактики¹⁰.

Исторический момент не оставляет украинскому обществу иных вариантов, кроме как стремиться к реализации именно этого проекта. Нужно прекратить неуправляемые процессы десоверенизации, бегство пассионарных элит вместе с большинством граждан во внешнюю и внутреннюю эмиграцию. Псевдodemократизация, осязаемое падение уровня образования, манипуляции с собственной историей, коррупция и проблемы верховенства права могут не оставить нам шансов на европейский «модернизационный рывок».

В своих модернизационных устремлениях Украина не противостоит ни Европе, ни России. В действительности она противостоит возможности собственного небытия, своего социокультурного «угасания». Интеграция Украины в Европу – это

---

⁹ Р. Гривинский, «За последние месяцы мы прошли этапы социальной эволюции, которые Запад переживал в течение многих десятилетий» // День. – 7-8 марта 2014, с. 10.

¹⁰ А. Н. Окара, Новая идея для новой Украины // День. – 2010. – 9 июня, с.4.

не просто стратегическая цель, а значительно больше – это воссоздание нашей идентичности, возвращение собственного «Я», это основа нашей суверенности и независимости. Но нужно помнить, что евроинтеграция – это не только желание стать членом ЕС, а прежде всего трансформация украинского общества на европейских началах и ценностях.

Отождествление модернизации с вестернизацией, т. е. развития по западным образцам, или тезис о принципиальной непригодности для Украины как культуры модерни, так и всего опыта западного развития, часто мешает снять идеологические шоры и взглянуть на проблему развития Украины критическим взглядом, позволяющем сформулировать новые альтернативы, подчеркивающие самобытность культуры Украины и ее значение для мировой цивилизации в целом, новую философию постмодернизации в целом. Это означает отказ от ложных альтернатив изоляционизма или слияния с Западом и предполагает прежде всего опору на собственные силы, эндогенные предпосылки модернизации.

Любые модернизационные преобразования предполагают учет социокультурных особенностей трансформирующегося общества. Украинское общество также имеет собственную модернизационную специфику. Однако многие из этих особенностей (первостепенная роль государства при осуществлении модернизации, пагубные социальные последствия модернизации для значительной части населения, циклический ее характер в виде последовательного процесса скачков-отступлений), в той или иной степени позволявшие решать задачи индустриальной модернизации, оказываются неадекватными при осуществлении постиндустриальной модернизации. Постиндустриальное общество предполагает горизонтально-сетевой тип организации экономики, что требует взаимодействия множества независимых хозяйственных субъектов; постиндустриальное общество представляет собой ассоциацию автономных личностей с преимущественно постматериалистической системой ценностей, что требует развития институтов гражданского общества и достижения стандартов общества массового потребления для большей части населения.

В то же время отказ от осуществления постиндустриальной модернизации делает в перспективе невозможным сокращение разрыва между Украиной и странами, уже вступившими в стадию постиндустриального развития. В этих условиях необходимо осознание нашими административными и интеллектуальными элитами необходимости осуществления проекта постиндустриальной модернизации, достижения консолидации государства и общества на этой основе.

Ведь одна из реальных гуманитарных опасностей в Украине – это отсутствие воли к развитию, маргинальность рефлексий на стратегические темы и смысловая девальвация модернизационно-инновационной риторики, включая разговоры о «человеческом капитале», «экономике знаний» и «прорывном инновационном развитии» и т. д. Сегодня фактически отсутствует детально разработанная программа долгосрочного развития Украины в соответствии с постиндустриальными трендами. Контрмодернизационно настроенные политические элиты и государственная бюрократия, присваивающие «административную» и разные экспортные ренты, в украинских условиях способны нивелировать и «заговорить» какую-либо модернизационную проблематику. Остановка же Украины на этом пути продолжит ее историю буферной зоны. Она

будет оставаться территорией игры и влияния без достаточных сил и решимости начать собственный проект национальной модернизации. Сегодняшний исторический момент не оставляет украинскому обществу иных вариантов, кроме как стремиться к реализации данного проекта. Продолжительный исторический национальный кризис обязывает к решительным действиям.

Переориентация интересов и целей политики модернизации с вестернизации на национальные ценности, развитие духовности и есть единственный способ возвращения в современность, обретения идентичности, соответствующей реалиям глобализирующегося мира. Успешная инновационная модернизация прорывного (недогоняющего) типа на основе широкой солидарности и баланса сил – между властью, амбициозными группами населения, включая представителей бизнеса, и народом – проводимая с опорой на этические нормы и «миростроительные» ценности христианской цивилизации, способна стать вкладом Украины в теорию и практику современного развития, а также может оказаться важнейшей предпосылкой для «украинского чуда» – трамплином в сообщество если не лидеров развития, то хотя бы не-аутсайдеров. На исторических изломах лидерство может перехватить тот, кто станет проектантом и «дизайнером» общемирового будущего, кто первым заявит новые смыслы и ценности начинающейся эпохи. Не повторять и копировать то, что уже пройдено другими, а вместе с ними участвовать в созидании нового мира – лишь только так можно преодолеть поразивший нас кризис и наверстать упущенное, заявить о себе как о развитой стране XXI века и сохранить себя в глобальном мире.

ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Межуев В. М. Ценности современности в контексте модернизации и глобализации // Информационный гуманитарный портал "Знание. Понимание. Умение" – 2009. – №1 – Философия. Политология.
- [2] Зайцев М.О. Модернізація і проблеми національної ідентичності // Україна в контексті євроінтеграції: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Наукове видання. – Суми: Вид-во СумДУ, 2005.
- [3] Федотова В. Г. Плюсы и минусы модели «догоняющей модернизации» // Модернизация и национальные культуры.- М.: Горбачев-фонд, 1995.
- [4] Блохин Л.Ф. Традиционные экосоциальные системы как основа устойчивого развития в тропиках (на примере Западной Африки) // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты). Биосфера, ноосфера и экология. Ежегодник ИНИОН РАН. – М., 1999.
- [5] Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе. – К.: Либідь, 2011.
- [6] Гривинский Р. «За последние месяцы мы прошли этапы социальной эволюции, которые Запад переживал в течение многих десятилетий» // День. – 7-8 марта 2014.
- [7] Окара А. Н. Новая идея для новой Украины // День. – 2010. – 9 июня.

MODERNIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY AS A SOCIAL EVOLUTION IMPERATIVE

The article studies the phenomenon of modernization as a large-scale process of transition from a traditional society to the modern and post-industrial society, assuming full or partial reconstruction of the social system in order to accelerate development; as a set of interrelated economic, political, social and cultural spheres of public life, modernization transformation manifests itself in the form of new values and norms of the disappearance of the old. The article characterizes two main types of modernization - organic and inorganic, with each having a time limit, design logic and certain subject and beneficiary, as well as two main approaches in the context of which is perceived and valued the process of modernization: linear-stage (formational) and civilization. It is proved that socio-cultural situation of the contemporary world is characterized by a force of modernization field that attracts and encourages other nations to the liberal democratic model of social development.

The components of the modern Ukraine modernization paradigm are disclosed, the author proves the need to reorient Ukrainian modernization project European values while preserving national specificities, incorporate sociocultural features of a transformed society. The main purpose of the modernization of Ukrainian - is the creation of a modern society, modern social institutions and infrastructure, restoring consciousness of "modernity", the formation of citizen-patriot with an innovative outlook, mindset and culture. It is concluded that the problems before deciding which Ukraine stopped in its development cannot be reduced solely to economic; this problem more systematic order - problems unformed Ukrainian society. Therefore, the reform of economic relations, ensuring their stable balanced dynamics, as well as giving new impulses fundamentally social transformations are only possible on a new basis - on the basis of ideological consolidation of Ukrainian society, its contemporization, modernization, liberal values that have been approved and the development of democracy.

Keywords: national values, modernization, catching up modernization, globalization, identity, cultural identity, national identity, Ukrainian society

MODERNIZACJA SPOŁECZEŃSTWA UKRAIŃSKIEGO JAKO IMPERATYW EWOLUCJI SPOŁECZNEJ

Autor omawia fenomen modernizacji jako makroproces przejścia od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego i postindustrialnego, który przewiduje całkowitą albo częściową modernizację systemu społecznego w celu przyspieszenia rozwoju; jako kompleks powiązanych ze sobą sfer życia społecznego, ekonomicznego, politycznego i kulturowego.

Autor wskazuje, że sytuacja socjalno-kulturowa współczesnego świata jest nacechowana obecnością pola sił modernizacyjnych, które pociąga i popycha inne państwa do modelu liberalno-demokratycznego w rozwoju społeczym.

Badacz ukazuje składowe paradygmatu modernizacyjnego współczesnej Ukrainy, udowadnia konieczność zmiany orientacji na wartości europejskie ale z zachowaniem specyfiki narodowej oraz socjokulturowych osobliwości procesu transformacyjnego. Główne zadanie modernizacji ukraińskiej polega na stworzeniu współczesnego społeczeństwa, współczesnych instytucji społecznych i infrastruktury, odbudowie świadomości swej „współczesności”, kształtowaniu współczesnego obywatela – patrioty z innowacyjnym światopoglądem, myśleniem, kulturą. Autor dochodzi do wniosku, że problemy, przed którymi stoi Ukraina, nie sprowadzają się do problemów ekonomicznych. Jest to problem o charakterze systemowym, dlatego reformowanie stosunków ekonomicznych, zabezpieczenie ich stabilnej dynamiki, jak i nadanie zasadniczo nowych impulsów zmianom socjalnym jest możliwe jedynie na jakościowo nowej podstawie – na

podstawie światopoglądowej konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego, jego uwspółcześnienia, modernizacji, umocnienia liberalnych wartości rozwoju i demokracji.

Słowa kluczowe: wartości narodowe, modernizacja, modernizacja opóźniona, globalizacja, tożsamość, tożsamość kulturowa, tożsamość kulturowa społeczeństwa ukraińskiego.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.22

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Tomasz KUCZUR¹

POLITICAL OFFENSE AND THE SHAPE OF THE POLITICAL SYSTEM. REFLECTIONS ON THE SUBJECT AND SUBJECT MATTER THEORY. PART 1

Political offense is often regarded as a behavior involving an attack on an institution of the state, but also as a specific act committed with political motives directed against an entity which is not an institution of the state, for example, directed against a politician representing a different system of values, beliefs, practicing a different religion, glorifying a different ideology, etc. The view of the analyzed research issues in this text - a political offense - from the problem perspective, was based on the findings encountered in the functioning of modern political systems and solutions that determine the shape of criminal law, while at the same time using general principles of criminal law that determine the shape of normative arrangements. The main thesis put forward in the presented article has been linked to an attempt to answer the question - what factors related to a political system, as well as its dynamism (the ability to change, and the potential for democracy or non-democracy) affect the interpretation of the essence of a political offense by particular centers of public authority.

Keywords: political offense, political system, criminal law, criminal policy.

Political offense is often regarded as a behavior involving an attack on an institution of the state, but also as a specific act committed with political motives directed against an entity which is not an institution of the state, for example, directed against a politician representing a different system of values, beliefs, practicing a different religion, glorifying a different ideology, etc. Depending on the interpretation of this criminal act used both by the judicial authorities, and - as often happens - by the entities that create social reality, such as experts appearing in the media, etc., it can be defined quite differently - as committed with a political motive in which the political character of this crime is fundamental, or as an act in which the dominant role is played by criminal determinants. However, it seems that this is a very incomplete picture of the phenomenon.

The view of the analyzed research issues in this text - a political offense - from the problem perspective, was based on the findings encountered in the functioning of modern political systems and solutions that determine the shape of criminal law, while at the same time using general principles of criminal law that determine the shape of normative arrangements. For this purpose, selected (representative) regulations of criminal law relating to political offenses were used, as well as readings on the functioning of political systems and criminal law, and the author's own findings. The intention of the author - to explain the issue of a political offense and relate it to a real social event - was to present the research problem in a comprehensive way, which was related to the division of this

---

¹ Tomasz Kuczur DSc, PhD, Associate Professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, ul. Jagiellońska 11, 85-067 Bydgoszcz, tel. (52) 322 03 55, e – mail: t.kuczur@wp.pl

issue into two parts. Firstly, the nature of a political offense and systemic factors (the shape of the political system) were analyzed affecting the interpretation of this phenomenon by individual centers of political power and other opinion makers. Secondly, further consideration of the research issue is connected with an attempt to model the essence of a political offense in the dynamically developing growing political reality. Hence, methodological issues, raised in this section, refer to the subsequent text constituting a continuation of this one and at the same time a whole of the author's reflections on the problem of the relationship existing between a political offense and the quality of functioning of the political system of the country.

The main thesis put forward in the presented article has been linked to an attempt to answer the question - what factors related to a political system, as well as its dynamism (the ability to change, and the potential for democracy or non-democracy) affect the interpretation of the essence of a political offense by particular centers of public authority. As a key determinant it was assumed that precisely these offenses are the primary influence for the assessment of the evolution of a political system. This was of fundamental importance for the shape of the presented considerations, since political offenses and the attitude of representatives of various centers of state power to them, by the very fact that they as policymakers affect the decisions concerning criminal law (criminal repressions) indicate the nature of a political system, its democracy or non-democracy. As a consequence there appears a dependence taking into account the scope of criminalization and the severity of criminal penalties for certain offenses of a political provenance that is fundamental (though not only) for the political system (its assessment). It is the 'model' to reflect the nature of a political system. Its credibility, though less tangible than that which results from political declarations, the content of party programs, formal and informal rules that generate the shape of a political system, or even legal acts of a constitutional nature, is - it seems - greater in the case of the proposed relationship: the scope of criminalization and the severity of penalization versus democracy and non-democracy of a political system.

The main research hypothesis, which the author believes is particularly important, and taking into account the cognitive effects, is a specific but fundamental dependency consisting in: how a change in a political system - above all from non-democratic to democratic (thus in the transition period), including whether this transformation is to modify the totalitarian or authoritarian system, and change it into a democratic system, or whether the change occurred within the non-democratic system - affects the perception of a political offense. Therefore, in other words, how the perception of a political offense proves (is a 'carbon copy' - representation) that a change in the political system has taken place. And this change may not have happened formally yet (institutionally), but has already occurred politically (people somehow subconsciously 'sense' the change, they know that they 'can do more', although this has not been sanctioned normatively yet). However, this change also determines (inevitably) a tendency to reckon with the past (political crimes committed by representatives of the centers of power who have remained unpunished), and - what is natural - intensifies the creation of a new normative system. This process is so important, but still - despite many similarities - it has a different (substantially different) course 'towards' democracy (then it is a political and legal evolution, because democracy has self-limiting mechanisms that do not allow for political savagery, e.g. human rights are respected); and yet different 'towards' non-democracy, 'towards' totalitarianism or authoritarianism (then there are no self-limiting mechanisms

of this process due to the very essence of these systems; nevertheless, they are effective and ruthless – a political and legal revolution takes place).

Taking into consideration the above assumptions, while preparing the presented articles characteristic research methods were used, primarily the comparative method by which it was possible to precisely compare, in many respects, the analyzed legal and political phenomena and the existence of mechanisms characteristic of democratic and non-democratic state institutions. Political offenses (committed by the political opposition or by the representatives of the centers of political power) and the scope of criminalization and penalization associated with these offenses - as it was mentioned - are basically correlated with the shape of the political system - as the author believes - of every country. Therefore, the term 'political offense' needs to be explained (the term: political system, has already been thoroughly explained in the literature - see e.g.: Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Rienner, 2000; Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1996, and Eric Voegelin, *History of Political Ideas*, vol. I-VIII, 1997-1999). I understand by this act, first of all, (almost) every action against the state, that is behavior directed against the fundamental principles governing the functioning of the political system or action taken as a result of the occurrence of a specific political motive attributed to the perpetrator, but not only directing the offender against the institutions of the state, but also against centers of political power or entities characterized by 'politics', if the act is committed for the common good, and there are no potential particularistic benefits associated with it that may be attributed to the perpetrator. Referring to the first of these cases, it should be stated that the kind of good being attacked has a superseding character. This results, in a direct way, in limiting the unlawful behaviors (and it is a logical action) for acts against the functioning of the state institutions and 'attributes' related to these institutions, such as national security, sovereign authority, territorial independence, the constitutional system, particular activities of state organizations (in accordance with political concept – e.g. democratic), etc². In the second case, the motive, which is believed to be political, becomes the most important. So, the perpetrator intends to achieve a political goal, and this 'pushes' him to the action (determines his attitude). The subjectivity of the perpetrator's action dominates over other factors in the process of committing the act, which affects the nature of the offense (it is political). Referring to the above observations, it absolutely should be noted that it is irrelevant whether we recognize the subject matter or subject approach as dominant, almost every action against the government or for political reasons will be considered political in nature, but not always, will be considered as a political offense by the (political) authorities. But at the same time if the authorities will not recognize the act as a political offense, usually their opponents (political opposition), will recognize it as a political act, and when they get power, whether in an evolutionary or revolutionary way (in the transition to a new political system), within the so-called coming to terms with the past, the act will become a 'full-fledged' political offense.

---

² L. Falandysz, K. Poklewski-Koziell, *Political crime - an outline of problems*, Archives of Criminology 1990, vol. XVI, p. 193.

To sort out various perspectives of the concept of a political offense, let us introduce some theoretical solutions, indicating the essence of this term and helping to define the political offense. Presented below are selected theories, relating in various ways to the prohibited act: the subject and subject matter theory while the mixed theory, preponderance, and the theory of civil disobedience³ will be analyzed in the subsequent articles within the cycle.

Significant problems that occur while characterizing a political offense are due to the presence of a certain dependence which complicates this phenomenon. Namely, when one tries to characterize it, subject and subject matter factors are introduced (one or the other prevails) or they are mixed together eclectically combining subject and subject matter determinants, as if forming (in an artificial connection) the subject and subject matter theory. Consequently, in one "system that inherently should be closed" there appear acts committed with political motives and behaviors connected with political nature of the attacked good whose statutory indicators in connection with the subject of protection are directly related to national security.

Consequently it must be stated that the above scheme should be based either on subject or subject matter factors, alternatively, on appropriately selected (in different circumstances differently) subject-subject matter factors, but not only the combined factors. These determinants are the theoretical foundation that will allow - as it seems - to expose much more precisely special behaviors that are criminalized by law to appropriate offenses, which can then be described as political - from the point of view of the analyzed theories of political offenses.

The subject matter approach is directly correlated with the nature of the offense in relation to the type of legal interest, which is under attack. The catalogue of offenses was within this theory limited to behaviors directed against institutions of the state and the country as such, which possesses certain attributes of power, for example (as already mentioned): territorial sovereignty, internal and external security, constitutional order, etc⁴. On the basis of this theory it is possible to determine relatively precisely the nature of political offense. Thus, it has strong normative factors, is stable from a legal point of view. Moreover, it is clear when assessing the offense, as the object of protection is clearly defined, i.e. the state or its institutions. The object of protection is therefore characterized on the basis of specific code or non-code solutions (as a last resort) and in this regard there are no important controversies of a substantive nature. A feature of this theory is its clarity, because it implies that the perpetrator of an offense of a political provenance is the person making the attack on normatively typified goods. In this case, an attack on the welfare protected by law, which is not related to the functioning of state institutions (these are inherently political in nature) will not be considered political, and if the offender committed this offense for political motives (regardless of this) it will be 'just' an ordinary criminal offense (purely criminal)⁵. Protected legal interests that allow to qualify an act as political (as a political offense) are clearly distinguished here (exhaustively) in a normative manner (in a code, or more broadly - statutory), and are political in nature. In the event of an attack on these interests, the political system is

---

³ *Ibidem*, p. 192-193.

⁴ *Ibidem*, p. 193.

⁵ Z. Ciopiński, *Political offenses on a comparable basis*, „Scientific Papers of the Academy of Internal Affairs” 1986, no. 45, p. 102.

affected, the act also becomes political. It includes all the interests which determine the implementation by the state of all its functions, both in its internal structure and operating as an entity on the international arena⁶. If, during the course of existence of an offense, there appear political elements (protected interests have a political dimension), then the emerging statutory signs are inherently associated with the politics of the interests, which directly affects the character of an offense - it becomes political. If, however - considering the issue within the theory - there will be no such factors the act should not be identified with a political offense. The category of motive, in this case, does not constitute an essential or even any determinant in the process of typing the perpetrator's behavior. The only qualification is the subject matter of a specific act, and thus the attacked interests protected by law. In a situation when the interests have not been defined in a precise way, the offense cannot be precisely determined and cannot be characterized as political, at least we have to deal with such a dilemma from a scientific point of view (from a political point of view, it is of course possible). Given the penal law point of reference, this theory is essentially justified and does not raise serious doubts as to interpretation. However, with the emergence of specific questions, such as: whether political offenses are offenses against the state - there appear certain doubts. Since, whether these are acts only directly threatening the state, or also acts related to these crimes, but not directly threatening the viability of the state, e.g. offenses against public order in relation to the functioning of the local organs of public authority (after all, they are political in nature, although in local scale), the administration of justice, etc. Thus, are they also political offenses?⁷

In my opinion, this theory should be interpreted in a restrictive manner, and thus the institution of the state and categories associated with it should be treated specifically. And so, I would distinguish here the attacked interests protected by law, the attack on which, would classify the act as a political offense: internal and external security of the state, territorial indivisibility, constitutional system, sovereignty of making decision by the authorities, the functioning of the highest executive bodies (e.g. the Council of Ministers, Prime Minister, but also minister, president, chancellor, etc.), the legislature (Sejm, the Senate, etc.) and the unrestrained functioning of the justice system (but it is not about the protection of individual courts, but rather the integrity of the democratic principles of justice and the operation of its highest authorities, such as Tribunal of State, Constitutional Tribunal, Supreme Court, etc.). Furthermore, in this case certain conditions must be met (for an attack on a particular institution or authority of the state to be treated as an attack on the state, and therefore as a political offense): firstly, the agency (institution) is to represent the state in its relations with another country, secondly, it has to be a central body (not just a local representative), thirdly, it has to be a constitutional body of the state.

The subject theories of political offenses have a fundamentally different nature. In this case, the motive (political) 'pushing' the perpetrator towards achieving the political objective gains significant importance. Consequently, political motivation, which guides the perpetrator of an offense, has a specific character. Subjective determinants characterizing the description of this offense are therefore the dominant factor. However, in the description of this offense as political, an important explaining factor, is the

---

⁶ J. R. Kubiak J. R., *Political offense - the basic problems*, „Lawfulness” 1986, no. 8/9, p. 63.

⁷ J. R. Kubiak, *Genesis and theories of political offense*, „Palaestra” 1984, no. 12, p. 9-10.

indication of whether the act was infamous (and criminal) or beneficial (and political). An evaluation of an act as a phenomenon is important from a social point of view, therefore public opinion is important in this case, taking into account the morally irreproachable motives guiding the perpetrator, or lack thereof. So, whether there was an element characterizing perpetrator's activity for the greater good⁸. The subject theory, at the same time, has a significant impact on comparative analysis in connection with the assessment of motivation attributed to the perpetrator of the offense with its normative classification. In this case, a characteristic caesura should be noted separating the achievement by the offender of a basic objective from side objectives, which, however, may have been or had to be achieved in the commission of a crime (to achieve the primary objective). Therefore, the perpetrator, committing the main offense, may incidentally commit another offense, e.g. common (criminal), but during legal assessment it must be stated that it was of a minor nature, supplementary to the primary objective. In view of the above, in the evaluation of the perpetrator's actions (whether it was a political act), who made an attempt at constitutional state agencies, and committed a common offense (what kind of crime it was, how it was committed, was it possible to avoid this act, or minimize losses or casualties, etc.), it is necessary to determine whether this act was committed for political motives, and what - as indicated - indirect act was committed, whether it was also political. Finally, it is necessary to evaluate the entire process associated with the committed act, to take into account the characteristics of the offender and the circumstances of the case and, therefore, determine whether a political offense was committed⁹.

Consequently, the category of motive, which according to this theory must be political, becomes fundamentally important. However, the political offense itself is classified differently in different political systems, which also should be taken into consideration. In democratic systems (liberal) an act committed with political motives, assumes rather positive values, especially – which is characteristic – when it is committed in a foreign non-democratic system. Whereas in non-democratic systems, an act committed with political motives has clearly negative connotations, it is an action against the system 'as such'; it is striving for counter-revolution, etc. It has such a connotation, because of the nature of things the perpetrator acts against the center of political power, which in order to gain this power (usually) had to commit a political offense (a revolutionary act). However, now this new action (counter-revolutionary) may be especially dangerous (for those in power).

Proponents of the subject theory, which is extremely important, as political offenses recognize only those which were not committed for egotistic reasons. However, what already seems to be very problematic, in a non-democratic system, the perpetrators will always be assigned such (negative) motives, while in other systems (democratic - their representatives) in such situations they will be assigned positive motives. This contradiction is obviously unsolvable. In turn, the opponents of the subject theory, indicate that the motive and the purpose that affect the attitude of the offender should not affect the determination of the legal classification of the act, since - as indicated by the critics of this theory (and they seem to be right) - in certain circumstances, almost any

---

⁸ Z. Ciopiński, *Political offenses on a comparable basis*, p. 102.

⁹ H. Popławski, *Political offenses*, „Scientific Papers of the Academy of Internal Affairs” 1986, no. 42, p.120.

prohibited act may be treated as a political offense. Thus, the motive and the purpose chosen by the perpetrator may only affect the type and level of penalty, and not on the legal classification of the act. Summing up, the subject theory is based on the assumption that it is *causa efficiens* – thus, the political motives of the offender's actions and *causa finalis* – that is a political objective, determine the subject matter of a political offense. Opponents of this notion suggest that with such an attitude, a political assassination can be judged as a political act, and not strictly criminal, because the motive was political, which does not change the fact that murder is just murder¹⁰. Supporters, on the other hand, point out - which has already been emphasized - that the action is to be devoid of selfish motives.

Referring to the preceding discussion, one should pay attention to the two main offenses, which by their very nature of things are political in nature or related to political. I mean here the crime of terrorism and genocide¹¹. The political dimension of these acts is obvious. The use of violence and producing political effects is 'in itself' political terrorism, which in turn, based on the logical inference would be a political offense¹². Apolitical terrorism, in fact, does not exist¹³. It always affects the quality of the functioning of society, which is inseparable from the 'politics'. However, taking into account that 'political dimension' of a crime is connected with certain connotations of a social nature, which are a consequence of the activities of eighteenth and nineteenth century thinkers and politicians, and more broadly, the perpetrators of political offenses acting against despotic power, who in the name of unselfish motives strived to achieve social objectives referring to the humanitarian principles of the Enlightenment and thinkers such as Montesquieu, Holbach, Diderot, Rousseau, Voltaire, Filangerii, Beccaria and Thomasius, then if we assume that they committed political offenses against undemocratic centers of a public authority, the use of a corresponding term for the perpetrators of terrorism or genocide seems to distort the structure and genesis of this offense.

Taking into account both the subject and subject matter theory, it seems reasonable to assume that a real mapping in an uncontroversial way of the subject concept is extremely difficult. In this case, the number of potential political offenses would be huge, because this theory does not establish clearly outlined caesuras limiting the prohibited act. Simply, ordinary, criminal offences, in certain circumstances, would claim the status of political offenses. Therefore, it seems that the subject matter criterion, which takes the state with its institutions as a point of reference, becomes more feasible to implement¹⁴.

Summarizing the above considerations, it should be noted that the advantage of the subject or subject matter theory does not depend on objective evidence used by researchers in the identification of a reliable concept on the basis of which an answer to

---

¹⁰ S. Rozenband, *Political offense*, [in:] *Handy encyclopedia of criminal law*, ed. W. Makowski, Warszawa 1936, p. 1332.

¹¹ The concept of genocide has been formulated for the first time in a book *Axis Rule in Occupied Europe* published in 1944 by Rafał Lemkin. The definition proposed by this author was: „Genocide is a crime which destroys national, racial and religious groups”. cit.: J. Sawicki, *Genocide. From the concept to convention 1933-1948*, Kraków 1949, p. 21.

¹² K. Indecki, *Criminal law in the face of terrorism and terrorist attack*, Łódź 1998, p. 45.

¹³ K. Indecki, *Criminal law in the face of terrorism and terrorist attack*, Łódź 1998, p. 45.

¹⁴ S. Rozenband, *Political offense...*, p. 1332.

the question will be designed: what is a political offense? This is determined by political premises, namely the shape of the political system at a given time and country (degree of democracy or non-democracy, prevailing ideology, etc.), the geopolitical location of the country, the internal relations that determine its security and - above all - the dominant center of political power in the system. Consequently, when there appear external or internal threats to the existence of the country, the institutions of the state, the centers of state power (political), especially if the latter does not have the attribute of social legitimacy derived on the basis of a democratic electoral process, a process of instrumental use of criminal law and repressive apparatus are initiated, which aims to maintain the current status quo. Therefore, a broadly designed criminalization of various acts and their restrictive penalization is introduced, which concerns - above all - any behavior threatening the institutions of the state, but in fact threatening the centers of power. This, in turn, is directly correlated with the classification proposals occurring in the context of the subject matter theory, while often vague and subject to valuation concepts, such as internal and external security, etc. are used. At the same time, terms amenable to unambiguous assessment are omitted. This is obviously a deliberate action to pacify political opponents. On the one hand, it makes it difficult - from a scientific point of view - to define an act as a political offense, however in the understanding of the authorities in relation to the circumstances of the committed act, it will be (depending on what is more necessary for these authorities from a tactical point of view) a political offense, banditry, criminal offense, terrorism, etc. Whereas (usually) for a representative of e.g. the political opposition committing the act will be a political action, and therefore a political act, but sometimes not even a crime. In the reverse situation, when there is no real threat to the existence of the country and especially for the center of power that has gone through a fair electoral process, it is then willing to liberalize penal solutions concerning committed political offenses. Thus, it is willing to accept constructions arising from the subject theory of political offenses¹⁵. The proposed concept is obviously ideal, and taking into account that social life is hybridized, it should not be regarded as a model with no alternative.

REFERENCES:

- [1] Ciopiński Z., Political offenses on a comparable basis, „Scientific Papers of the Academy of Internal Affairs” 1986, no. 45.
- [2] Falandysz L., K. Poklewski-Kozieł, Political crime - an outline of problems, Archives of Criminology 1990, vol. XVI.
- [3] Indeck K., Criminal law in the face of terrorism and terrorist attack, Łódź 1998.
- [4] Kubiak J. R., Genesis and theories of political offense, „Palaestra” 1984, no.12.
- [5] Kubiak J. R., Political offense - the basic problems, „Lawfulness” 1986, no.8/9.
- [6] Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes, Rienner, 2000.
- [7] Linz J., A. Stepan, Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1996.

---

¹⁵Z. Ciopiński, *Political offenses on a comparable basis*, p. 103.

- [8] Popławski H., Political offenses, „Scientific Papers of the Academy of Internal Affairs” 1986, no. 42.
- [9] Rozenband S., Political offense, [in:] Handy encyclopedia of criminal law, ed. W. Makowski, Warszawa 1936.
- [10] Sawicki J., Genocide. From the concept to convention 1933-1948, Kraków 1949.
- [11] Voegelin E., History of Political Ideas, vol. I-VIII, 1997-1999.

**PRZESTĘPSTWO POLITYCZNE A KSZTAŁT SYSTEMU POLITYCZNEGO.
ROZWAŻANIA NA TEMAT TEORII PODMIOTOWEJ I PRZEDMIOTOWEJ.
CZĘŚĆ 1**

Przestępstwo polityczne uznawane jest często jako zachowanie polegające na ataku na instytucję państwa, ale również jako określony czyn popełniony z motywów politycznych ukierunkowany przeciwko podmiotowi nie będącemu instytucją państwa, np. skierowany przeciwko politykowi reprezentującemu odmienny system wartości, światopogląd, wyznającemu inną religię, gloryfikującemu odmienną ideologię, itp. Ujęcie analizowanego zagadnienia badawczego w powyższym tekście – przestępstwa politycznego - w perspektywie problemowej, zostało oparte na ustaleniach występujących w ramach funkcjonowania współczesnych systemów politycznych oraz rozwiązaniach determinujących kształt prawa karnego, przy czym wykorzystano tutaj ogólne zasady prawnokarne determinujące kształt ustaleń normatywnych. Zasadnicza teza postawiona w prezentowanym artykule została związana z próbą odpowiedzi na pytanie – jakie czynniki przynależne systemowi politycznemu, oraz jak jego dynamiczność (możliwość zmiany, a także potencjał demokratyczności lub niedemokratyczności) wpływają na interpretowanie przez poszczególne ośrodki władzy publicznej istoty politycznego przestępstwa.

Słowa kluczowe: przestępstwo polityczne, system polityczny, prawo karne, polityka kryminalna

DOI:10.7862/rz.2014.hss.23

Przesłano do redakcji: czerwiec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Леся ЛЮТА¹

ИЗМЕНЕНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ КАК ДЕТЕРМИНАНТА РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Исследуется процесс институционализации социальной работы. Выдвигается гипотеза о том, что изменение образа жизни является ключевым фактором в появлении новых форм социальной работы.

Представлен ряд признаков, которые фиксируют наличие изменений в образе жизни: изменение системы ценностных ориентаций, идеологии; изменение системы ожиданий, жизненных приоритетов, целей; изменение оценки качества жизни; изменение социальных потребностей.

В статье показано, что становление социальной работы происходит тогда, когда индивидуальная потребность превращается в потребность группы и требует удовлетворения на социальном уровне.

Проанализированы протоформы социальной работы: княжеская благотворительность, церковная благотворительность и общественная помощь. Показана структура интересов и потребностей в благотворительности, и доказывается, что появление профессиональной социальной работы связано с перемещением акцента действия на удовлетворение потребностей клиентов.

Выделены исторические процессы и события, которые стали основанием изменений в образе жизни человечества: появление городов и вольнонаемных работников, формирование идеи гражданских свобод, отмена крепостничества, развитие гуманитарных наук, переориентация на общество потребления, развитие информационных технологий.

Доказано, что изменение образа жизни детерминирует появление новых социальных потребностей, которые требуют удовлетворения в новых формах организации помощи населению. В разные исторические периоды такими формами были: социальная изоляция, карцерная система, государственное социальное попечительство, технологии социальной работы, социальное обеспечение, социальная поддержка, социальные услуги.

Подчеркивается, что появление субъектности – главное достижение в становлении современной социальной работы как сферы, которая обеспечивает экологичность общественной жизни.

Ключевые слова: институционализация, образ жизни, формы социальной работы.

1. ВВЕДЕНИЕ

В современной социологии общепризнано, что ведущими признаками критической ситуации общества является снижение эффективности влияния социальных институтов, несогласованность их действий, неспособность организовывать общественные интересы и налаживать функционирование

---

¹ Lesya Lyuta, PhD, Katedra Pracy Socjalnej, Wydział Psychologii, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenka, e-mail: luta_lesya@ukr.net

общественных связей. Преодоление социального кризиса, как правило, приводит к существенным изменениям в функционировании социальных институтов и трансформациям в образе жизни значительной части социума.

Изменение образа жизни детерминирует появление новых социальных потребностей, которые далеко не всегда удовлетворяются за счет уже сложившихся форм обыденной жизнедеятельности людей, что и вызывает необходимость в новых формах социальной работы. До XVI века социальная работа существовала в неинституциональных формах. И только тогда, когда семья, церковь и община перестают решать социальные проблемы индивидов, когда эти проблемы становятся массовыми, появляется необходимость в институционализации социальной работы.

Когда современные формы организации жизни перестают удовлетворять существующие социальные потребности, происходит изменение образа жизни. Этот процесс можно зафиксировать по таким признакам, как:

- изменение социальных потребностей;
- изменение системы ценностных ориентаций, идеологии;
- изменение системы ожиданий, жизненных приоритетов, целей;
- изменение оценки качества жизни.

Изменения в социальной ситуации, которые провоцируют появление нового образа жизни, обязательно изменяют характер социальных потребностей. Институционализация социальной работы фиксируется в изменении содержания социальных потребностей.

Становление социальной работы происходит тогда, когда индивидуальная потребность превращается в потребность группы, общины, общества. Потребность должна быть осознанной. В сознании отображается ее предметное содержание. Только после понимания человеком того, в чем смысл новой потребности, он может направить свою активность на поиск способа или предмета ее удовлетворения. Только актуальные потребности имеют побудительную силу, а их предметное содержание отображается в сформированной системе ценностей.

Социальные потребности представляют собой соединение биологической и социальной составляющих. Биологическая проявляется во врожденных стремлениях, а социальная формируется в процессе социализации, вхождении личности в общество и сферу межличностных отношений. Наполнение конкретным смыслом социальных потребностей зависит от социального окружения, качества жизни, места в социуме.

Очень сложно влиять на процесс усвоения ценностей. Например, в неблагополучной семье у одного ребенка формируется стремление к самоактуализации, а другой стремится только к удовлетворению естественных, биологических потребностей. Такая ситуация складывается невзирая на то, что и родители, и социальная ситуация у них одна и та же. Поэтому большинство психологических теорий балансирует между мерой влияния биологического и социального на развитие индивида.

Нам представляется, что сущность процесса институционализации социальной работы лежит в трансформациях индивидуальных социальных потребностей в потребности группы, общины и общества в целом.

2. ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Становление социальной работы – это процесс формирования потребностей на социальном уровне. Наличие социальной потребности в престиже и признании недостаточно для изменения образа жизни. Когда одна общая социальная потребность становится сущностной характеристикой группы, появляется социальная работа.

Социальные потребности можно классифицировать в зависимости от их направленности на себя, на других людей или на взаимодействие с другими людьми. К числу первых обычно относят такие потребности, как: самоутверждение, общение, владение собственностью и т.д. Ко вторым – альтруизм, служение для других, защита слабого, беспомощного и т.д. К третьим – безопасность, свобода, обуздание агрессии, объединения для решения актуальных задач, изменение политических режимов².

Первой социальной потребностью для других (мы выделяем ее как протоформу социальной работы) – была благотворительность. Это предоставление бескорыстной помощи для тех, кто нуждается. Для нее характерна непринужденность и свободный выбор формы, места, времени, а также содержания помощи. Это может быть передача знаний, умений, предметов и средств, а также выполнение некоторых видов работ.

Обычно история социальной работы преподносится как становление и развитие различных форм социальной помощи. Прежде всего, анализ направлен на изучение различных форм благотворительности, с которой и началась институционализация социальной работы.

В становлении социальной работы мы выделяем три протоформы, то есть то, что предшествует, промежуточная ступень, что имеет нечто общее с более поздними формами (см. табл.1).

Благотворительность выполняет в обществе различные функции, как, например, снятие социальной напряженности, вера в возможность социального равенства и справедливости, формирование чувства самодовольства и надежды на лучшее будущее от каждого благородного поступка.

Система общественной помощи всегда имела четко определенные нормы, которые определяли, при каких условиях человек может получить защиту. Перечень таких категорий определялся общественной полезностью и повышением эффективности функционирования социума, а не содержанием потребностей нуждающихся.

Для социальной помощи в государствах Древнего Востока характерным был свободный выбор форм и методов, что по своей сущности и есть благотворительность. В основе правовых документов древних государств были традиции и обычаи, а нормы обыденной морали основывались на идеях уважительного отношения к людям старшего возраста и родителям, на милосердии к детям и калекам. Однако, кому и в какой форме следует помогать, решал только благотворитель по своему собственному усмотрению. Как лучше решить проблемы

---

² Н.М. Бережной, *Человек и его потребности*. – М.: Форум, 2000, <http://lib.vvsu.ru/books/servis/>

нуждающихся с точки зрения нуждающихся? Так вопрос в то время никогда не ставился.

Таблица 1 Протоформы социальной работы

Исторический период	Характеристика периода	Форма социальной работы	Потребности, которые удовлетворялись
V в. до н.э. – XV в.	Появление государства предполагает оказание помощи нуждающимся, как популизм для усиления власти	Княжеская (царская, королевская) благотворительность	Удовлетворение потребностей самого князя (царя, короля). PR, самодовольство, самоактуализация
I - XV в.	Принятие христианства	Церковная благотворительность	Соблюдение 10 Божьих заповедей
XV-XVI в.	Вводится контроль, перепись. Ограничение передвижения нищих. Адресная помощь своим	Общественная помощь в общине (сообществе)	Решение проблем с маргинализацией личности. Снятие социального напряжения. Поддержка стабильности. Борьба с массовым нищенством

В Древних Афинах сложилась такая система социальной помощи, когда часть благотворительных функций брало на себя государство: организация всенародных празднеств, предоставление социальной помощи сынам воинов, которые погибли на войне, помощь голодающим в неурожайные годы. Системой государственной помощи это назвать еще нельзя, поскольку предоставлялась она ситуативно и не системно. Это было специфическим государственным видением того, в чем нуждаются граждане.

Во времена Киевской Руси параллельно начинает развиваться как княжеская, так и церковно-монастырская благотворительность. Князья, через благотворительность, прежде всего укрепляли собственные государственные позиции, а потом популяризировали христианство. В подтверждение этого можно привести правило подачи милостыни: тот, кто ее получает, должен обязательно знать имя своего благодетеля, чтобы в молитве поблагодарить персонально. Княжеская благотворительность в Киевской Руси не вышла за рамки частной помощи. Она строилась на личном желании, а государственная система благотворительности не существовала. Система не сформировалась потому, что помощь была не обязанностью, а лишь правом князя.

Все формы княжеской благотворительности были направлены на удовлетворение потребностей самого князя для взаимодействия с народом. Противопоставлением княжеской была церковная благотворительность, которая удовлетворяла потребность в соблюдении десяти заповедей Господних. Это не личные потребности самого монаха, что не отрицает наличия у него собственных альтруистических устремлений, любви к ближнему и искренней жертвенности. Потребность в благотворительности всегда «чужая» по отношению к потребностям нуждающегося – это потребность благодетеля, а не того, кто ее получает. Непосредственно потребности верующих не анализировались. Монахи в своей деятельности руководствовались нормами и правилами, регламентированными системой христианских ценностей. В XIII веке были четко прописаны формы социальной помощи церкви: помощь вдовам, приданое девушкам, выкуп пленных. Вместе с тем на Руси существовал культ юродивых и блаженных.

В XV–XVI веках в Западной Европе, когда доминирующим социальным институтом была церковь, социальная помощь приобрела новые формы. Она выполняла функцию амортизации, смягчая имущественные и правовые противоречия, которые существовали в обществе, за счет их перевода в нормативный и морально-этический план. С одной стороны, церковь утверждала божественную природу власти, с другой стороны – поддерживала идею бедности как условия последующей райской жизни («скорее верблюд пройдет сквозь игольное ушко, чем богатый попадет в рай»).

Первые попытки анализа социальной ситуации появляются в эпоху Возрождения. Сокращение численности населения во время эпидемий привело к подорожанию рабочей силы. В XV веке изменилось отношение к здоровым нищим. Ограниченные ресурсы и замкнутое проживание спровоцировали учет и контроль мест, где можно было просить милостыню. Чужаки могли находиться в городе не больше, чем трое суток, а местные нищие были зарегистрированы и платили налоги. Так в XVI веке возникает третья протоформа социальной работы – общественная помощь.

Общественная форма благотворительности была естественной потребностью самой общины, которая требовала поддержки гомеостазиса жизни. Потребности, которые удовлетворялись: решение проблем с маргинализацией личности; снятие социального напряжения; поддержка стабильности; борьба с массовым нищенством. Третья протоформа иллюстрирует неформальный тип помощи.

Все вышеуказанные формы (княжеская и церковная благотворительность, общественная помощь) существуют и сегодня. Социальные потребности, которые были столетия тому назад, остаются такими же актуальными. Всегда будут люди, которые желают творить добро или самоутвердиться за счет благотворительных действий. Княжеская благотворительность сегодня – это меценаты, спонсоры, филантропы. Церковная благотворительность для многих остается единственной возможностью выжить. В обществах, где община является основной формой проживания, стремление уберечь состояние равновесия будет побуждать к помощи ближнему, поскольку от этого зависит собственное благополучие каждого. Общественная благотворительность существует там, где не на кого рассчитывать, кроме родных и близких людей.

Вся история социальной работы до XVI века предстает в образах того, кто помогает (подает) – император, князь, король, царь. Преимущественно протоформы

социальной помощи были несистемными, безадресными, без анализа потребностей населения. Институционализация социальной работы связана с перемещением акцентов с удовлетворения потребности быть лучшим в собственных глазах на удовлетворения потребностей ближнего. Изменение потребностей происходит вслед за изменением образа жизни той или иной социальной группы или социума в целом. Каждый новый образ жизни становится началом нового этапа институционализации социальной работы.

3. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФОРМЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Первая институциональная форма социальной работы появляется в XVI–XVIII веках как система социальной изоляции. Исторической основой этого процесса стало разрушение локальной замкнутости отдельных княжеств и городов-государств и установление границ современной западной Европы, что привело к установлению новой системы ценностных ориентаций. В сфере экономики утверждаются рыночные отношения, развивается материальная культура и появляется мануфактурное производство. Совершенствование средств производства способствовало возрастанию продуктивности труда и утверждению приоритета товарно-денежных отношений. Существенно изменяется содержание труда. За счет высокой социальной активности появляется возможность накопления материальных благ, что, в свою очередь, приводит к размыванию границ социальных слоев общества. Лидером социальных изменений была Англия. Земля могла переходить в частную собственность, а развитие животноводства заставило крестьян оставить свои традиционные места жительства. Как следствие – разорение мелких собственников, миграция крестьян в города и образование слоя вольнонаемных рабочих.

Развитие городов способствовало появлению новых социальных проблем, которые не могли быть решены в неинституциональной форме. Церковно-монашеская благотворительность становится менее регулируемой из-за большого количества нищих. Появление системы социальной изоляции было первой формой государственной поддержки социально-дезадаптированных слоев населения.

Существенные изменения произошли в духовной сфере. Идеал переместился от истинно верующего человека к предпринимателю, который наделен практической смекалкой. Изменения произошли даже в идеале женской красоты, в отличие от средневекового, он стал более естественным, менее аскетичным.

Если нищий не мог работать по состоянию здоровья, то помощь предоставлялась централизованно всем, кроме слепых и моряков. Просить милостыню в публичном месте, было запрещено, а те, кто подавал, также подвергались наказанию. Нищенствовать не запрещалось, но было под строгим контролем. Финансовая система социальной помощи была основана на свободных пожертвованиях. Для этого периода характерным было стремление трудоустроить здоровых бедняков и нищих, что было подкреплено репрессиями и организацией централизованной системы помощи. На смену идеализации бедности, которая существовала в рамках католической морали, приходит протестантская идея достатка и вместе с ней идея жесткого государственного контроля бедности. Помогать нищим можно было только согласно с порядком, установленным властью.

С XVI века в Западной Европе происходит становление государственной системы благотворительности. Опыт борьбы с пандемиями (чума, проказа) вывел одну-единственную формулу защиты – изоляция – главной целью которой было уберечься от неблагополучных членов социума. К системе изоляции принадлежали: госпитали, исправительные учреждения для малолетних преступников, больницы для буйных сумасшедших, работные дома для нищих, тюрьмы, исправительные дома с ремесленническими мастерскими и мануфактурами. Названия этих учреждений разные, но по своей сути они были одинаковы. Переход от госпиталя к тюрьме означал переход к тому же самому учреждению, только более строгого характера.

Происходит зарождение явления социальной стигматизации. Все, кто не соответствовал существующей системе ценностей, считались изгоями (проститутки, нищие, неизлечимо больные, сумасшедшие). Их дальнейшая судьба никого не интересовала, о них не заботились, а изолировали. Потребности лиц, которые попали в изоляционную систему, фактически не учитывались. Они удовлетворялись лишь на минимальном биологическом уровне, обеспечивающим лишь простое выживание. Все учреждения были на содержании государства.

Таким образом, первым формальным типом социальной работы стала система социальной изоляции. Ее содержание – защита здоровой части населения от социальных изгоев.

Следующим шагом эволюции социальной работы стали изменения в государственном строе в XVIII–XIX веках в США и Западной Европе, в частности переход от абсолютных монархий к парламентским государствам. После Французской революции 1793 г. утверждается идея гражданских свобод, индивид провозглашается высшей формой бытия. В образе жизни происходит изменение системы жизненных приоритетов и целей. Государство берет на себя ответственность за своих граждан и за соблюдение равенства граждан перед государством и законом. Любое несоблюдение гражданских прав человека может спровоцировать общественные проблемы. Свободное перемещение дешевой рабочей силы дало импульс развитию торговли и промышленности. Произошло разделение нищих на больных и трудоспособных. Считалось, что тот, кто, не прикладывая усилий, получает пропитание, забирает его у того, кто работает. К общественно-полезному труду были приобщены все трудоспособные граждане.

Система государственной изоляции не оправдала себя. Изоляция порождает бедность, а госпиталь – болезнь, потому лучше лечится в семье. Идеи централизованной благотворительности и построения больших госпиталей были отброшены. В тюрьмах остались преступники и сумасшедшие. Помощь больным оказывалась по велению сердца, поскольку никакой пользы, по мнению общества, она не приносила. Государство помогало лишь в том случае, когда ни семья, ни община не могли этого сделать.

В этот период возникает новая институциональная форма – карцерная система, которая переносила карательные процедуры в общественную жизнь. Карцерная, то есть полностью закрытая от социальной среды, от внешнего мира. В средневековье не было идеи отбывания наказания. В тюрьму люди попадали только в результате политической оппозиции, или для пыток с целью получения информации, или в ожидании суда.

Классическим примером реализации карцерной системы была Франция. Судьба ребенка, который остался сиротой, была predetermined. Сначала ясли, начальная школа, благотворительная школа для взрослых, если не может работать – благотворительное бюро, если заболит – больница, перед смертью – богадельня. Объекты карцерной системы: дети-сироты, которые имеют физические или умственные недостатки, неизлечимо больные, одинокие старики. В карцерной системе нищие должны были работать, больные и сумасшедшие – в больницах, дети – в приютах, благотворительных школах; немощные старики – в богадельнях, а преступники – в тюрьмах³.

Карцерная система отрицала возможность социализации личности и любую вероятность социальной мобильности.

Следующей институциональной формой можно назвать социальное попечительство, которое возникло и получило особо широкое распространение в Российской империи. Существенное изменение образа жизни было связано с отменой крепостничества в 1861 г. Последующие макросоциальные и экономические изменения во многом были сходны и процессами изменений в странах Европы после буржуазных революций, но развитие социальной работы в Российской империи имело свою специфику. Она связана, в первую очередь, с распространением идеи попечительства.

В этот период в России функционируют такие ведомственные учреждения, как: Императорское человеколюбивое общество, Попечительство о трудовой помощи, Ведомство императрицы Марии, Российское общество Красного Креста, Александровский комитет о раненых⁴. Они занимались попечительством новорожденных и людей преклонного возраста, опекой подростков, незрячими и глухонемыми, предоставлением врачебной помощи. Разрешение на функционирование частных или общественных организаций предоставляло Министерство внутренних дел, а не местные органы власти.

Основными центрами социальной работы стали земства. В компетенцию земских и городских органов самоуправления вошли: лечебные и благотворительные учреждения попечительства нищими, неизлечимо больными, управление народным образованием и охраной труда. Земства стали примером системного проведения социальной работы. Главным достоянием того времени можно считать появление адресности в сфере социальной работы. Была проведена реорганизация богаделен и расширена система защиты в сфере воспитания детей, созданы особые пенсионные кассы. Деятельность земств была организована в трех направлениях: медицина, образование, социальная сфера. В сфере медицины функционируют: система земских больниц и опеки над бедными и нетрудоспособными; учреждения санитарного типа для малообеспеченных слоев населения; система медицинского страхования. В сфере образовательной деятельности организовано: финансирование образования малоимущих слоев населения; предоставление земских стипендий; бесплатные детские дошкольные

---

³ К. В. Кузьмин, *История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века)* / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003, с. 363.

⁴ Там же, с. 403.

учреждения; организации переподготовки кадров⁵. В социальной сфере были созданы пенсионные фонды, организовано бесплатное питание для малоимущих, открыты детские приюты и интернаты, началось предоставление помощи в трудоустройстве.

Активно в этот период развивается частная (меценаты Ханенки, Смиринки, Терещенки, Бродские) и церковная благотворительность (попечительство за счет добровольных взносов паствы). Одновременно начала формироваться система государственного социального обеспечения. Объединения государственного, частного и общественного секторов помощи не произошло. Сначала предоставлялась государственная, а потом общественная и частная помощь. Введено территориальное разделение и дифференцированный подход к разным категориям населения. Этот период в истории социальной работы в Российской империи можно назвать периодом социального попечительства.

В мире, в связи с увеличением заработной платы и развитием политических свобод, в конце XIX века появляется система социальной защиты, которая дифференцируется на: социальное обеспечение, социальное страхование и социальную помощь. В современном понимании социальное страхование – элемент системы социальной защиты, целью которого является обеспечение реализации права экономически активных граждан на материальное обеспечение. Концепция возникла в США в XIX–XX в. Помощь предоставлялась как трудоспособным (за счет личного трудового взноса), так и социально уязвимым слоям населения (за счет государства).

4. СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОСНОВ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Следующим шагом институционализации стало организационное оформление социальной работы, которое произошло в начале XX века. Становлению гражданских свобод способствовало развитие методов исследования в гуманитарных науках и утверждение социологических профессий. Основные изменения в образе жизни людей произошли в системе социальных ожиданий. Для этого периода характерны попытки выяснить причины появления социальных проблем и поиск путей их преодоления с целью улучшения социальной ситуации.

Социальный институт со временем требует постоянного воспроизводства привычного способа действия. Для этого создаются специальные организации, начинается подготовка кадров. Громадный практический опыт, который сложился в результате деятельности частных и общественных благотворительных организаций, требовал систематизации и обобщения. Профессиональная деятельность в социальной сфере нуждалась в соответствующем официальном статусе. Низкая эффективность труда из-за отсутствия соответствующей подготовки и теоретической базы привела к изменениям в сфере социальной помощи. Первым шагом было открытие в Амстердаме в 1899 г. Института подготовки социальных работников. В начале XX века в США и Европе действовало уже 14 школ

---

⁵ Г. М. Попович, *Соціальна робота в Україні і за рубежем: навчально-методичний посібник* / Г. М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2000, с. 47.

социальной работы⁶. Профессионализация социальной работы произошла после того, как она стала основным занятием для значительной группы людей, образовалась система специальных учебных заведений.

Для этого периода характерным является включение психологической составляющей в социальную работу. Многочисленные исследования в области психологии детского развития, социальной психологии и психологии преступности побудили к поиску глубинных причин возникновения социальных проблем индивида. Формируются методы социальной работы: индивидуальный, групповой и социальная работа в общинах, которые на сегодняшний день являются традиционными и классическими.

Становление индивидуального метода произошло в рамках двух парадигм: диагностической и функциональной. Представители диагностической обращали внимание на внутренний мир и психологические особенности клиента. Во время установления диагноза не брались во внимание, социальные процессы и социальная среда. Представители функциональной школы, анализировали влияние социальной среды на процесс предоставления помощи. Первый подход был в большей степени психологическим, а второй – социологическим.

Развитие научных исследований в сфере социальной патологии привели к выводу, что анализ потребностей клиента является недостаточным для того, чтобы побороть социальные проблемы в обществе. Для их искоренения следует выявить социокультурные и социально-психологические причины подобных процессов. Объектами таких исследований становятся распространённые патологии того времени: нищенство, проституция, алкоголизм, самоубийство. Полученные результаты стали основой для развития метода работы с группой и организации реабилитационной работы.

В течение XX века институционализация социальной работы связана с развитием технологий социальной работы, таких как наблюдение, вмешательство, уличная социальная работа. Технологии социальной работы – это способы действия, направленные на восстановление, сохранение, улучшение социальной ситуации индивида, предотвращение негативного влияния социального окружения на развитие личности⁷.

Параллельно с этим в Советском Союзе в 20–30-х годах XX века происходят существенные изменения в социальной структуре общества: коллективизация, раскулачивание, массовая эмиграция, увеличение рабочего класса. Государство становится основным субъектом социальной помощи. Под абсолютный запрет попадают частные, общественные и церковные благотворительные организации. Социальная политика ориентирована на социальное обеспечение и социальное страхование. Изменение образа жизни было спровоцировано изменением идеологии. Ведущей и фактически единственной институциональной формой социальной работы становится социальное обеспечение.

---

⁶ Г. М. Попович, *Соціальна робота в Україні і за рубежом: навчально-методичний посібник* / Г. М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2000, с. 63.

⁷ *Энциклопедия социальной работы*: В 3 т. Т. 1. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993, с. 243.

Государственное социальное обеспечение было для таких категорий населения: участники войны, инвалиды, жертвы террора военного периода. Для всех других категорий помощь предоставлялась в форме поддержки школ, больниц, инвалидных домов, библиотек и т.п.

Для борьбы с детской беспризорностью были созданы детские дома, трудовые коммуны и воспитательные колонии. В 30-х годах расширяются задачи социального обеспечения: трудоустройство и обучение инвалидов; пенсии инвалидам войны; кассы взаимопомощи в колхозах; помощь слепым и глухонемым; содействие кооперативам инвалидов. До 80-х годов система социального обеспечения охватывала почти все слои населения. Расширяется сеть учреждений бесплатного медицинского обслуживания, санаторно-курортное лечение. Пенсионным обеспечением было охвачено почти все категории населения.

Под социальным обеспечением сейчас понимают форму проявления социальной политики государства, направленной на материальное обеспечение определенных категорий населения из государственного бюджета и за счет специальных внебюджетных средств.

Следующей формой институционализации социальной работы в 70–80-х годах XX века стала социальная поддержка. Ее понимают как совокупность позитивных влияний социальной среды на человека, обеспечивающих его интеграцию в систему социальных отношений. В последнее время большинство европейских стран придерживаются принципа, по которому предоставляется возможность активного участия самого клиента в социальной жизни с использованием элементов самопомощи. Социальная защита, наоборот, возникает как длительный патронаж с появлением тенденции к социальному содержанию нетрудоспособных.

Изменение образа жизни происходит в сфере оценки качества жизни. Этот процесс обусловил развитие маркетинговых технологий и появление «общества потребления». В этот период не просто активно изучаются, а искусственно создаются потребности, которые отсутствовали до этого у потребителей. Подробное изучение потребностей с экономической точки зрения предоставило возможность объяснения глубинных механизмов формирования стремлений социально дезадаптированных и не интегрированных в общество индивидов.

В Европе главной идеей социальной работы того времени является тезис о том, что следует создать условия, чтобы индивид, у которого возникают социальные проблемы, не был изолирован от социума. Например, лучше создать условия для реального трудоустройства инвалида, чем тратить деньги на его содержание из бюджета (реализовано в Швеции). Лучше ребенка-сироту воспитывать в приёмной семье, где он быстрее социализируется и будет готов к самостоятельной взрослой жизни, чем воспитывать его в интернате (реализовано в Германии, США). Лучше в местах лишения свободы создать такие условия, чтобы после освобождения бывшие осужденные не нуждались в социальной реабилитации и ресоциализации (реализовано в Дании).

В целом можно утверждать, что социальная поддержка была направлена на удовлетворение потребности в повышении качества жизни и самореализации индивида в социуме.

Следующий шаг в изменении образа жизни значительных масс людей связан с развитием информационных технологий. Появление персональных компьютеров повлекло за собой значительную индивидуализацию потребностей населения,

замкнутость и обособленность проживания. Люди начали терять возможность реального, живого общения, что привело к углублению чувства одиночества. Люди в большей степени чувствуют потребность личного внимания к себе. Наличие такого стремления подтверждает популярность социальных сетей. Сейчас продают не просто товар или услугу, а взаимоотношения. Это в полной мере относится и к социальным услугам: они должны быть индивидуализированными, в них должна проявляться забота о клиенте, социальный работник должен общаться с клиентом, быть его другом и доверенным лицом. Основной институциональной формой социальной работы стало предоставление социальных услуг и социальное сопровождение. Главная потребность, которая удовлетворяется в данной форме – самореализация и самоактуализация личности в социальных процессах и отношениях.

Таким образом, нами утверждается, что изменения образа жизни детерминирует появление новых институциональных форм социальной работы (см. табл.2).

Таблица 2 Институциональные формы социальной работы

Исторический период	Характеристика исторического периода	Изменение способа жизни	Институциональные формы	Потребности, которые удовлетворяются
XVI-XVIII век Западная Европа	Религиозная санкция на получение прибыли. Образование слоя вольнонаемных рабочих	Урбанизация (изменение системы ценностных ориентаций)	Социальная изоляция. Защита от социально опасных членов общества	Удовлетворение базовых потребностей на уровне биологического существования (выживание)
XVIII-XIX век США и Европа	Появление гражданских свобод	Изменение государственного строя (изменение жизненных приоритетов)	Карцерная система	Экзистенциальные, (принятие, присоединение)
XIX - начало XX века Россия	Отмена крепостничества	Изменение структуры занятости (изменение в системе ценностных ориентаций)	Государственное социальное попечительство	Безопасность, комфорт, повышение компетентности
Начало XX века США та Европа	Развитие гуманитарных наук	Поиск причин социальных проблем (изменение системы ожиданий)	Развитие технологий социальной работы	Высокая оценка собственных достижений, познание
20-30-е года XX века СССР	Коллективизация, раскулачивание, массовая	Изменение идеологии	Социальное обеспечение	Обеспечение жизнедеятельности, стремление к принадлежности

	эмиграция			
70-80-е XX века	Переориентация на общество потребления	Изменение оценки качества жизни	Социальная поддержка	Повышение качества жизни. Самореализация
90-е годы XX – XXI века	Развитие информационных технологий	Изменение жизненных приоритетов	Социальные услуги	Само-актуализация

5. ВЫВОДЫ

Становление социальной работы, началось с благотворительности, и осуществлялось по зову сердца. Дальнейшая судьба человека, который получал помощь, не всегда была интересна благодетелю. Центральной фигурой всегда было лицо, которое подает, а не субъект помощи. В связи с укреплением позиций государства формируется система социальной защиты, которая усложняя свою структуру, начинает объединять социальную помощь, социальное обеспечение и социальное страхование. Появление социальной поддержки стало одной из прогрессивных форм, которая активно вовлекает граждан в поиск выхода из сложившейся затруднительной ситуации, в которой они оказались.

Деперсонализацию, которая длительное время господствовала в сфере социальной работы, пытаются преодолеть путем популяризации социальных услуг в более индивидуальной форме и через организацию самопомощи. Институционализация социальной работы происходит за счет смещения акцентов с личности благодетеля на потребности конкретного клиента. Утверждение принципов субъектности и индивидуального подхода – главные признаки современной социальной работы. Можно предположить, что основное направление развития социальной работы в XXI веке связано с обеспечением экологичности общественной жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бережной Н.М. Человек и его потребности. – М.: Форум, 2000. – <http://lib.vvsu.ru/books/servis/>
- [2] Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.
- [3] Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: навчально-методичний посібник / Г. М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2000.
- [4] Энциклопедия социальной работы: В 3 т. Т. 1. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993.

ZMIANY SPOSOBU ŻYCIA JAKO CZYNNIK ROZWOJU PRACY SOCJALNEJ

Badaniu poddano proces instytucjonalizacji pracy społecznej. Zakłada się hipotezę, iż zmiana stylu/sposobu/podejścia do/życia jest czynnikiem, który odgrywa znaczną rolę, przy wyłanianiu się form pracy społecznej.

Przedstawiono szereg cech, które ujawniają obecność zmian w sposobie/ stylu/podejściu do/życia: zmiany systemu wartości, ideologii, zmiany systemu oczekiwań, życiowych priorytetów, wartości, zmiany sposobu oceniania jakości życia, zmiany potrzeb społecznych. Powstanie pracy społecznej odbywa się wówczas, gdy potrzeba indywidualna przekształca się w potrzebę grupy i wymaga zaspokojenia jej na poziomie społeczeństwa.

Poddano analizie załączki form pracy społecznej: dobroczynność, dobroczynność kościelną oraz pomoc społeczną. Profesjonalizacja pracy społecznej związana jest z przesunięciem zaspokojenia potrzeb własnych w procesie dobroczynności do analizy zawartości potrzeb klientów.

Wyszczególnione zostały historyczne procesy i wydarzenia, które wywołały bardzo ważne zmiany w sposobie życia ludzkości. Do nich możemy zaliczyć pojawienie się miast i pracowników, formowanie idei swobód obywatelskich, zniwelowanie pańszczyzny, rozwój nauk humanistycznych, przekierowanie na społeczeństwo konsumpcji oraz rozwój technologii informacyjnych.

Udowodniono, że zmiany sposobu życia powodują pojawienie się nowych socjalnych potrzeb. Ostatnie muszą być zaspokajane w nowych formach organizacji pomocy mieszkańcom. Potrzeby różniły się w zależności od czasów historycznych. Były nimi izolacja społeczna, państwowa opieka społeczna, technologie pracy socjalnej, ubezpieczenie społeczne, wsparcie socjalne, usługi społeczne.

Zwrócono uwagę na to, że pojawienie się podmiotu jest głównym osiągnięciem w przypadku kształtowania się nowoczesnej pracy socjalnej jako sfery, która zabezpiecza ekologię życia społecznego.

Słowa kluczowe: instytucjonalizacja, sposób życia, formy pracy socjalnej.

WAY OF LIFE CHANGE AS A DETERMINANT OF SOCIAL WORK DEVELOPMENT

The work explores social work institutionalization process. It is hypothesized that lifestyle change is the key factor in the emergence of the new forms of social work.

The work presents a number of characteristics that indicate the presence of changes in the way of life: change of the value system, ideology; change of the expectations system, life priorities, goals; change of life quality assessment; social needs change.

The work demonstrates that the formation of social work takes place when the individual need turns into a group need and seeks satisfaction on the social level.

The social work proto-forms were analyzed: princely charity, church charity and public assistance. The need for charity always belongs to the giver. The need is that of benefactor and not of the one who receives such aid. The emergence of professional social work is connected with the move of personal needs satisfaction in the process of charity towards the direct analysis of the client needs content.

The work points out historical processes and events that triggered major changes in the humankind's way of life: emergence of cities and independent contractors, formation of the idea of civil liberties, the abolition of serfdom, development of liberal arts, shift towards the consumer society, development of information technologies.

It was proved that lifestyle change provokes the emergence of new social needs that require satisfaction in the new forms of organization of public aid. In different historical

periods these forms were as follows: social isolation, punishment cell system, state social guardianship, social work technologies, social security, social assistance and social services.

It is emphasized that the emergence of subjectivity is a major achievement in the development of modern social work as a sphere, which ensures sustainability of public life.

Keywords: institutionalization, way of life, social work forms

DOI:10.7862/rz.2014.hss.24

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Ireneusz NOWAK¹

PEŁNOMOCNIK DO SPRAW DORĘCZEŃ W PROCEDURZE PODATKOWEJ

Artykuł poświęcony jest problematyce związanej z obowiązkiem ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń. Autor wykazał, że obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń spoczywa na stronie postępowania podatkowego i dotyczy wyłącznie podatników będących osobami fizycznymi. Zatem nie ma on zastosowania do innych podmiotów, na przykład osób prawnych, czy też jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej.

Z dokonanych w publikacji ustaleń wynika, że według art. 147 § 1 Ordynacji podatkowej w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej 2 miesięcy, strona obowiązana jest do ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń. Innymi słowy – chodzi o każdy wyjazd zagraniczny, zarówno ten, który spowoduje zmianę adresu w rozumieniu art. 146 Ordynacji podatkowej, jak i takiej zmiany nie wywoła, ponieważ istotny jest realny czas pobytu za granicą, czyli nieprzerwany dwumiesięczny okres przebywania.

W artykule wskazano również, że w przypadku ewentualnych zaniedbań, uchybień, itp., których dopuścił się pełnomocnik do spraw doręczeń, okoliczność ta nie może być skutecznie powoływana przez mocodawcę (stronę) w toku postępowania podatkowego. Ponadto fakt ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń należy oznajmić organowi podatkowemu właściwemu w sprawie. W przeciwnym razie pismo uznaje się za doręczone pod dotychczasowym adresem, a organ podatkowy pozostawia je w aktach sprawy. Oznacza to, że skutkiem prawnym braku dopełnienia obowiązku zawiadomienia organu administracji publicznej o zmianie adresu będzie przyjęcie fikcji prawnej skutecznego dokonania doręczenia, w przypadku gdy organ podjął próbę dokonania doręczenia pod nieaktualny adres. Innymi słowy, w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej dwóch miesięcy, strona (osoba fizyczna) obowiązana jest do ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń, a fakt ten musi zgłosić organowi podatkowemu właściwemu w sprawie, ponieważ niedopełnienie wymienionych obowiązków będzie skutkowało przyjęciem fikcji doręczenia wszelkich pism pod dotychczasowym adresem.

Słowa kluczowe: pełnomocnik, podatnik, postępowanie podatkowe, doręczenie, fikcja prawna

1. WPROWADZENIE

Celem niniejszej publikacji jest analiza obowiązku podatkowego, jaki spoczywa na dłużniku podatkowym, który wyjeżdża za granicę w zakresie ustanowienia tak zwanego pełnomocnika do spraw doręczeń. Punktem wyjścia dla całego opracowania jest ustalenie istoty instytucji pełnomocnika do spraw doręczeń, a także szerzej – „bytu” pełnomocnictwa w tym zakresie. Przedmiotem artykułu jest także próba wykazania, na kogo dokładnie ustawodawca nakłada analizowane obciążenie podatkowe. Rozważania obejmują również zagadnienia związane z problemem kwalifikacji pełnomocnika do

---

¹ Dr Ireneusz Nowak, Katedra Materialnego Prawa Podatkowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, ul. Kopcińskiego 8/12, 90-232 Łódź, e – mail: irnowak@uni.lodz.pl

spraw doręczeń w zakresie skutków jego zaniedbań oraz fikcją prawną skutecznego doręczenia pism podatkowych w świetle art. 147 § 4 Ordynacji podatkowej².

2. OBOWIĄZEK USTANOWIENIA PEŁNOMOCNIKA DO SPRAW DORĘCZEŃ

Zgodnie z art. 147 § 1 i 2 Ordynacji podatkowej obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń spoczywa *explicite* na stronie procedury podatkowej. *A contrario* obowiązek ten nie dotyczy innych uczestników postępowania, a tym bardziej przedstawiciela ustawowego, czy też pełnomocnika³. Obowiązek ustanowienia pełnomocnika do doręczeń odnosić się będzie tylko do podatników będących osobami fizycznymi. *A contrario* nie ma on zastosowania do innych podmiotów, to jest osób prawnych i jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej⁴. Dokonując interpretacji przepisu art. 147 O.p., a także wspomagając się brakiem odesłania z art. 151 O.p. do pełnomocnika do spraw doręczeń, należy uznać, że chodzi w tym przepisie wyłącznie o osoby fizyczne⁵. Ponadto *expressis verbis* o osobie fizycznej można przeczytać już w następnym paragrafie drugim art. 147 O.p. Zatem adresatem obowiązku z art. 147 O.p. jest podatnik (osoba fizyczna) wyjeżdżająca za granicę. Również według orzecznictwa uregulowanie art. 147 § 1 i 2 O.p. dotyczy tylko stron będących osobami fizycznymi – z tego powodu nie ma zastosowania do innych podmiotów, na przykład osób prawnych, czy jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej⁶. Na marginesie warto zauważyć, że zarówno osoby prawne, jak i jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej nie mogą wyjeżdżać za granicę⁷. Analogicznie można przeczytać w piśmiennictwie, że obowiązek ustanowiony w art. 147 O.p. dotyczy wyłącznie osób fizycznych, ponieważ „wskazuje na to użycie w jego paragrafie pierwszym sformułowania «wyjazd», które może odnosić się wyłącznie do osób fizycznych. Natomiast paragraf drugi w odniesieniu do osób zagranicznych wprost ogranicza obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń do osób fizycznych”⁸.

² Ustawa z 29 sierpnia 1997 r. Ordynacja podatkowa; tekst jedn.: DzU 2012, poz. 749, ze zm. (dalej: O.p.).

³ B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, t. II, TNOiK, Toruń 2007, s. 133.

⁴ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego (dalej: WSA) w Rzeszowie z 17 lutego 2009 r., I SA/Rz 702/08, www.nsa.gov.pl (dalej „CBOSA”).

⁵ B. Dauter, [w:] S. Babiarz, B. Dauter, B. Gruszczyński, R. Hauser, A. Kabat, M. Niezgódka-Medek, *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013, s. 714.

⁶ Wyrok WSA w Rzeszowie z 17 lutego 2009 r., I SA/Rz 702/08, „Lex” nr 489743.

⁷ Wyrok WSA w Rzeszowie z 17 lutego 2009 r., I SA/Rz 700/08, „CBOSA”; wyrok WSA w Warszawie z 20 lipca 2005 r., III SA/Wa 1135, [w:] *Ordynacja podatkowa. Orzecznictwo sądów administracyjnych w sprawach podatkowych*, red. B. Dauter, LexisNexis, Warszawa 2007, s. 425; P. Pietrasz, [w:] J. Brolik, R. Dowgier, L. Etel, C. Kosikowski, P. Pietrasz, M. Popławski, S. Presnarowicz, W. Stachurski, *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2013*, „Lex/el”; odmiennie – J. Zimmermann, *Ordynacja podatkowa. Postępowanie podatkowe. Komentarz*, TNOiK, Toruń 1998, s. 84.

⁸ B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 133.

Jak trafnie zauważono w piśmiennictwie, przymiot strony można uzyskać wyłącznie w trakcie postępowania podatkowego⁹, czyli w sprawie podatkowej zawisłej przed organem podatkowym¹⁰. Tezę tę potwierdza między innymi wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 28 września 2010 r., w którym sąd wskazał, że obowiązek informowania organu podatkowego o zmianie miejsca zamieszkania istnieje tylko w „toku postępowania”, które zaczyna się dopiero z chwilą doręczenia stronie postanowienia o wszczęciu postępowania podatkowego lub złożenia wniosku przez podatnika¹¹. Zatem obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń będzie ciążył na osobie fizycznej, w wypadku gdy toczy się wobec niej postępowanie podatkowe¹², ponieważ podatnik uzyskuje przymiot strony w procedurze podatkowej jedynie z chwilą jej wszczęcia (niezależnie, czy z urzędu, czy też na wniosek)¹³. Innymi słowy – zasadny jest wniosek, „że w sytuacji, gdy osoba fizyczna wyjeżdża za granicę, ustanowiwszy uprzednio pełnomocnika, zaś w trakcie jej pobytu za granicą zostaje wszczęte kolejne postępowanie podatkowe, osoba ta nie ma obowiązku ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń w tym drugim postępowaniu. Jednocześnie pełnomocnik ustanowiony w pierwszej ze spraw, nie może być uznany za pełnomocnika do spraw doręczeń w drugiej ze spraw”¹⁴. Analogicznie, biorąc pod uwagę fakt, że obowiązek z art. 147 § 1 O.p. nałożony jest *explicite* na stronę – „osoba wyjeżdżająca za granicę na okres dłuższy niż 2 miesiące jeszcze przed wszczęciem postępowania podatkowego nie ma obowiązku ustanowienia pełnomocnika”¹⁵.

Zgodnie z art. 147 § 1 O.p. w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej 2 miesięcy, strona obowiązana jest do ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń¹⁶. Należy przy tym pamiętać, że w art. 147 O.p. ustawodawca jasno „zakreśla”, iż chodzi o każdy wyjazd zagraniczny, zarówno ten, który spowoduje zmianę adresu w rozumieniu art. 146 O.p., jak i taki, który takiej zmiany nie wywoła¹⁷. Zatem istotny jest realny czas pobytu za granicą¹⁸, czyli nieprzerwany dwumiesięczny okres przebywania.

Przepis art. 147 O.p. stanowi wyjątek od normy prawnej wyrażonej w art. 136 O.p., zgodnie z którą możliwość działania przez pełnomocnika uzależniona jest od woli strony postępowania podatkowego, mającej tak zwaną zdolność postulacyjną¹⁹. Daje temu wyraz wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Olsztynie z 21 listopada 2013 r., w

⁹ P. Pietrasz, *op. cit.*

¹⁰ J. Borkowski, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, R. Mastalski, J. Zubrzycki, *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2008*, Unimex, Wrocław 2008, s. 639.

¹¹ Wyrok WSA w Warszawie z 28 września 2010 r., III SA/Wa 885/10, „Legalis” nr 387399.

¹² B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 133.

¹³ Zob. art. 165 O.p.

¹⁴ B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 134.

¹⁵ P. Pietrasz, *op. cit.*

¹⁶ Obowiązek, o którym mowa w art. 147 § 1 O.p., dotyczy również osób fizycznych będących nierezydentami w rozumieniu przepisów prawa dewizowego (art. 147 § 2 O.p.). Ponadto „po nowelizacji z 10.01.2014 r. bardzo ważnym wyjątkiem od tej zasady jest przypadek, gdy doręczenie następuje za pomocą środków komunikacji elektronicznej. Wtedy nie ma obowiązku ustanowienia pełnomocnika”, *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2014*, red. H. Dzwonkowski, „Legalis/el”.

¹⁷ P. Pietrasz, *op. cit.*

¹⁸ J. Borkowski, *op. cit.*, s. 639.

¹⁹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego (dalej NSA) z 17 lutego 2012 r., II FSK 1546/10, „CBOSA”.

którym sąd podkreśla, że „zasadniczo nie ma bowiem obowiązku ustanawiania pełnomocnika, a jedynie prawo do takiego ustanowienia przewidziane w art. 136 O.p., w którego treści zawarto sformułowanie «strona może działać przez pełnomocnika» wskazujące na możliwość a nie obowiązek (choć np. art. 147 nakłada na stronę taki obowiązek w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej dwóch miesięcy, przy czym chodzi w tym przypadku o pełnomocnika do spraw doręczeń)”²⁰.

Jeżeli podatnik ustanowi kilku pełnomocników do spraw doręczeń, powinien wyznaczyć jednego z nich jako właściwego do spraw doręczeń. Innymi słowy – w sytuacji ustanowienia dwóch lub większej liczby pełnomocników podatnik jest uprawniony do wskazania, któremu pełnomocnikowi należy doręczać pisma procesowe²¹. Wskazanie powinno mieć postać oświadczenia procesowego strony, którego można dokonać w piśmie procesowym, na przykład w podaniu skierowanym do organu podatkowego, bądź też ustnie do protokołu (art. 168 O.p.) lub w pełnomocnictwie udzielonym jednemu z pełnomocników²². Jak podnosi judykatura, „w postępowaniu podatkowym dopuszczalne jest ustanowienie kilku pełnomocników a żaden przepis nie wymaga, aby zostało to dokonane w odrębnych dla poszczególnych pełnomocników dokumentach pełnomocnictw”²³.

W przypadku zaniechania powyższego obowiązku organ podatkowy doręczy pismo jednemu z pełnomocników do spraw doręczeń²⁴. Obowiązek ustanowienia pełnomocnika do doręczeń nie wystąpi, jeżeli podatnik już ma ustanowione zastępstwo procesowe²⁵. Innymi słowy, w „sytuacji, w której strona toczącego się postępowania podatkowego jest już reprezentowana przez przedstawiciela bądź pełnomocnika, w razie jej wyjazdu za granicę obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń nie powstanie. W takich bowiem okolicznościach tenże przedstawiciel lub pełnomocnik, już w sprawie działający, będzie adresatem pism wysyłanych przez organ podatkowy”²⁶.

Jeżeli prawodawca nałożył na osoby fizyczne obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń w przypadku wyjazdu na okres co najmniej 2 miesiące, to tym bardziej umocowany pełnomocnik do spraw doręczeń, który fizycznie opuścił swoje biuro w związku z rozwiązaniem umowy najmu, musi „zabezpieczyć” prawidłową reprezentację strony²⁷. Tym samym na pełnomocniku do spraw doręczeń spoczywa obowiązek informowania o każdorazowej zmianie adresu, gdyż organ podatkowy prowadzący postępowanie nie ma obowiązku ustalenia adresu pełnomocnika, na przykład poszukując go w zasobach internetowych²⁸. Tym bardziej nie można przyjmować domniemania, że organ prowadzący postępowanie podatkowe powinien ustalić adres pełnomocnika do spraw doręczeń na podstawie materiałów z innych spraw podatkowych prowadzonych przez ten organ, w których był on umocowany²⁹. Innymi słowy, zmiana adresu

²⁰ Wyrok WSA w Olsztynie z 21 listopada 2013 r., I SA/Ol 656/13, „CBOSA”.

²¹ Wyrok NSA z 28 maja 2013 r., I FSK 867/12, „Lex” nr 1363484.

²² *Ibidem*.

²³ Wyrok NSA z 18 kwietnia 2012 r., I FSK 934/11, „Lex” nr 1168167.

²⁴ Zob. art. 145 § 3 O.p.

²⁵ R. Dowgier, L. Etel, C. Kosikowski, P. Pietrasz, M. Popławski, S. Presnarowicz, *op. cit.*

²⁶ *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2014*.

²⁷ Wyrok NSA z 8 maja 2013 r., I FSK 958/12, „Legalis” nr 762923.

²⁸ Wyrok WSA we Wrocławiu z 8 lipca 2009 r., III SAB/Wr 15/09, „Legalis” nr 180018.

²⁹ *Ibidem*.

zamieszkania pełnomocnika do spraw doręczeń nie zwalnia go z powinności należytej staranności i dbałości o interesy podatnika, zwłaszcza w sytuacji gdy toczą się wobec strony postępowania przed organami podatkowymi³⁰. Przykładowo w świetle wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z 8 października 2013 r. organ podatkowy musi zostać zawiadomiony o fakcie ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń w danej, konkretnej sprawie (pełnomocnictwo ma być złożone do akt konkretnej sprawy)³¹. Zatem „faktu istnienia pełnomocnictwa organ podatkowy nie może domniemywać, a ponadto organ podatkowy nie ma obowiązku podejmowania poszukiwań i sprawdzania, czy ewentualnie innym organom nie zostało złożone takie pełnomocnictwo”³².

„Osoba fizyczna składająca wniosek o wszczęcie postępowania podatkowego, przebywająca w chwili złożenia wniosku za granicą i podająca we wniosku wyłącznie zagraniczny adres lub zagraniczny adres jako adres do korespondencji, ma obowiązek ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń, o którym mowa w art. 147 § 1 O.p.”³³. Biorąc pod uwagę analizowaną sytuację, słuszne wydaje się uregulowanie, które znalazło się w procedowanym projekcie ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja podatkowa oraz niektórych innych ustaw, zgodnie z którym proponuje się, aby strona, która zmieniła adres na zagraniczny, miała obowiązek ustanowienia krajowego pełnomocnika do spraw doręczeń, z tym że ten pełnomocnik będzie ustanawiany bez względu na okres przebywania poza granicami kraju³⁴.

3. ISTOTA PEŁNOMOCNICTWA DO SPRAW DORĘCZEŃ

Jak podnosi się w piśmiennictwie, „zawiadomienie podatnika o wyjeździe za granicę kierowane do organu podatkowego nie może wywołać skutku prawnego w postaci odroczenia bądź zawieszenia działań tego organu. Strona nie może poprzez wyjazd w nieznanym kierunku i na nieokreślony czas uniemożliwić doręczanie jej pism, w tym zwłaszcza decyzji, i doprowadzać w taki sposób do upływu okresu przedawnienia. Ustanowienie pełnomocnika do spraw doręczeń powinno nastąpić z zachowaniem formy prawnej określonej w art. 137 O.p. W przepisie tym chodzi o każdy wyjazd zagraniczny, zarówno powodujący zmianę adresu w rozumieniu art. 146 O.p., jak i takiej zmiany niewywołujący”³⁵.

W sytuacji wyjazdu długotrwałego za granicę (ponad 2 miesiące) przepis art. 147 O.p. nakłada na stronę obowiązek ustanowienia pełnomocnika do doręczeń (art. 147 § 1 O.p.). *A contrario* strona, która planuje wyjazd na krótszy okres, nie ma takiego obowiązku – może jednak ustanowić pełnomocnika do doręczeń, jeżeli chce uniknąć skutków ewentualnego doręczenia zastępczego w trybie art. 150 O.p.³⁶. Zatem błędne jest wnioskowanie strony, że w sytuacji gdy wyjedzie za granicę na okres krótszy niż 2

³⁰ Wyrok NSA z 10 kwietnia 2013 r., I FSK 538/12, „CBOSA”.

³¹ Wyrok WSA w Krakowie z 8 października 2013 r., I SA/Kr 1120/13, „CBOSA”.

³² *Ibidem*.

³³ B. Dauter, *op. cit.*, s. 716.

³⁴ *Projekt założeń do nowelizacji Ordynacji podatkowej*, www.mf.gov.pl.

³⁵ P. Pietrasz, *op. cit.*

³⁶ Wyrok NSA z 7 września 2012 r., II FSK 175/11, „Lex” nr 1218362; szerzej: A. Olesińska, *Doręczenia pism w postępowaniu podatkowym – wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego” 2011/4, s. 83 i n.

miesiące i zawiadomi o tym organ podatkowy, nie ustanawiając pełnomocnika do doręczeń, organ podatkowy zostaje pozbawiony możliwości skutecznego doręczenia jej każdego pisma w prowadzonym postępowaniu podatkowym³⁷. Jak trafnie podnosi orzecznictwo art. 147 § 1 O.p., nie wyłącza stosowania przepisów art. 149–150 O.p., określających skutek doręczenia zastępczego w przypadku nieobecności adresata w miejscu zamieszkania do czasu powstania obowiązku ustanowienia pełnomocnika do doręczeń, ani nie zakazuje dokonywania doręczeń przez okres nieobecności podatnika wynoszący mniej niż 2 miesiące³⁸.

Z dokonanych ustaleń wynika, że strona postępowania podatkowego nie może poprzez wyjazd za granicę uniemożliwiać doręczania jej pism – w tym zwłaszcza decyzji podatkowych³⁹. Takie postępowanie doprowadzałoby do przedawnienia zobowiązań podatkowych⁴⁰. Dla przykładu podatek, który poinformuje organ podatkowy o wymeldowaniu się z miejsca stałego pobytu (adresu do korespondencji), nie wskazując nowego adresu, a dodatkowo wyjeżdżając z kraju na okres przekraczający 2 miesiące, jest zobligowany, zgodnie z art. 147 § 1 O.p., do ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń⁴¹. Zatem organ podatkowy nie jest związany żądaniem strony, w którym domaga się doręczenia pism w oznaczonym przedziale czasowym, stosownym ze względu na interesy strony niezwiązane z toczącym się postępowaniem. Działanie takie zmierzałoby do obejścia przepisów o dekoncentracji postępowania podatkowego, w szczególności o zawieszeniu tego postępowania⁴². Gdyby organ podatkowy przystał na „propozycję” strony, naruszyłby zasadę szybkości postępowania podatkowego, zgodnie z którą obowiązany jest wydać rozstrzygnięcie w sprawie podatkowej tak szybko, jak to możliwe, aby uchronić się od zarzutu bezczynności⁴³.

W świetle art. 147 § 2 O.p., jeżeli strona nie przebywa za granicą, ale w swoim mieszkaniu, na przykład przerywa pobyt za granicą i wraca do Polski, choćby na krótki czas – to mimo ustanowionego wcześniej pełnomocnika do doręczeń – zobowiązana jest osobiście odbierać wszelką korespondencję⁴⁴. A *contrario* organy podatkowe zobowiązane są doręczać pisma pełnomocnikowi do spraw doręczeń tylko w razie wyjazdu strony za granicę na okres co najmniej 2 miesięcy. A zatem jeżeli podatek przebywa w swoim mieszkaniu i jednocześnie składa w organie podatkowym oświadczenie o wyjeździe za granicę i ustanowieniu pełnomocnika do doręczeń – nie zmienia to dyspozycji z art. 147 O.p.⁴⁵.

4. OSOBA FIZYCZNA JAK PEŁNOMOCNIK DO SPRAW DORĘCZEŃ

Zgodnie z art. 137 § 1 O.p. pełnomocnikiem strony może być osoba fizyczna mająca

³⁷ Wyrok NSA z 18 października 2012 r., I FSK 2179/11, „Lex” nr 1233075.

³⁸ Wyrok NSA z 17 lutego 2012 r., II FSK 1546/10, „CBOSA”; wyrok NSA z 10 kwietnia 2013 r., I FSK 533/12, „CBOSA”.

³⁹ Wyrok WSA we Wrocławiu z 20 grudnia 2011 r., I SA/Wr 1376/11, „Legalis” nr 425194.

⁴⁰ Szerzej: G. Łaszczyca, A. Matan, *Doręczenie w postępowaniu administracyjnym ogólnym i podatkowym*, Zakamycze, Kraków 1998, s. 143.

⁴¹ Wyrok WSA w Łodzi z 7 lipca 2011 r., I SA/Łd 554/11, „Legalis” nr 388029.

⁴² Wyrok WSA w Rzeszowie z 25 listopada 2010 r., I SA/Rz 672/10, „Legalis” nr 456959.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Wyrok WSA w Warszawie z 7 lutego 2013 r., III SA/Wa 2166/12, „Legalis” nr 772416.

⁴⁵ *Ibidem*.

pełną zdolność do czynności prawnych. Innymi słowy – „pełnomocnikiem może być ustanowiona każda osoba fizyczna mająca pełną zdolność do czynności prawnych”⁴⁶, przy czym Ordynacja podatkowa – w przeciwieństwie do Kodeksu postępowania administracyjnego⁴⁷ – *expressis verbis* stanowi, że chodzi o pełną zdolność do czynności prawnych. A *contrario* osoba mająca ograniczoną zdolność do czynności prawnych nie może być pełnomocnikiem w postępowaniu podatkowym⁴⁸. Ponadto przepis art. 137 § 1 O.p. wyłącza możliwość ustanowienia pełnomocnikiem strony osoby prawnej⁴⁹, czy jednostki organizacyjnej niemającej osobowości prawnej⁵⁰, a wada postępowania w tym zakresie nie może być konwalidowana⁵¹.

Pełnomocnictwo powinno być udzielone na piśmie⁵² lub zgłoszone ustnie do protokołu (art. 137 § 2 O.p.). Jednakże zasadą jest składanie pełnomocnictwa w formie pisemnej, natomiast w wypadku ustnego zgłoszenia wymagane jest sporządzenie z tej czynności protokołu⁵³. Daje temu wyraz również orzecznictwo, w którym można przeczytać, że „wołą ustawodawcy było, aby fakt udzielenia pełnomocnictwa był w aktach sprawy pisemnie udokumentowany”⁵⁴.

Powyższe rozważania pozwalają stwierdzić, że pełnomocnik dołącza do akt⁵⁵ oryginał lub urzędowo poświadczony odpis pełnomocnictwa, na przykład przez notariusza⁵⁶.

⁴⁶ J. Brolik, R. Dowgier, L. Etel, C. Kosikowski, P. Pietrasz, M. Popławski, S. Presnarowicz, W. Stachurski, *op. cit.*

⁴⁷ Ustawa z 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego; tekst jednolity: DzU 2013, poz. 267, ze zm.

⁴⁸ B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne i sądownoadministracyjne*, LexisNexis, Warszawa 2009, s. 142.

⁴⁹ Por. wyrok WSA w Lublinie z 8 marca 2011 r., II SA/Lu 874/10, „CBOSA”.

⁵⁰ M. Szubiakowski, *Pełnomocnicy w postępowaniu podatkowym*, „Przegląd Podatkowy” 2002/1, s. 50; J. Siemieniako, M. Charkiewicz, *Pełnomocnik w Ordynacji podatkowej – wybrane problemy*, „Monitor Podatkowy” 2007/7; T. Brzezicki, I. Fisz, *Konwalidacja braku umocowania pełnomocnika w postępowaniu administracyjnym i podatkowym*, „Przegląd Podatków Lokalnych i Finansów Samorządowych” 2013/3, s. 23.

⁵¹ Por. wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z 28 kwietnia 2010 r., II SA/Go 196/10, „Legalis” nr 250596; R. Kowalski, *Pełnomocnictwo w postępowaniu podatkowym*, „Vademecum Doradcy Podatkowego/el”.

⁵² Ordynacja podatkowa nie zna złożenia pełnomocnictwa w formie faksu – por. wyrok WSA w Gdańsku z 22 września 2009 r., I SA/Gd 523/09, „Legalis” nr 217519.

⁵³ *Polskie prawo podatkowe. Podręcznik akademicki*, red. W. Nykiel, W. Chróścielewski, K. Koperkiewicz–Mordel, M. Sęk, M. Wilk, Difin, Warszawa 2013, s. 106–107.

⁵⁴ Wyrok WSA w Białymstoku z 10 stycznia 2007 r., I SA/Bk 432/06, „CBOSA”.

⁵⁵ „Za akta sprawy uważa się dokumenty zebrane w toku konkretnego postępowania, opisane sygnaturą, kwalifikacją prawną i in. Dla każdej sprawy zakłada się odrębne akta. Nie ulega zatem wątpliwości, że zgodnie z art. 137 § 3 ustawy – Ordynacja podatkowa pełnomocnik dołącza oryginał lub urzędowo poświadczony odpis pełnomocnictwa do akt konkretnej sprawy” – pismo Izby Skarbowej w Poznaniu z 16 marca 2010 r., ILPB3/423-2/10-4/EK. Również w judykaturze „za «akta» w świetle art. 137 § 3 O.p. rozumieć należy akta konkretnej sprawy podatkowej, w której prowadzone jest z udziałem konkretnej strony konkretne postępowanie podatkowe” – wyrok WSA w Lublinie z 12 października 2011 r., I SA/Lu 350/11, „Lex” nr 1117247. Innymi słowy, „nie można występującego w art. 137 § 3 O.p. terminu «akta» rozumieć w znaczeniu obejmującym wszelkie dokumenty znajdujące się w dyspozycji organu, w tym te zgromadzone w toku odrębnych postępowań, wszczętych na podstawie różnych postanowień, i to niezależnie od związków podmiotowych i przedmiotowych pomiędzy tymi postępowaniami. Chodzi bowiem o akta

Jednakże adwokat, radca prawny, a także doradca podatkowy mogą sami uwierzytelnić odpis udzielonego im pełnomocnictwa oraz odpisy innych dokumentów wskazujących ich umocowanie⁵⁷. Innymi słowy – pełnomocnictwo do spraw doręczeń w procedurze podatkowej musi zostać uzewnętrznione, czyli informacja o jego istnieniu musi dotrzeć do organu podatkowego, a informacja ta – zgodnie z obowiązującą w jurysdykcyjnym postępowaniu podatkowym zasadą pisemności – musi znaleźć odzwierciedlenie w aktach sprawy. Zatem momentem, od którego pełnomocnik wstępuje do sprawy jako reprezentant strony, jest złożenie do akt sprawy pełnomocnictwa lub jego odpisu⁵⁸.

5. KWALIFIKACJE PEŁNOMOCNIKA DO SPRAW DORĘCZEŃ A SKUTKI JEGO ZANIEDBAŃ

Pełnomocnik w postępowaniu podatkowym – także pełnomocnik do spraw doręczeń – nie musi się legitymować żadnymi wiadomościami, ani też kwalifikacjami fachowymi⁵⁹ w sprawach podatkowych – wystarczy, że strona obdarzy go zaufaniem⁶⁰. Innymi słowy, przepisy Ordynacji podatkowej nie ustanawiają tak zwanego „przymusu adwokacko-radcowskiego”⁶¹. Także w doktrynie takie podejście znajduje aprobatę, ponieważ „bez znaczenia jest wykształcenie, wykonywany zawód czy też kwalifikacje tej osoby. Pomiędzy mocodawcą a pełnomocnikiem nie muszą również zachodzić powiązania rodzinne, czy też prawne (np. pozostawanie w stosunku pracy, pokrewieństwa itp.)”⁶². Tym samym pełnomocnik do spraw doręczeń nie musi mieć żadnych fachowych kwalifikacji ani doświadczenia zawodowego. Innymi słowy, nie musi to być osoba mająca określone uprawnienia zawodowe, na przykład doradca podatkowy, adwokat, czy też radca prawny⁶³.

W wypadku ewentualnych zaniedbań, uchybień, itp., których dopuścił się pełnomocnik do spraw doręczeń, okoliczność ta nie może być skutecznie powoływana przez stronę w toku postępowania podatkowego⁶⁴. Na poparcie tego poglądu przywołać można chociażby postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 18 stycznia 2013

---

konkretnego postępowania podatkowego albo kontroli podatkowej” – wyrok NSA z 24 lutego 2011 r., I FSK 111/10, „LexisNexis” nr 2561115.

⁵⁶ K. Startek, *Pełnomocnictwo w prawie podatkowym*, „Przegląd Podatkowy” 2008/5, s. 29.

⁵⁷ W przypadku pozostałych pełnomocników odpis taki może być uwierzytelniony urzędowo lub poświadczony notarialnie – szerzej: *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2014*.

⁵⁸ P. Karwat, *Jak uniknąć nieporozumień z organami podatkowymi przy ustanawianiu i odwoływaniu pełnomocnictwa?*, „Prawo i Podatki” 2006/4, s. 22; stanowisko przeciwne reprezentuje A. Mariański, *Funkcje, zadania i obowiązki pełnomocnika*, „Prawo i Podatki” 2008/8, s. 28–29.

⁵⁹ B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 91.

⁶⁰ A. Sędkowska, K. Stelmaszczyk, *Reprezentacja strony w postępowaniu podatkowym na tle orzecznictwa*, „Finanse Komunalne” 2006/11, s. 64.

⁶¹ F. Świtłała, *Glosa do wyroku WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r.*, VI SA/Wa 1245/04, „Przegląd Podatkowy” 2005/9, s. 47; B. Adamiak, J. Borkowski, *op. cit.*, s. 142.

⁶² J. Brolik, R. Dowgier, L. Etel, C. Kosikowski, P. Pietrasz, M. Popławski, S. Presnarowicz, W. Stachurski, *op. cit.*,

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Por. B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 91; por. wyrok Sądu Apelacyjnego (dalej SA) w Warszawie z 8 lipca 2005 r., VI ACa 222/05, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2007/3, poz. 9.

r., w którym sąd zauważa, iż „powierzenie dokonywania określonych czynności w sprawie innym osobom – nie powoduje, że osoba, na której ciąży obowiązek dokonania konkretnej czynności w określonym terminie «pozbywa się» w ten sposób odpowiedzialności za należyte wypełnienie tego obowiązku. W przeciwnym wypadku, «opłacalne» byłoby przekazanie dokonania danej czynności osobie trzeciej, gdyż niezależnie od tego, czy osoba ta prawidłowo by się z zadania wywiązała (i z jakich względów ewentualnie by tego nie zrobiła) na stronę postępowania «przeszłyby» jedynie pozytywne rezultaty działań takiej osoby, a w przypadku niewywiązania się (nieprawidłowego wywiązania się) przez tę osobę z powierzonego jej zadania stronie nie można byłoby przypisać winy nawet wtedy, gdyby niedokonanie czynności było rezultatem rażących zaniedbań takiej osoby»⁶⁵.

Na zakończenie warto odnotować, że na aprobatę zasługuje pogląd wyrażony w literaturze przedmiotu, że „okoliczność, że strona jest reprezentowana przez pełnomocnika będącego adwokatem [radcą prawnym, doradcą podatkowym – przyp. Autora], sama przez się nie zwalnia organu podatkowego z obowiązku prowadzenia postępowania podatkowego w sposób zgodny z zasadami prowadzenia postępowania w sposób budzący zaufanie do organów podatkowych oraz prawdy materialnej»⁶⁶.

6. FIKCJA PRAWNA SKUTECZNEGO DORĘCZENIA PISM PODATKOWYCH W ŚWIETLE ART. 147 § 4 O.P.

Ustanowienie pełnomocnika do spraw doręczeń należy oznajmić organowi podatkowemu właściwemu w sprawie. Trzeba jednocześnie zwrócić uwagę, że konsekwencją takiej regulacji jest wyłączenie stosowania art. 170 § 1 O.p. – zgodnie z nim jeżeli organ podatkowy, do którego podanie wniesiono, jest niewłaściwy w sprawie, powinien niezwłocznie przekazać je organowi właściwemu, zawiadamiając o tym wnoszącego podanie⁶⁷.

Niewykonanie przez stronę postępowania podatkowego obowiązków określonych w art. 147 § 1–3 O.p. pozwala organowi podatkowemu przyjąć fikcję prawną doręczenia pism kierowanych do strony na jej adres w kraju⁶⁸. Analogicznie wypowiada się w tej kwestii Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie, stwierdzając, że „zgodnie z art. 147 § 1, 3 i 4 O.p. w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej 2 miesiące, strona obowiązana jest do ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń, który to fakt należy zgłosić organowi podatkowemu właściwemu w sprawie, zaś niedopełnienie powyższych obowiązków skutkuje przyjęciem fikcji doręczenia pism pod dotychczasowym adresem. Przy czym negatywne skutki niezastosowania się do wskazań wynikających z art. 147 O.p. mogą obciążać podatnika tylko w sytuacji, gdy o powyższych skutkach zostanie przez organ pouczony»⁶⁹. Innymi słowy – „regulacja z art. 147 par. 4 pkt 1 i 2 Ordynacji podatkowej oznacza, że ustawodawca, używając zwrotu «uważa się za doręczone» świadomie zakłada, że doręczenie faktycznie nieskuteczne powoduje skutki prawne, w tym dotyczące biegu terminów czynności procesowych i wnoszenia środków zaskarżenia.

⁶⁵ Postanowienie NSA z 18 stycznia 2013 r., II FSK 2971/12, „CBOSA”.

⁶⁶ A. Mariański, *Rozstrzygnięcie wątpliwości na korzyść podatnika. Zasada prawa podatkowego 2009*, „Lex/el”.

⁶⁷ Tak *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2014*.

⁶⁸ Wyrok NSA z 17 lutego 2012 r., II FSK 1546/10, „Lex” nr 1137518.

⁶⁹ Wyrok WSA w Krakowie z 3 grudnia 2010 r., I SA/Kr 1605/09, „Lex” nr 653688.

Jest to swoista sankcja dodana do obowiązków ustanowionych w art. 147 par. 1 i 2 Ordynacji podatkowej⁷⁰.

W razie zaniedbania obowiązku z art. 147 § 3 O.p. pismo uznaje się za doręczone pod dotychczasowym adresem⁷¹, a organ podatkowy pozostawia pismo w aktach sprawy. Oznacza to, że skutkiem prawnym braku dopełnienia obowiązku zawiadomienia organu administracji publicznej o zmianie adresu będzie przyjęcie fikcji prawnej skutecznego dokonania doręczenia, w przypadku gdy organ podjął próbę dokonania doręczenia pod nieaktualny adres⁷². Tym samym znajdująca się na jednym z przesłanych dokumentów pieczęć kancelarii adwokackiej z nowym adresem kancelarii nie może zostać uznana za prawidłowe poinformowanie organu administracji o zmianie adresu do korespondencji⁷³. Pamiętać przecież należy, że jeżeli strona postępowania podatkowego ustanowiła w sprawie pełnomocnika do spraw doręczeń, który następnie wskazał adres jego kancelarii jako właściwy do doręczeń, organ podatkowy nie ma innej możliwości, jak tylko tam właśnie wysyłać wszelkie pisma⁷⁴. Innymi słowy, zaniechania pełnomocnika do spraw doręczeń w zakresie zorganizowania prawidłowego odbioru kierowanej do niego korespondencji, w czasie gdy nie przebywał on w miejscu, w którym stanowiło jedyny znany organowi podatkowemu adres do korespondencji, należy uznać za brak staranności w prowadzeniu cudzych spraw⁷⁵.

Pismo niedoręczone pełnomocnikowi do spraw doręczeń z powodu błędu listonosza nie można uznać za doręczone prawidłowo na podstawie art. 147 O.p.⁷⁶. Innymi słowy, nie można twierdzić, że decyzja podatkowa weszła do obrotu prawnego, jeżeli nie została prawidłowo doręczona osobie uprawnionej, o której mowa 147 O.p., a uchybienie to nie zostało konwalidowane⁷⁷.

Konsekwencją zastosowania instytucji pełnomocnika do spraw doręczeń jest uznanie, że doręczenie pisma takiemu pełnomocnikowi wywołuje skutki odpowiadające doręczeniu dokonанemu do rąk samej strony postępowania podatkowego. Stosując więc rozumowanie *per analogiam*, przyjąć należy, że pismo doręczone do rąk pełnomocnika do odbioru korespondencji ustanowionego przez pełnomocnika podatnika, wywoływać będzie bezpośrednie skutki doręczenia pisma bezpośrednio ustanowionemu w sprawie pełnomocnikowi strony postępowania⁷⁸. Jeżeli natomiast podatnik wypowiedział pełnomocnictwo do spraw doręczeń, zaś w trakcie jego trwania zmienił adres, jego obowiązkiem jest zawiadomienie organu podatkowego o dokonanej zmianie adresu, licząc od chwili wygaśnięcia pełnomocnictwa, pamiętając o konsekwencjach określonych w art. 147 § 4 O.p.⁷⁹.

Organ podatkowy po ustaleniu, że nie został w sprawie podatkowej ustanowiony pełnomocnik do spraw doręczeń, nie ma obowiązku podejmowania innych działań

⁷⁰ Wyrok NSA z 10 listopada 2004 r., FSK 614/04, „CBOSA”.

⁷¹ Wyrok WSA w Warszawie z 10 września 2008 r., VIII SA/Wa 149/08, „Lex” nr 518878.

⁷² Por. postanowienie NSA z 22 stycznia 2008 r., I OSK 1916/07, „Legalis” nr 150488.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Wyrok WSA w Lublinie z 8 stycznia 2014 r., I SA/Lu 1045/13, „CBOSA”.

⁷⁵ Por. wyrok WSA w Gdańsku z 6 listopada 2013 r., I SA/Gd 1143/13, „CBOSA”.

⁷⁶ Wyrok WSA w Warszawie z 25 listopada 2005 r., III SA/Wa 2624/05, „Legalis” nr 95860.

⁷⁷ Wyrok WSA w Warszawie z 15 września 2010 r., VIII SA/Wa 180/10, „Lex” nr 760213.

⁷⁸ Wyrok NSA z 8 października 2010 r., II FSK 944/09, „Lex” nr 745973.

⁷⁹ B. Brzeziński, M. Kalinowski, A. Olesińska, M. Masternak, J. Orłowski, *op. cit.*, s. 130.

zmierzających do doręczenia decyzji podatkowej – w szczególności na podstawie przepisu art. 150 O.p.⁸⁰. Natomiast „w sytuacji, gdy strona ma siedzibę za granicą, organ podatkowy nie powinien doręczać jej pism bezpośrednio na zagraniczny adres, lecz powinien poinformować stronę o obowiązku ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń. Informacja taka powinna być sporządzona również w języku zrozumiałym dla strony”⁸¹. Podzielając w pełni ten pogląd, należy jednak podkreślić, że zarówno w piśmiennictwie, jak i orzecznictwie zaznacza się, że przy doręczaniu korespondencji podmiotom mającym miejsce zamieszkania za granicą „organ podatkowy powinien stosować odpowiednio Konwencję o wzajemnej pomocy administracyjnej zawartej w sprawach podatkowych i skorzystać z pomocy zagranicznego organu. [...] Wniosek taki wypływa z art. 91 ust. 2 Konstytucji RP, który daje prymat umowie międzynarodowej ratyfikowanej za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie nad ustawą krajową. Konwencja o wzajemnej pomocy stanowi natomiast podstawę doręczania korespondencji za granicą. Konsekwencją zasady prymatu umowy międzynarodowej ratyfikowanej za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie nad ustawą krajową jest także stwierdzenie, że w zakresie doręczania korespondencji za granicę organ prowadzący postępowanie nie jest związany postanowieniami art. 147 Ordynacji podatkowej”⁸².

7. PODSUMOWANIE

Instytucja pełnomocnika do spraw doręczeń nie ma odpowiednika w postępowaniu administracyjnym. Jak trafnie zauważył Borkowski⁸³, przepis art. 147 O.p. w znacznej części nawiązuje do uregulowań art. 156 ustawy z 15 marca 1934 r. Ordynacji podatkowej⁸⁴ oraz do art. 53 dekretu z 16 maja 1946 r. o postępowaniu podatkowym⁸⁵.

Artykuł 147 O.p. obliuguje wyłącznie stronę postępowania podatkowego, którą w tym wypadku może być jedynie osoba fizyczna, do obowiązku ustanowienia pełnomocnika do spraw doręczeń w razie wyjazdu za granicę na okres co najmniej 2 miesięcy. *A contrario* ten obowiązek nie rozciąga się na innych uczestników postępowania.

Żaden z przepisów ustawy Ordynacja podatkowa nie przewiduje doręczania pism za granicę – z wyjątkiem przewidzianym w art. 154a O.p. Zatem wyznaczenie przez podatnika pełnomocnika do spraw doręczeń na terenie innego państwa, na przykład Rosji, nie wywoła żadnych skutków podatkowopravných⁸⁶.

In plus należy ocenić nowelizację art. 147 O.p., w której wyniku został skrócony pierwotny okres dotyczący ustanowienia pełnomocnika do doręczeń w wypadku wyjazdu strony za granicę z 6 miesięcy – do 2 miesięcy. Wpływa to pozytywnie na ekonomikę procesową, jak również realizację zasad ogólnych procedury podatkowej. Również według doktryny termin 2 miesięcy jest bardziej skorelowany z terminami załatwienia

⁸⁰ Wyrok NSA z 10 listopada 2004 r., FSK 614/04, „Lex” nr 147741.

⁸¹ Wyrok WSA w Warszawie z 2 listopada 2006 r., III SA/Wa 2824/06, „Lex” nr 254973.

⁸² Wyrok NSA z 14 stycznia 2010 r., I FSK 1839/08, Lex nr 593732, w którym sąd powołuje się na monografię D. Mączyńskiego, *Międzynarodowa współpraca w sprawach podatkowych*, LexisNexis, Warszawa 2009, s. 435–442; analogicznie: P. Pietrasz, *op. cit.*,

⁸³ J. Borkowski, *op. cit.*, s. 639.

⁸⁴ Tekst jedn.: DzU 1936 nr 14, poz. 134, ze zm.

⁸⁵ Tekst jedn.: DzU 1963 nr 11, poz. 60, ze zm.

⁸⁶ Wyrok WSA w Olsztynie z 23 grudnia 2009 r., I SA/Ol 564/09, „Legalis” nr 240571

sprawy, o których mowa w art. 139 § 1 O.p., a także z zasadą ogólną szybkości i prostoty postępowania (art. 125 § 1 O.p.)⁸⁷.

Instytucja pełnomocnika do spraw doręczeń służy między innymi wypełnieniu zasady szybkości i prostoty postępowania podatkowego. W przeciwnym razie w wypadku braku analizowanej instytucji można by dojść do wniosku, że w praktyce doszłoby do sytuacji, w której zaistniałaby niemożność prowadzenia jakiegokolwiek postępowania podatkowego w stosunku na przykład do podatników, którzy prowadzą działalność gospodarczą związaną z częstymi wyjazdami za granicę⁸⁸. Jednakże biorąc pod uwagę trwające prace nad nowelizacją ustawy Ordynacja podatkowa, w tym planowanymi regulacjami dotyczącymi wprowadzenia pełnomocnictwa ogólnego⁸⁹ – powstaje pytanie, czy instytucja pełnomocnika do spraw doręczeń – jeśli chodzi o osoby fizyczne będące rezydentami – zachowa jeszcze rację bytu? Wydaje się, że może być ona skutecznie „wchłonięta” przez pełnomocnictwo ogólne. Jednakże przy założeniu, że strona nie ustanowi pełnomocnika ogólnego, pełnomocnictwo do spraw doręczeń nadal będzie potrzebne, gdyż w oczywisty sposób usprawnia przebieg postępowania podatkowego prowadzonego wobec osób fizycznych przebywających czasowo za granicą.

LITERATURA

Akty prawne

- [1] Ustawa z 15 marca 1934 r. Ordynacji podatkowej; tekst jednolity: DzU 1936 nr 14, poz. 134, ze zm.
- [2] Dekret z 16 maja 1946 r. o postępowaniu podatkowym; tekst jednolity: DzU 1963 nr 11, poz. 60, ze zm.
- [3] Ustawa z 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego; tekst jednolity: DzU 2013, poz. 267, ze zm.
- [4] Ustawa z 29 sierpnia 1997 r., Ordynacja podatkowa; tekst jednolity: DzU 2012, poz. 749, ze zm.

Publikacje

- [1] Adamiak B., Borkowski J., Mastalski R., Zubrzycki J., *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2008*, Unimex, Wrocław 2008.
- [2] Adamiak B., Borkowski J., *Postępowanie administracyjne i sądownoadministracyjne*, LexisNexis, Warszawa 2009.
- [3] Babiarczyk S., Dauter B., Gruszczyński B., Hauser R., Kabat A., Niezgódka-Medek M., *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013.
- [4] Brolik J., Dowgier R., Etel L., Kosikowski C., Pietrasz P., Popławski M., Presnarowicz S., Stachurski W., *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2013*, „Lex/el”.
- [5] Brzezicki T., Fisz I., *Konwalidacja braku umocowania pełnomocnika w postępowaniu administracyjnym i podatkowym*, „Przegląd Podatków Lokalnych i Finansów Samorządowych” 2013/3.

⁸⁷ B. Dauter, *op. cit.*, s. 714.

⁸⁸ Por. wyrok NSA z 10 kwietnia 2013 r., I FSK 538/12, „CBOSA”.

⁸⁹ *Projekt...*, www.mf.gov.pl.

- [6] Brzeziński B., Kalinowski M., Olesińska A., Masternak M., Orłowski J., *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, t. II, TNOiK, Toruń 2007.
- [7] Karwat P., *Jak uniknąć nieporozumień z organami podatkowymi przy ustanawianiu i odwoływaniu pełnomocnictwa?*, „Prawo i Podatki” 2006/4.
- [8] Kowalski R., *Pełnomocnictwo w postępowaniu podatkowym*, „Vademecum Doradcy Podatkowego/el”.
- [9] Łaszczycy G., Matan A., *Doręczenie w postępowaniu administracyjnym ogólnym i podatkowym*, Zakamycze, Kraków 1998.
- [10] Mariański A., *Funkcje, zadania i obowiązki pełnomocnika*, „Prawo i Podatki” 2008/8.
- [11] Mariański A., *Rozstrzygnięcie wątpliwości na korzyść podatnika. Zasada prawa podatkowego 2009*, „Lex/el”.
- [12] Mączyński D., *Międzynarodowa współpraca w sprawach podatkowych*, LexisNexis, Warszawa 2009.
- [13] *Ordynacja podatkowa. Komentarz 2014*, red. H. Dzwonkowski, „Legalis/el”.
- [14] Olesińska A., *Doręczenia pism w postępowaniu podatkowym – wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego” 2011/4.
- [15] *Polskie prawo podatkowe. Podręcznik akademicki*, red. W. Nykiel, W. Chróścielewski, K. Koperkiewicz-Mordel, M. Sęk, M. Wilk, Difin, Warszawa 2013.
- [16] Sędkowska A., Stelmaszczyk K., *Reprezentacja strony w postępowaniu podatkowym na tle orzecznictwa*, „Finanse Komunalne” 2006/11.
- [17] Siemieniako J., Charkiewicz M., *Pełnomocnik w Ordynacji podatkowej – wybrane problemy*, „Monitor Podatkowy” 2007/7.
- [18] Startek K., *Pełnomocnictwo w prawie podatkowym*, „Przegląd Podatkowy” 2008/5.
- [19] Świtała F., *Glosa do wyroku WSA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2005 r., VI SA/Wa 1245/04*, „Przegląd Podatkowy” 2005/9.
- [20] Szubiakowski M., *Pełnomocnicy w postępowaniu podatkowym*, „Przegląd Podatkowy” 2002/1.
- [21] Zimmermann J., *Ordynacja podatkowa. Postępowanie podatkowe. Komentarz*, TNOiK, Toruń 1998.

Wyroki Sądów Powszechnych

- [1] Wyrok SA w Warszawie z 8 lipca 2005 r., VI ACa 222/05, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2007/3.

Postanowienia Naczelnego Sądu Administracyjnego

- [1] Postanowienie NSA z 22 stycznia 2008 r., I OSK 1916/07, „Legalis” nr 150488.
- [2] Postanowienie NSA z 18 stycznia 2013 r., II FSK 2971/12, „CBOSA”.

Wyroki Naczelnego Sądu Administracyjnego

- [1] Wyrok NSA z 10 listopada 2004 r., FSK 614/04, „Lex” nr 147741.
- [2] Wyrok NSA z 14 stycznia 2010 r., I FSK 1839/08, „Lex” nr 593732.
- [3] Wyrok NSA z 8 października 2010 r., II FSK 944/09, „Lex” nr 745973.
- [4] Wyrok NSA z 24 lutego 2011 r., I FSK 111/10, „LexisNexis” nr 2561115.
- [5] Wyrok NSA z 17 lutego 2012 r., II FSK 1546/10, „CBOSA”.

- [6] Wyrok NSA z 18 kwietnia 2012 r., I FSK 934/11, „Lex” nr 1168167.
- [7] Wyrok NSA z 7 września 2012 r., II FSK 175/11, „Lex” nr 1218362.
- [8] Wyrok NSA z 18 października 2012 r., I FSK 2179/11, „Lex” nr 1233075.
- [9] Wyrok NSA z 10 kwietnia 2013 r., I FSK 538/12, „Lex” nr I FSK 538/12.
- [10] Wyrok NSA z 8 maja 2013 r., I FSK 958/12, „Legalis” nr 762923.
- [11] Wyrok NSA z 28 maja 2013 r., I FSK 867/12, „Lex” nr 1363484.

Wyroki Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego

- [1] Wyrok WSA w Warszawie z 20 lipca 2005 r., III SA/Wa 1135, [w:] *Ordynacja podatkowa. Orzecznictwo sądów administracyjnych w sprawach podatkowych*, red. B. Dauter, LexisNexis, Warszawa 2007.
- [2] Wyrok WSA w Warszawie z 25 listopada 2005 r., III SA/Wa 2624/05, „Legalis” nr 95860.
- [3] Wyrok WSA w Warszawie z 2 listopada 2006 r., III SA/Wa 2824/06, „Lex” nr 254973.
- [4] Wyrok WSA w Białymstoku z 10 stycznia 2007 r., I SA/Bk 432/06, „CBOSA”.
- [5] Wyrok WSA w Warszawie z 10 września 2008 r., VIII SA/Wa 149/08, „Lex” nr 518878.
- [6] Wyrok WSA w Rzeszowie z 17 lutego 2009 r., I SA/Rz 702/08, „Lex” nr 489743.
- [7] Wyrok WSA we Wrocławiu z 8 lipca 2009 r., III SAB/Wr 15/09, „Legalis” nr 180018.
- [8] Wyrok WSA w Gdańsku z 22 września 2009 r., I SA/Gd 523/09, „Legalis” nr 217519.
- [9] Wyrok WSA w Olsztynie z 23 grudnia 2009 r., I SA/Ol 564/09, „Legalis” nr 240571.
- [10] Wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z 28 kwietnia 2010 r., II SA/Go 196/10, „Legalis” nr 250596.
- [11] Wyrok WSA w Warszawie z 15 września 2010 r., VIII SA/Wa 180/10, „Lex” nr 760213.
- [12] Wyrok WSA w Rzeszowie z 25 listopada 2010 r., I SA/Rz 672/10, „Legalis” nr 456959.
- [13] Wyrok WSA w Krakowie z 3 grudnia 2010 r., I SA/Kr 1605/09, „Lex” nr 653688.
- [14] Wyrok WSA w Lublinie z 8 marca 2011 r., II SA/Lu 874/10, „CBOSA”.
- [15] Wyrok WSA w Łodzi z 7 lipca 2011 r., I SA/Łd 554/11, „Legalis” nr 388029.
- [16] Wyrok WSA w Lublinie z 12 października 2011 r., I SA/Lu 350/11, „Lex” nr 1117247.
- [17] Wyrok WSA we Wrocławiu z 20 grudnia 2011 r., I SA/Wr 1376/11, „Legalis” nr 425194.
- [18] Wyrok WSA w Warszawie z 7 lutego 2013 r., III SA/Wa 2166/12, „Legalis” nr 772416.
- [19] Wyrok WSA w Krakowie z 8 października 2013 r., I SA/Kr 1120/13, „CBOSA”.
- [20] Wyrok WSA w Gdańsku z 6 listopada 2013 r., I SA/Gd 1143/13, „CBOSA”.
- [21] Wyrok WSA w Olsztynie z 21 listopada 2013 r., I SA/Ol 656/13, „CBOSA”.
- [22] Wyrok WSA w Lublinie z 8 stycznia 2014 r., I SA/Lu 1045/13, „CBOSA”.

Inne

- [1] Pismo Izby Skarbowej w Poznaniu z 16 marca 2010 r., ILPB3/423-2/10-4/EK.
[2] *Projekt założeń do nowelizacji Ordynacji podatkowej*, www.mf.gov.pl.

PROCESS AGENT IN A TAX PROCEDURE

The paper is devoted to issues related to the obligation to appoint an agent for service of process. The author has shown that the obligation to appoint an agent for service of process lies with the party of the tax procedure and applies only to taxpayers who are natural persons. Therefore, it does not apply to other entities, such as legal persons or organizational units without legal personality.

The findings in the paper demonstrate that according to Art. 147 § 1 of the Tax Ordinance in the event of going abroad for a period of at least two months, the party is obliged to appoint a process agent. In other words – it concerns every trip abroad, both one that will result in change of address within the meaning of Art. 146 of the Tax Ordinance, and one that will not bring about such a change, as the actual duration of the stay abroad is important, i.e. a two-month period of continuous residence.

The paper also stated that in case of any negligence, misconduct, etc., committed by the service agent, that fact cannot be effectively invoked by the principal (party) in the course of a tax procedure. In addition, the fact of appointing an agent for service of process must be declared at the tax authority competent in the case. Otherwise, a pleading shall be deemed to have been served under the current address and the tax authority leaves the pleading in the case files. This means that a legal consequence of failing to fulfil the obligation to inform the public authority of change of address will be acceptance of legal fiction of succeeding to serve effectively where the authority has attempted to serve to an invalid address. In other words, when going abroad for a period of at least two months, the party (natural person) is obliged to appoint a service agent, and this fact must be reported to the tax authority competent in the case since failure to fulfil said obligations will result in the acceptance of fiction of service of all pleadings to the current address.

Keywords: agent, tax payer, tax procedure, service, legal fiction.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.25

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Waldemar PARUCH¹

AUTHORITARIANISM IN EUROPE IN THE TWENTIETH CENTURY: A POLITICAL-SCIENCE ANALYSIS OF THE CHARACTERISTICS OF THE POLITICAL SYSTEM (PART 1)

The article is a political-science analysis of authoritarianism as a political system, which was an alternative to democracy and totalitarianism in Europe in the twentieth century. It presents the theoretical determinants of the problem such as disputes over definitions and the definition of the concept of authoritarianism, the subjective and chronological scopes of the use of the term, and the origin of the definition. In his empirical studies on specific instances of the occurrence of dictatorship in Europe, the author used the term “authoritarian syndrome”. Seven constitutive elements of the authoritarian syndrome were analyzed: 1) the sovereign as the fundamental institution of State power; 2) coup d’état – the character, ideal type, and its specific variants; 3) the formula of legitimation of State power, including inter alia the character of ways of legitimizing authority, and the “drama of legitimation” after the dictator’s death; 4) limited autonomy of society, manifested in the depoliticization of society and in the growing influence of the State on social life with some autonomous spheres being retained; 5) consolidation of State power; 6) the traditionalist axiological order and its sources; 7) the authoritarian camp. Four of seven elements of the authoritarian syndrome were analyzed in first part of this article: the sovereign, coup d’état, the formula of legitimation and limited autonomy of society.

Keywords: Authoritarianism, Political System, Twentieth Century, Political Thought.

1. INTRODUCTORY REMARKS

The term “authoritarianism” can be used to describe a political system or movement, and political thought²; its name derives from Latin *auctoritas*, which denotes political power exercised in the State, based on moral authority and vested with special powers to make strategic decisions not bound by legal norms. The authoritarian system in the twentieth century was one of the three model solutions – apart from democracy and totalitarianism – for the organization of public space that were first described in the studies by Eric Voegelin (1936) and Juan José Linz (1964)³, who presented the concept of

---

¹ Dr hab. Waldemar Paruch prof. UMCS, Wydział Politologii, UMCS w Lublinie, Plac Litewski 3, 20 - 080 Lublin, e-mail: wparuch@o2.pl

² For a similar view see J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści: Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, p. 126.

³ E. Voegelin, *Der autitäre Staat*, Vienna 1936, *passim*; J.J. Linz, *An Authoritarian Regime: Spain*, [in:] *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, eds A. Allardt, Y. Littunen, Helsinki 1964, pp. 291–341; see also S.G. Payne, *The Franco’s Regime*, Madison 1987, *passim*.

so-called authoritarian regimes to differentiate them from totalitarian and democratic ones. In the interwar years authoritarianism became almost a political standard for the Central-European states between Germany and Russia, running meridionally from Finland to Turkey. It was adopted in all states in that part Europe, even – contrary to popular opinion – in Czechoslovakia. The Second Czechoslovak Republic, which existed from October 1938 to March 1939, i.e. between the Munich conference and the liquidation of Czechoslovakia's independence, exhibited the traits of an authoritarian regime⁴. This type of system also functioned in Western Europe in different times: in Spain, Portugal and the French State (the so-called Vichy France regime, which existed during World War II).

Authoritarianism was based on the belief that public institutions exercising political authority should be recognized by society as carriers of historically significant values. The rational and emotional recognition of these values was intended as a way of maintaining the stability of political and social structures endangered by crisis, while the attitude to the values in question was the basic factor that determined competition in public space, and imposed upon it a specific internal organization and political diversity. Such views on authority attributed to political power tended to be a source of significant restrictions in the political system – they can be observed in relation to three entities or actors: society as a whole, all subordinated individuals, and each politician who participated in governing according to authoritative norms. In Anna Mikołajko's view, authority so defined can be understood in two ways: on the one hand as one of the means of subordinating individuals and society to the values advocated by the governing bodies, and on the other hand – as an expression of social needs manifested under specific historical circumstances⁵.

2. THE SOVEREIGN – THE PRINCIPAL INSTITUTION OF STATE POWER

The principal institution of State power in authoritarianism was the sovereign⁶, which decided the fundamental political issues. In terms of the formal aspect, three situations can be distinguished. In the first variant, the role of the sovereign was exercised by the individual that held the supreme office in the State: that of king, regent, president, chief of State, or headed the government as prime minister (chancellor). The assumption of one of the aforementioned offices occurred as a result of a coup d'état that paved the way to

---

⁴ This was discussed inter alia by: J. Rataj, *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v Druhé Republice 1938–1939*, Praha 1997, passim; J. Tomaszewski, *Czechosłowacja*, Warszawa 1997, pp. 77–78.

⁵ A. Mikołajko, *Poza autorytetem?: Społeczeństwo polskie w sytuacji anomii*, Warszawa 1991, p. 10 et seq.

⁶ The term "leader", when used to refer to the authoritarian system, resulted in adverse consequences observable in the studies which suggest that there are two similarities: first, between authoritarianism and totalitarianism in its fascist version; second, between the powers of the leader in the totalitarian State and the powers of the dictator in the authoritarian State. Jerzy Holzer showed that the two institutions were very far apart in legal, functional and systemic terms. J. Holzer, *System faszystowski a autorytarny: Uwagi polemiczne*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi. Faszyzm – teoria i praktyka w Europie (1922–1945) 1977/3, p. 272.

carry out changes in the political system. This is what happened in most of the authoritarian states – in Austria, Hungary, and in Baltic and Balkan states.

The second variant consisted in the exercise of the sovereign's powers by a politician who influenced the State organs without being the holder of the supreme office within the adopted political solutions. This post was held in Poland both by Marshals Józef Piłsudski and Edward Śmigły-Rydz. Similar solutions were adopted in Portugal (Antonio de Oliveira Salazar), Rumania (General Ion Antonescu), Greece (General Ioannis Metaxas), and in Spain (General Francisco Bahamonde Franco).

The third solution, however, was definitely different: sovereign power in the State was taken over by a group of persons who formed a special council that functioned openly or in secret.

Konstanty Grzybowski defined the sovereign with the term *moderator imperii* (Regent), deriving its origin from political decisions taken in fairly remote history – ancient and medieval. The sovereign would be the guardian of the constitution: by using his decision making powers and breaking legal norms, he would stabilize the existing axiological and political order under conditions of threat, that is when the State organs, vested with *potestas* powers, became helpless in the face of the complex situation and the scale of danger. The guardian of the political system exercised supervisory authority referred to as *auctoritas*⁷. This produced substantial consequences. The actions of the sovereign were not based on positive legal norms (the letter of the law) but had a non-legal and supralegal character as well as being meant to protect the existing traditional order (the spirit of the law) against the destroyers of it, who took advantage of legalism of the law, thus becoming destructive forces. In Grzybowski's opinion the sovereign's behavior was restricted by "certain contents, concepts, and certain legal principles". Therefore it is the return to "the myth of supreme values, with the ruler being responsible for their protection"⁸. Acting in the name of these values the dictator virtually became (regardless of the constitutional provisions) the sole source of authority for the organs of the State. In many authoritarian states the political status of the dictator was justified on religious grounds.

In the interwar years this concept of the sovereign was restored to contemporary political thinking by Carl Schmitt in the doctrine of decisionism⁹. Schmitt recognized that only the sovereign as a special supervisory organ could be the guarantor of the political order, responsible for the protection of the State's existence against both internal dangers and those arising from the international environment. It was to him (and solely to him) that Schmitt ascribed political empowerment/actorship, whose underlying characteristic

---

⁷ See T. Żyro, Autorytet a autorytaryzm: Kilka uwag doktrynalnych, [in:] *Adaptacja – reforma – stabilizacja: Przestrzeń publiczna we współczesnych systemach politycznych*, eds T. Koziełło, P. Maj, W. Paruch, Rzeszów 2010, pp. 242–244.

⁸ K. Grzybowski, *Moderator imperii*, "Czasopismo Prawno-Historyczne" 1963/2, pp. 97–124. The category of the guardian of the constitution in its political-science aspect became the object of interest on the part of Franciszek Ryszka. See F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego: Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, 3 ed., revised and amended, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, pp. 57–60.

⁹ C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, Warszawa 2012, pp. 55–76. See R. Skarżyński, *Od chaosu do ładu: Carl Schmitt i problem tego co polityczne*, Warszawa 1992, passim.

was to organize public space. This involved the mythologizing of the person of the leader, who was seen both as the embodiment of history and native traditions and as a thrifty manager concerned about increasing the common good as well as the ruler endowed with extraordinary personal traits (charisma) that make him predestined to exercise government. This was frequently expressed through special titles: *caudillo* Francisco Franco, *vadonis* Karlis Ulmanis, or *conducatorul* Ion Antonescu, *atatiürk* Mustafa Kemal.

The sovereign acted on behalf of the absolute being recognized as the supreme value that put the political reality in order and determined political rivalry. These absolute beings and values at the same time could be the State or nation, which had their own goals, interests, will, and law. In the first place the sovereign molded the absolute values into the form of a concrete role model, which enabled consolidation of the society around the implementation of specific goals. With regard to the State these were most often the protection of independence, maintenance of frontiers and stability of the political order. If the nation became the most precious value, then the aim of political activity was to strengthen national existence, secure the assets or protect cultural identity. In the second place, the sovereign would implement national or State interests in the current policy as well as express and interpret the will of and exercise sovereign rights attributed to the State and nation.

The State was regarded as the most important value in the authoritarian system established in Poland, Spain, Austria and Yugoslavia, and in Hungary, while this role was played by the concept of "nation" in the Baltic states and Turkey¹⁰. In the former type of states, the decisions taken, including the power takeover, were explained by invoking State interests. Different reasons were adduced, the State being perceived as a force capable of overcoming anarchy, chaos and internal danger; as a factor being in contradiction with party particularism; as a regulator of ethnic conflicts; and as an expression of the society's political unity going beyond regional and ethnic separatism. In the latter group of countries, national reasons were given to the public, first of all the defense of the ruling and dominant nation against dangers from either ethnic minorities or neighboring countries, and the striving to create a new nation (Yugoslav or Czechoslovak). Nation was shown in the propaganda as the most important actor in history, oriented towards defending its own independent State with an explicit ethnic (linguistic, cultural) identity¹¹.

¹⁰ See T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999, *passim*; J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002, *passim*; K. Poznańska, *Republika Turecka: Türkiye Cumhuriyeti*, Warszawa 1977, pp. 33–34.

¹¹ See P. Łossowski, *Rządy dyktatorskie w państwach bałtyckich 1926–1940: Studium porównawcze*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* 1982/8, pp. 20–21; idem, *Ideologie reżimów autorytarnych (kraje bałtyckie 1926–1934–1940)*, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971*, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, pp. 129–131; A. Wielomski, *Doktryna El Caudillaje na tle XIX- i XX-wiecznej hiszpańskiej tradycji politycznej*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* 1999/22, p. 166; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, pp. 66–67; idem, *Państwo autorytarne*, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej...*, pp. 119–120; M. Koźmiński, *Nacjonalizm, mniejszości narodowe a reżimy dyktatorskie w Europie Środkowo-*

The sovereign's decisions were not restricted by statutory law, consequently the sovereign was not held politically or constitutionally responsible because the essence of the legal order in the authoritarian system was that there was a category of State decisions made by the sovereign for which no one was accountable. Grzybowski wrote, "A characteristic of the sovereign is that he is above and beyond any regulation [...]"¹². By contrast, other State authority agencies in the authoritarian system (the government, representative bodies, the system of justice, local government structures, armed forces) were expected to operate, on the one hand, within the bounds of law, but, on the other hand, also to fulfill the will of the sovereign in crisis situations. However, the general rule in the authoritarian State was that State authority agencies should function within the rule of law. Only in exceptional cases does the dictator "order all laws to be silent and suspend superior authority for a while", but he is not the creator of new law. It is also assumed that the authoritarian order should be temporary; its creators first aim at legalizing and then developing a new legal order¹³.

Three fundamental matters depended on the sovereign. First, the sovereign formed an alternative-free concept of the axiological order: the division into good and evil, truth and falsity, and into order and chaos. He imposed the interpretation of events, dividing them into the positive ones that should be recorded in the tradition and whose social image should be strengthened, and the negative ones embodying and symbolizing dangers that should be condemned and shown as manifestations of evil. Second, the guardian of the constitution defined the foundations of a new State order aimed at overcoming crises. He made decisions concerning the procedure for and pace of the establishment of a new political order in the State. Third, the sovereign determined relations between political actors. He divided them into allies and foes on the internal arena. As the fullest exponent of the authority of State power he would assess public behaviors undertaken by individuals, guided by the system of norms based on the axiological order he himself imposed.

3. COUP D'ÉTAT

The authoritative road to power consisted in staging a coup d'état and overthrowing the democratic order¹⁴. Changing the public order by force was most often effected as a

---

Wschodniej w latach 1918–1939, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej...*, pp. 97–107; J. Kochanowski, *Węgry: Od ugody do ugody 1867–1990*, Warszawa 1997, p. 62 et seq.

¹² K. Grzybowski, *Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnemu*, Kraków 1930, p. 11; see D. Górecki, *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź 1992, p. 49.

¹³ K.W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy (z prawniczych rozmyślań nad dyktaturą)*, Kraków 1928, pp. 9–10, 13. Piłsudski's adherents, at least when the Commandant was alive, were aware of the transitional character of the system they established. In the Sejm, it was Bogusław Miedziński who assured that "[...] we have in Poland a man who is the arbiter regardless of what post he holds and that this encourages us to build a stable political system. [...] we know that these are passing circumstances, excellent for our generation". *Sprawozdanie stenograficzne z 142 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej* [Shorthand report of the Sejm session, 3rd term], 23/24 march 1935, p. 148; see also *Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu*, ed. J.M. Majchrowski, Warszawa 1996, pp. 17, 21.

¹⁴ See A. Salazar, *Rewolucja pokojowa*, Warszawa 2013, *passim*.

result of competition between different factions of the political elite, without decisive participation of the masses and without an external factor¹⁵. Classical coups d'état were staged in Poland, in Portugal and in Lithuania in 1926, in Bulgaria in 1923 and 1934, in Rumania in 1938 and 1940, in Estonia in 1934, in Yugoslavia in 1929, and in Greece in 1936. The Hungarian, Spanish, and French events can be regarded as exception in this respect. The seizure of power by Admiral Miklós Horthy in 1919 and by General Francisco Franco y Bahamonde in 1936–1939 took place during a civil war, whereas the takeover of power by Marshal Philippe Pétain in 1940 was the result of defeat in war. The course of fighting and the ultimate success was decided not only by the attitude of the respective armies but also by interference of the international community (the allied armies in Hungary, and the German-Italian alliance in Spain and France).

The ideal type of coup d'état in the authoritarian spirit was the *pronunciamento*, or the rebellion of a commander with a widely recognized record of previous merits, who used his loyal troops in order to defend the most important values, traditions, and order against politicians who legally make bad law or implement wrong decisions as constitutional officials. The *pronunciamento* could have either a soft form (a threat to use violence) or hard (civil war). In the interwar years the best known and most inspiring historical concretization of military coup d'état was the *pronunciamento* by General Miguel Primo de Rivera, which was carried out in Spain in 1923. Most often, the *pronunciamento* was seen as a technical task coming down to organizing the action of well prepared troops rather than a social challenge implemented with the participation of large social groups¹⁶. This approach to the problem was propagated by Curzio Malaparte in his popular book of 1931: *Coup d'État. The Technique of Revolution*¹⁷.

The prime mover and the driving force of the coup was the military¹⁸. Henryk Bułhak's studies show that Latvia was an exception in this respect. In this country the military did not take part in the coup d'état, which was carried out on 15/16 May 1934, the main driving force being the paramilitary organization of the aizsargs. By involving the armed forces, those who staged particular coups d'état could appeal both to the State features of the military (the element of State cohesion, guarantor of the State's sovereignty and territorial integrity) and the national characteristics of the army (ethos of the national-liberation force, ethnically homogeneous character, a factor of social advancement). In the authoritarian system the army was granted a special distinct status with such characteristics as 1) direct subordination to the sovereign; 2) separation from the

¹⁵ For a comparative analysis of a coup d'état, revolution, and putsch, see Z. Drąg, *Mechanizmy zmiany systemów politycznych*, "Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie", Prace z Zakresu Nauk Politycznych 1998/500, pp. 75–88.

¹⁶ W. Królikowski, *Hiszpania 1923: Pronunciamento generała Primo de Riveri*, [in:] *Przewroty i zamachy...*, pp. 97, 108; M. Tuñón de Lara, J.V. Baroque, A.D. Ortiz, *Historia Hiszpanii*, Kraków 1997, pp. 534–536; W. Brodzikowski, J. Łoskoczyński, *Franco, generał wielkiej misji*, Warszawa 1999, pp. 14–15; L. Mularska-Andziak, *Dyktatura generała Primo de Riveri a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Warszawa 1999, *passim*.

¹⁷ On the role of Malaparte's achievements as a writer in the development of authoritarian thought see J.W. Borejsza, *Mussolini był pierwszy...*, Warszawa 1979, p. 412.

¹⁸ More on the involvement of the military in authoritarian coups see H. Bułhak, *Rola wojska w przewrotach autorytarnych*, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej...*, pp. 143–150.

authoritarian movement and administration; 3) a factor stabilizing the system against various threats; 4) a privileged economic position and prestige; 5) a preparatory path for participation in political life and work in the administration. When staging a coup d'état no attempts were made to involve large social groups, or use the structures of own party (in Poland, Marshal Piłsudski did not create any party before May 1926), party militia or State (or political) police¹⁹.

The dictator often attached great significance to the legitimation of the coup d'état. The recognized procedure was either to issue a special, one-time political document or to introduce a new political order. The former solution was adopted in Poland, Spain, Portugal and in Hungary, in the French (Vichy) State and in the Baltic countries. In the Kingdom of Hungary this document was the resolution of the Parliament of 1 March 1920, which gave Admiral Horthy the office of Regent. Piłsudski recognized as the act of legitimation his election to the office of President by the National Assembly while in Spain the commission of lawyers declared on 21 December 1938 that General Franco was the legal continuator of the Republic which existed in 1931–1936. By contrast, Marshal Pétain was elected Chief of the French State, while the Latvian, Lithuanian, and Estonian dictators were entrusted with the office of the President. A distinctly different form of legitimation was adopted in Albania, Greece, and in Yugoslavia. In the first two states, the introduction of the monarchist form of government was proclaimed – that of Ahmed Zogu in 1929 and of George II in 1936. In the Serbian–Croatian–Slovene State, however, the name of the monarchy was changed, having been given a new form of organization²⁰.

Two goals were usually set for the coup d'état to be implemented simultaneously. First, the army was expected to overthrow the democratic order, which the coup organizers regarded as a political system detrimental to the State and/or nation. Second, the goal was also to safeguard the State against the threat from totalitarian movements (communist and fascist) inspired from without and enjoying foreign support. The proportions between the two motives were distributed differently in individual states. In Poland, Marshal Józef Piłsudski, Professor Antonio de Oliveira Salazar and General Ioannis Metaxas in Greece, first of all overthrew democratic governments. In Hungary, Spain, Bulgaria, and in Austria the authoritarian camp opposed both the communists and the radical Left (in the first place) and the fascists (in the second place). In 1934 Antanas Smetona's men in Lithuania, and General Johan Laidoner's and Konstantin Päts's formations in Estonia fought against the radical Right, and in Latvia in 1934 Karlis Ulmanis's camp defeated the extreme Left. In Portugal and in Rumania the dictators (Antonio de Oliveira Salazar, Carol II and General Ion Antonescu) fought mainly against the fascist threat²¹. The authoritarian governments thwarted most political plans of not only the international communist movement controlled by the Soviet Union but also those of the domestic fascist groups such as the Iron Guard in Romania, Falange in Spain, the Arrow Cross Movement in Hungary, the Veterans League (wabs) in Estonia, and the Austrian Nazis (Hitlerites).

¹⁹ For more see A. Misiuk, *Śłużby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, p. 123 et seq.

²⁰ A. Wielomski, *op. cit.*, p. 181; J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, pp. 129, 146–148.

²¹ See J. W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, *passim*; P. Machcewicz, *Frankizm: Analiza ruchu politycznego*, "Magazyn Historyczny. Mówią Wieki" 1990/8, pp. 29–31.

A coup d'état as a way of taking over power was justified by internal and external threats and it stemmed from the belief that it was impossible to reach a political compromise because of the escalation of conflicts within the elite that had the characteristics of a clearly axiological dispute. However, reasons for coups d'état were far more complicated than this justification²².

The first factor: the undeniably most important role was played by the crisis of organs of State authority (the parliament, government, the system of justice, and local government) and the malfunctioning mechanism of democracy in the parliamentary version. The causes of crises should be sought in the development of the so-called political blind side, which arose as a result of the attitude and activities of the groups opposing the existing political, social and territorial order. These included the majority of parties representing ethnic minorities, totalitarian movements (communist and fascist) and the parties of the radical Left and the national Right. In the democratic system they were isolated and irrelevant parliamentary groups, which often paralyzed the work of the parliament and made it impossible to form a stable government coalition. That situation produced in the social consciousness a strong conviction about the disintegration of the democratic system, thus endangering the most important values: State and nation. This was accompanied by the emergence of many circles among the political elite that saw the chances of overcoming crises not in democratic procedures but in challenging them because that part of the elite recognized democracy as the cause of the resultant situation.

The second factor: military coups were staged most often in European states, either in those situated in the area lacking international security, or in those facing the need to redefine their own international position. The former variant applied to the Central European area because the Versailles order legitimized in this part of the Continent a new political and territorial map, whose main elements were the new or transformed states. However, the new order was not stable in territorial terms, which stemmed from mutual border claims of Central European states and the imperialist plans of the neighboring powers (the Soviet Union, Germany, and Italy) towards this region. The latter variant concerned Western European states – Spain, France, and Portugal – whose existing political status was endangered as a result of the breakup of their colonial empires and/or defeat in war. Some of the political forces decided to defend the previous positions of their countries as powers and imperial relics by choosing the authoritarian option.

In the opinion of many ideologists of authoritarianism, external causes were directly linked to the negative condition of society plunged into a moral collapse brought about by wars and the adoption of totalitarian solutions, and enfeebled by the disintegration of traditional bonds and social balance. In this respect, special role was attributed to the national-ethnic issues. The idea of the right of nations to self-determination advocated by US politicians after the Great War became extremely dangerous for the countries in Central Europe. In this part of the Continent, ethnic-cultural nations emerged, which also

---

²² For the causes of the coups see: P. Łossowski, *Rządy dyktatorskie...*, pp. 16–17; *Przewroty i zamachy stanu...*, passim; A. Wielomski, op. cit., pp. 190–191; J. Żarnowski, *Reżimy autorytarne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w okresie międzywojennym – analogie i różnice*, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej...*, pp. 25–29; J. Lewandowski, op. cit., pp. 194–196; T. Wituch, *Historia Portugalii w XX wieku*, Pułtusk 2000, pp. 79–84.

meant that the issue of minorities was generated, being used conveniently not only by irredentist movements but also by the communists and the Nazis Hitlerites. The twentieth century witnessed further attempts to build a national consciousness based on the precedence of political bonds over ethnic ones. These objectives can be found in the programs advanced by Marshal Piłsudski in Poland, by Professor Salazar in Portugal and by Admiral Horthy in Hungary as well as in the Yugoslav and Czechoslovak ideas, or in the vision of a single Spain implemented by General Franco. Difficulties with the execution of these projects strengthened the conviction that the democratic State was helpless in the face of ethnic problems and decentralist forces. Giving up the conception of forming political nations in Central Europe, many politicians turned towards nationalism in the ethnic sense. This turn resulted in the conviction that it was the Poles, Hungarians, Czechs, and Serbs who should be the hosts in their countries, subordinating other ethnic minority communities to their control.

The third factor – the democratic order established in many countries after the Great War “clashed” with social and economic expectations articulated by large social groups (peasants, workers, middle classes). Faced with the scale of demands and their mutual collision (for example agriculture versus industry), the liberal market economy that accompanied democracy was unable to meet social expectations fueled, in addition, by communists and fascists. Standards of economic efficiency measured in terms of production costs, its quality and quantity, and by the level of public debt, were in gross contradiction to many social-economic slogans, e.g. demands for radical and speedy agricultural reform, the spread of ownership, respect for social rights, execution of the constitutional guarantees of free availability of many services (in education, health, and infrastructure). Seeing no chances of curbing social demands within the democratic and market economy order, many politicians and economists adopted as the grounds for an authoritarian coup the belief that it was possible to achieve economic goals by giving up democracy and strengthening the State’s influence on economic processes. The authoritarian dictator provided better guarantees than the parliament and democratic government that social claims would not destroy the economic order and that State authorities would endeavor to maintain order in the economy, isolating it from experiments carried out in the Soviet Union and the Third Reich.

With time, the coup d’état in authoritarian political thought was mythicized, the assessment of it being the most important criterion for the division of participants in public life into allies and foes. This practice in Poland was lucidly described by Tadeusz Hołówko, “If you condemn the May coup d’état, then there is nothing to debate on because in this case there is a gap between us, which we cannot bridge. For I belong to the camp which regards the May coup as a historical necessity [...] and the perpetrators of this coup regard this act as one of the greatest among His [Piłsudski’s – W. P.] many lasting services for the nation”²³. The direct objective of coups was to replace the ruling elite but without the participation of *non-elite*, and to stabilize public life. From the perspective of the past twentieth century, we can assume that in many cases this goal was achieved. In reference to Central Europe, we accept the assessment by Piotr Łossowski that the states in this part of the Continent which were under the authoritarian rule for most of the

---

²³ T. Hołówko, *Ostatni rok*, Warsaw 1932, p. 19.

interwar years “[...] at that time proved their viability and the ability to exist independently and as separate entities. This negated the so frequent voices of doubt and skepticism claiming that these states would be incapable of independent political and economic existence”²⁴.

4. THE FORMULA OF LEGITIMATION OF STATE POWER

In authoritarianism we can distinguish a specific formula of the legitimation of State power²⁵, constituted by the ways of conservative legitimation: decisionist, axiological, technocratic, systemic and charismatic. The camps exercising authoritarian power used all these ways, giving them a historically determined form²⁶. In the authoritarian system those governing deliberately and consciously avoided recourse to general elections as the legitimation of the power they exercised in the State. The explanation can be found in the words of Stanisław Car of 11 December 1933, “Voting is a tyranny of numbers prevailing over reason”²⁷. In accordance with the essence of authoritarianism, recourse to the procedure of free elections did not fulfill the function of legitimation, the elections being no way in which to create State authority. The authoritarian formation was not established in order to win elections and thereby contribute to the formation of parliamentary-majority governments. A reliable comment on this issue can be Marshal Piłsudski’s statement in his interview with Bogusław Miedziński on 24 October 1930, “Naturally, and you, and everyone can easily understand that both I and all those who closely cooperate with me cannot possibly lose [...] and the matter I submitted for the elections cannot entail any possibility of me losing it”²⁸.

The goals set for political organizations of the dictator’s followers, which took part in elections, depended on the character of the process. Two variants can be generally distinguished. The first variant: if legal provisions created the conditions for political struggle with the opposition, the election structures of the ruling camp were to implement tactical tasks assigned by the leaders of the camp. The purpose of the assignments was above all to be conducive to a strong polarization of the political scene: the authoritarian camp versus the anti-systemic opposition, clearly indicating both the winner and election

²⁴ P. Łossowski, *Europa Środkowo-Wschodnia XX wieku – triumf dezintegracji?*, “Dzieje Najnowsze” 1996/1, p. 56. A different assessment was offered by Janusz Żarnowski – J. Żarnowski, *op. cit.*, pp. 37–38.

²⁵ A legitimation formula is a set of arguments, actions, procedures and symbols used in a political system to achieve the legitimacy of State power. The definition is based on the analysis of the problem of legitimation carried out in: W. Sokół, *Legitymizacja polityczna*, [in:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, eds B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, pp. 220–230, 239–241; idem, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997, pp. 77–92. The list of basic literature on the ways of legitimation see also: idem, *System autorytarny i jego legitymizacja*, [in:] *Spółczesność – Państwo – Władza*, ed. M. Żmigrodzki, Lublin 1995, pp. 113–128; *Wprowadzenie do nauk politycznych*, M.G. Roskin et al., Poznań 2001, pp. 17–22.

²⁶ For a theoretical analysis of the problem of legitimation in authoritarianism, regrettably without any sources, see W. Sokół, *System autorytarny i jego legitymizacja...*, pp. 113–128.

²⁷ S. Car, *Na drodze ku nowej konstytucji*, Warszawa 1934, p. 11.

²⁸ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe: Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, vol. 9, Warszawa 1938, p. 256.

limitations. Then the elections had the character of a plebiscite, which consolidated the dichotomous division of participants in political life. The other variant: if elections were reduced to competition only between the dictator's adherents of different orientations, their organizations would participate in determining the composition of the legislative chambers, whose responsibility was to make law.

The first form of authoritarian legitimation was reference to the need to defend the supreme value, which was the State or nation endangered by the unfavorable development of international relations, internal crisis or the helplessness of society facing the inefficiency of the democratic system. Thus, the grounds for axiological legitimation was the conviction that the political system should be based on a value which, in Vilfred Pareto's view, can be 1) an expression of tradition 2) the result of reasoning, 3) an appeal to emotions²⁹. Under conditions of danger the constitutive sovereign of the authoritarian system took actions outside the law; he was authorized by the State to save its existence and interests. In authoritarian political thought filled with nationalist themes the protection of State was in this context the best means of achieving national interests. The so understood tasks implemented by the sovereign had a historical dimension – he ensured a balance between moral principles and the requirements of political reality, between transcendent values and social needs and expectations.

The second form of legitimation is the use of the symbol of revolution, which would invest the system with a moral order and the feature of efficiency, and endow politics with an ethical dimension in the form of individual extralegal responsibility for taking decisions. After a coup d'état, politics would not only gain a new quality but also express the implementation of a historic mission: change the society's consciousness and its attitude towards the State, which would result in the achievement of goals of historical significance. In the first place, the objective was to pacify the situation and establish order, and in the second place, to slowly draft and gradually implement well-thought-out reforms that would strengthen the State and nation, thus protecting them against a repeated crisis.

The third form of justifying the legitimacy of power, used by authoritarian movements, was charismatic legitimation, which consisted in emphasizing the sovereign's political leadership. Adherents of dictators attributed to them the features characteristic of charismatic leaders, inter alia power and moral strength, ability to act in a historic and mythical dimension exempt from political assessment, and mythicization and personification of "good political order"³⁰. The leader seemed to be an eminent figure, who combined the sphere of values, molded as a result of historical development, with a specific political reality, which required taking decisions not only effective and accurate but also consistent with the axiological order. The dictator's associates believed that the

---

²⁹ A. Mikołajko, *op. cit.*, p. 21.

³⁰ See T. Biernat, Fenomen władzy charyzmatycznej – ludzka potrzeba transcendencji (Refleksja antropologiczna), [in:] *Antropologia polityki*, z. 2, Warszawa 1990, pp. 22–25, 35; idem, *Mit polityczny*, Warszawa 1989, s. 331–339; M. Orzechowski, *Polityka, władza, panowanie w teorii Maxa Webera*, Warszawa 1984, pp. 269–291; S. Filipowicz, *Mit i spektakl władzy*, Warszawa 1988, pp. 133–134.

political movement arisen on the basis of the charismatic factor should be transformed into a political actor – the fullest exponent of tradition.

Technocratic legitimation was the fourth form. It consisted in referring to the political skills of the dictator and his camp, which were confirmed by history. Propaganda presented the dictator's different personal merits: historic and praxeological. It was these meritorious services that became an important constituent of the leader's legend. Another manifestation of technocratic legitimation was the appeal by the ruling formation to the idea of elitism. The elite recruited by the dictator from among various social classes, professional circles and political groups would bring the necessary skills, thorough knowledge, and social moderation into politics. By contrast, these features were not attributed to society as a whole or to any selected social group.

In authoritarianism we can often witness the 'drama of legitimation', most often associated with the leader's death. The authoritarian camp was then faced with the problem of developing new forms of legitimation because the old ones were no longer relevant. Hardly ever was a new dictator appointed from among the associates of the deceased leader. Most often, the authoritarian system collapsed, or a totalitarian order was imposed (Central Europe during World War Two), or the process of democratization took place (in Western Europe in the latter half of the twentieth century). In the former case this meant having recourse to the idea of leadership, in the latter – the democratic formula of the legitimation of State power, based on election results, began to be used.

LITERATURE

- [1] Biernat T., Fenomen władzy charyzmatycznej – ludzka potrzeba transcendencji (Refleksja antropologiczna), [in:] *Antropologia polityki*, z. 2, Warszawa 1990.
- [2] Biernat T., *Mit polityczny*, Warszawa 1989
- [3] Borejsza J.W., *Mussolini był pierwszy...*, Warszawa 1979.
- [4] Borejsza J.W., *Szkoły nienawiści: Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000
- [5] Brodzikowski W., Łoskoczyński J., *Franco, generał wielkiej misji*, Warszawa 1999.
- [6] Bułhak H., Rola wojska w przewrotach autorytarnych, [in:] [w:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971*, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- [7] Car S., *Na drodze ku nowej konstytucji*, Warszawa 1934.
- [8] Drag Z., *Mechanizmy zmiany systemów politycznych*, "Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie", *Prace z Zakresu Nauk Politycznych* 1998/500.
- [9] Filipowicz S., *Mit i spektakl władzy*, Warszawa 1988.
- [10] Górecki D., *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź 1992
- [11] Grzybowski K., *Moderator imperii*, "Czasopismo Prawno-Historyczne" 1963/2.
- [12] Grzybowski K., *Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnemu*, Kraków 1930.

- [13] Holzer J., *System faszystowski a autorytarny: Uwagi polemiczne*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi. Faszyzm – teoria i praktyka w Europie (1922–1945) 1977/3.
- [14] Hołowko T., *Ostatni rok*, Warsaw 1932.
- [15] Kochanowski J., *Węgry: Od ugody do ugody 1867–1990*, Warszawa 1997
- [16] Koźmiński M., Nacjonalizm, mniejszości narodowe a reżimy dyktatorskie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1939, [in:] Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- [17] Królikowski W., Hiszpania 1923: Pronunciamento generała Primo de Rivery, [in:] Przewroty i zamachy stanu: Europa 1918–1939, ed. A. Garlicki, Warszawa 1981.
- [18] Kumaniecki K.W., *Nadzwyczajne urzędy (z prawniczych rozmyślań nad dyktaturą)*, Kraków 1928.
- [19] Lewandowski J., *Historia Estonii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.
- [20] Linz J.J., *An Authoritarian Regime: Spain*, [in:] *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, eds A. Allardt, Y. Littunen, Helsinki 1964.
- [21] Łossowski P., *Europa Środkowo-Wschodnia XX wieku – triumf dezintegracji?*, "Dzieje Najnowsze" 1996/1.
- [22] Łossowski P., *Ideologie reżimów autorytarnych (kraje bałtyckie 1926–1934–1940)*, [in:] Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, pp. 127–141.
- [23] Łossowski P., *Rządy dyktatorskie w państwach bałtyckich 1926–1940: Studium porównawcze*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi 1982/8.
- [24] Machcewicz P., *Frankizm: Analiza ruchu politycznego*, "Magazyn Historyczny. Mówią Wieki" 1990/8.
- [25] Mikołajko A., *Poza autorytetem?: Społeczeństwo polskie w sytuacji anomii*, Warszawa 1991.
- [26] Misiuk A., *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998
- [27] Mularska-Andziak L., *Dyktatura generała Primo de Rivery a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Warszawa 1999
- [28] Orzechowski M., *Polityka, władza, panowanie w teorii Maxa Webera*, Warszawa 1984
- [29] Paluszyński T., *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999
- [30] Payne S.G., *The Franco's Regime*, Madison 1987.
- [31] Piłsudski J., *Pisma zbiorowe: Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, vol. 9, Warszawa 1938.
- [32] Poznańska K., *Republika Turecka: Türkiye Cumhuriyeti*, Warszawa 1977
- [33] Rataj J., *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v Druhé Republice 1938–1939*, Praha 1997.
- [34] Ryszka F., *Państwo autorytarne*, [in:] Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

- [35] Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego: Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, 3 ed., revised and amended, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- [36] Salazar A., *Rewolucja pokojowa*, Warszawa 2013.
- [37] Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Warszawa 2012.
- [38] Skarzyński R., *Od chaosu do ładu: Carl Schmitt i problem tego co polityczne*, Warszawa 1992.
- [39] Sokół W., *Legitymizacja polityczna*, [in:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, eds B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002.
- [40] Sokół W., *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997.
- [41] Sokół W., *System autorytarny i jego legitymizacja*, [in:] *Spółeczeństwo – Państwo – Władza*, ed. M. Żmigrodzki, Lublin 1995.
- [42] *Sprawozdanie stenograficzne z 142 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej* [Shorthand report of the Sejm session, 3rd term], 23/24 march 1935.
- [43] *Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu*, ed. J.M. Majchrowski, Warszawa 1996.
- [44] Tomaszewski J., *Czechosłowacja*, Warszawa 1997.
- [45] Tuñón de Lara M., Baroque J.V., Ortiz A.D., *Historia Hiszpanii*, Kraków 1997.
- [46] Voegelin E., *Der autitäre Staat*, Vienna 1936.
- [47] Wielomski A., *Doktryna El Caudillaje na tle XIX- i XX-wiecznej hiszpańskiej tradycji politycznej*, “Acta Universitatis Wratislaviensis”, *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* 1999/22.
- [48] Wituch T., *Historia Portugalii w XX wieku*, Pułtusk 2000.
- [49] *Wprowadzenie do nauk politycznych*, M.G. Roskin et al., Poznań 2001
- [50] Żarnowski J., *Reżimy autorytarne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w okresie międzywojennym – analogie i różnice*, [in:] *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939: Konferencja naukowa w Instytucie Historii PAN 2-3 XII 1971*, ed. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- [51] Żyro T., *Autorytet a autorytaryzm: Kilka uwag doktrynalnych*, [in:] *Adaptacja – reforma – stabilizacja: Przestrzeń publiczna we współczesnych systemach politycznych*, eds T. Koziełło, P. Maj, W. Paruch, Rzeszów 2010.

AUTORYTARYZM W EUROPIE W XX WIEKU: POLITOLOGICZNA ANALIZA CECH SYSTEMU POLITYCZNEGO (CZEŚĆ 1)

Artykuł jest analizą politologiczną autorytaryzmu jako systemu politycznego, alternatywnego dla demokracji i totalitaryzmu w XX wieku. Do tego celu zostało użyte pojęcie „syndrom autorytarny”. Zdefiniowano „syndrom autorytarny”, na który składa się siedem elementów kontytutywnych, występujących łącznie. Elementy zostały wydzielone w wyniku badań źródłowych konkretnych przypadków ustanowienia i funkcjonowania systemu autorytarnego w Europie Środkowej i Zachodniej. Są to: 1) suweren – podstawowa instytucja władzy państwowej; 2) zamach stanu – charakter, typ idealny, cechy charakterystyczne, warianty; 3) formuła legitymizacji władzy państwowej oraz “dramat legitymizacyjny” po śmierci dyktatora; 4) limitowana autonomia społeczeństwa w postaci jego depolityzacji oraz ochrony przed ingerencją państwa wydzielonych sfer życia społecznego; 5) konsolidacja władzy państwowej; 6) tradycyjny ład aksjologiczny; 7) obóz

autorytarny. W części 1 artykułu omówiono cztery pierwsze składniki „syndromu autorytarnego”. W autorytaryzmie za suwerena uznano państwo, którego interesy i podmiotowość były wyrażane przez dyktatora. Zamach stanu był przeprowadzany przez wojsko bez angażowania społeczeństwa, natomiast formuła legitymizacji władzy państwowej została oparta na roli politycznej i historycznej oraz kompetencjach dyktatora. Celem władzy w autorytaryzmie było zdepolityzowanie najważniejszych konfliktów społecznych i ekonomicznych.

Słowa kluczowe: autorytaryzm, system polityczny, XX wiek, myśl polityczna.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.26

Przesłano do redakcji: maj 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Leszek PAWLIKOWICZ¹
Krzysztof SUROWIEC²

UDZIAŁ RADZIECKICH RESORTÓW „SIŁOWYCH” W „PUCZU SIERPNIOWYM” 1991 ROKU. CZĘŚĆ 2

Niniejszy artykuł jest kontynuacją syntezy dotyczącej roli, jaką odegrały ówczesne radzieckie resorty „siłowe”: Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Komitet Bezpieczeństwa Państwowego, w próbie zamachu stanu podjętej przez członków Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego między 19 a 21 sierpnia 1991 r. Wbrew pierwotnym założeniom planistów demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego nie zniechęciła przeciwników puczu do organizowania różnorodnych form protestu, choć stały się one bardziej widoczne dopiero od południa pierwszego dnia puczu. W tej sytuacji główny ciężar działań powinny wziąć na siebie dwa pozostałe resorty – KGB i MWD.

Jednak i w tym przypadku brak skonkretyzowanego planu działania rozpisanego na konkretne formacje i służby aż do poziomu poszczególnych (centralnych oraz terenowych) jednostek organizacyjnych doprowadził do licznych zaniechań, zwłaszcza w pierwszych sześciu godzinach od chwili wprowadzenia stanu wyjątkowego. Trzy z nich miały charakter kluczowy i to one ostatecznie przesądziły o niepowodzeniu puczu

Zastosowane w cudzysłowach określenia, takie jak: działania „filtracyjne”, „zapobiegawczo-profilaktyczne”, „negatywne postawy”, „elementy antyspołeczne” czy „zagraniczne kręgi władzy” – pochodzą z cytowanych w różnych źródłach oficjalnych dokumentów wspomnianych resortów, zwłaszcza KGB. W większości są one nie tylko dosłownie przytoczonymi zwrotami z ówczesnie stosowanego tzw. języka operacyjnego, ale stanowią jednocześnie – tak charakterystyczny dla okresu istnienia Związku Radzieckiego – przykład prymatu sfery ideologii nad całokształtem życia społeczno-politycznego. Należy zarazem zaznaczyć, że w państwach demokracji liberalnej część z nich miała nieco inny, a często nawet absolutnie przeciwstawny wydźwięk.

W przypadku osób, których imiona, ówczesnie posiadane przez nich stopnie wojskowe oraz pełnione funkcje przedstawiono w pierwszej części artykułu, ograniczono się jedynie do podania nazwisk.

Słowa kluczowe: Ministerstwo Obrony ZSRR, KGB ZSRR, MWD ZSRR, pucz sierpniowy 1991, GKChP

1. ROLA POSZCZEGÓLNYCH RESORTÓW „SIŁOWYCH, W PRZEBIEGU PUCZU W DNIACH 19–21 SIERPNIA 1991 ROKU

Ze względu na fakt, że – według pierwotnych założeń osób kierujących puczem – wraz z wprowadzeniem stanu wyjątkowego większość kluczowych zadań związanych z jego realizacją miała przypaść w udziale wojskowym oddziałom operacji specjalnych

¹ Dr Leszek Pawlikowicz, Zakład Historii Państwa i Prawa, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, Aleja Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów.

² Mgr Krzysztof Surowiec, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, autor korespondencyjny: ks@prz.edu.pl

oraz formacjom ogólnowojskowym znajdującym się w dyspozycji Ministerstwa Obrony, KGB i MWD, jak również ze względu na ich specyfikę – działania te zaprezentowano odrębnie od przedsięwzięć wykonywanych przez pozostałe formacje i służby podległe radzieckim resortom „siłowym”.

1.1. Działania wojskowych oddziałów operacji specjalnych oraz formacji ogólnowojskowych podległych Ministerstwu Obrony, MWD i KGB

Dzień przed puczem, w niedzielę 18 sierpnia o godz. 8.00, marszałek Dmitrij Jazow spotkał się w Ministerstwie Obrony z dowódcą Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – gen. płk. Nikołajem Kalininem oraz dowódcą wojsk powietrzno-desantowych – gen. mjr. Pawłem Graczowem³. Podczas rozmowy poinformował ich o możliwym wprowadzeniu stanu wyjątkowego, nakazując zarazem podniesienie gotowości bojowej oraz przygotowanie do redyslokacji do radzieckiej stolicy następujących oddziałów ze składu związków taktycznych resortu, które stacjonowały w pobliżu Moskwy:

- trzech (1., 15. i 236.) pułków strzelców zmotoryzowanych oraz jednego pułku (290.) pancernego ze składu 2. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii;
- trzech (12., 13. i 14.) pułków pancernych gwardii oraz jednego pułku (423.) strzelców zmotoryzowanych ze składu 4. „Kantemirowskiej” Dywizji Pancernej Gwardii;
- trzech (51., 137. i 331.) pułków powietrzno-desantowych gwardii ze składu 106. „Tulskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii⁴.

Niemal dobę później, w poniedziałek 19 sierpnia o godz. 6.00, na krótkiej odprawie z kadrą dowódczą minister obrony osobiście odczytał treść komunikatu Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego, po czym wydał instrukcje:

- wsparcia działań mających na celu zaprowadzenie porządku społecznego we współdziałaniu z formacjami MWD;
- wzmocnienia ochrony obiektów wojskowych (zwłaszcza miejsc stałej dyslokacji wojsk oraz magazynów broni, w szczególności jądrowej);
- zorganizowania ochrony siedzib naczelnych organów władzy, ważniejszych budynków użyteczności publicznej oraz środków masowego przekazu;
- nieulegania prowokacjom sił zewnętrznych⁵.

Tego samego dnia postawiono w stan gotowości bojowej również ogólnowojskowe związki taktyczne znajdujące się w dyspozycji pozostałych resortów „siłowych”:

- 103. Dywizję Powietrzno-Desantową Gwardii KGB z Witebska (stacjonującą na terenie Białoruskiego Okręgu Wojskowego);

³ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992, s. 20; J. Brusstar, E. Jones, *The Russian Military's Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995, s. 14; B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995, s. 74.

⁴ В. Степанков, Е. Лисов, *op. cit.*, s. 20; *FBIS Report, Central Asia-Russia: Procuracy Statement on Army Role in Coup*, „Foreign Broadcast Information Service” 1992/31, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991*, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991, s. 30–31.

⁵ W. Boriew, *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992, s. 14, 49; Е. Альбац, *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслингт, Москва 1992, s. 258.

- 75. „Nachiczewańska” Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych KGB z Nichiczewania (dyslokowaną w Zakaukaskim Okręgu Wojskowym);
- 48. Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych KGB ze Smoleńska (w Moskiewskim Okręgu Wojskowym);
- 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii KGB z Tiopłego Stanu k. Moskwy (także z Moskiewskiego Okręgu Wojskowego);
- 1. Samodzielną Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych Operacyjnego Przeznaczenia MWD im. Feliksa Dzierżyńskiego (OMSDON) z Bałaszychy k. Moskwy (stacjonującą również na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego)⁶.

Wprowadzenie jednostek wojskowych poza bramy koszar było niezbędne do wywarcia paralizującego efektu psychologicznego wobec mieszkańców Moskwy. Planiści zakładali bowiem, że demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego zniechęci potencjalnych przeciwników puczu do organizowania jakiegokolwiek oporu. Z kolei brak przelewu krwi dawał nadzieję na łagodniejszą reakcję państw zachodnich⁷.

Mimo wydania przez Jazowa o godz. 9.28 rozkazu postawienia całości sił zbrojnych w stan gotowości bojowej, sygnały napływające od dowódców większości okręgów wojskowych wskazywały na brak jakichkolwiek działań sprzecznych z prawem, dlatego strefy ruchów wojsk w praktyce ograniczono jedynie do największych miast – Moskwy, Leningradu, Kijowa, republik bałtyckich oraz Zakaukazia⁸.

W jednostkach stacjonujących wokół stolicy alarm ogłoszono już o godz. 4.00. Zgodnie z rozkazem dowódcy Moskiewskiego Okręgu Wojskowego od godz. 7.00 rozpoczęły wkraczanie do miasta pododdziały 2. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, które zajęły dzielnice północne i centralne oraz 4. „Kantemirowskiej” Dywizji Pancerniej Gwardii, redyslokowane do dzielnic południowych⁹. Po godz. 8.00 pojawiły się ponadto w centrum Moskwy, podległe Graczowowi, pierwsze pododdziały 106. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii¹⁰. Żołnierze wystawili posterunki ochronne przed gmachami Ministerstw Obrony i Spraw Zagranicznych, Banku Państwowego, mennicy, poczty głównej, agencji TASS, centrum telewizyjnego Ostankino, redakcji „Izwestii”, centralami łączności telefonicznej oraz telegraficznej, przy głównych placach i mostach, a także na lotnisku Tuszyno. W wielu

⁶ А. Шевякин, *КГБ против СССР. 17 мгновений измены*, Яуза-Эксмо, Москва 2012, s. 414; В. Бакатин, *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992, s. 53.

⁷ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 82, 88–89, 96; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, Олимп, Москва 1997, s. 180.

⁸ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 91, 93; W. Boriew, *op. cit.*, s. 14; J. Dunlop, *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 101, 111; А. Цыганок, *Белодомовские мифы августа 1991 г.*, Polit.ru 18.08.2006, http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/.

⁹ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 31; В. Степанков, Е. Лисов, *op. cit.*, s. 108; W. Boriew, *op. cit.*, s. 14, 49; А. Цыганок, *op. cit.*

¹⁰ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 30.

miejscach wstrzymano ruch kołowy¹¹. Nieopodal Prospektu Kalinina, pod osiemnastopiętrowym gmachem Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR (tzw. Białym Domem), gdzie od rana przybywały coraz liczniejsze grupki ludzi, znalazły się pododdziały dywizji „Tamańskiej”, a od godz. 13.50 także jednostki powietrzno-desantowe¹². Z kolei wokół Kremla zajęła miejsce, podległa MWD, 1. samodzielna dywizja strzelców zmotoryzowanych specjalnego przeznaczenia im. Feliksa Dzierżyńskiego (tzw. OMSDON). Wewnątrz murów wspomagał ją „kremlowski” pułk ochrony KGB¹³. W południe pierwszego dnia puczu liczbę żołnierzy Armii Radzieckiej wyprowadzonych bezpośrednio na ulice Moskwy szacowano na około 4600. Do tego dochodziło około 15 000 ze specjalnych jednostek MSW i KGB. Reszta pozostała w koszarach (tab. 1)¹⁴.

Znacznie lepiej przedstawiała się sytuacja w Leningradzie. Choć przed południem zaczęły wkraczać tam wojska 36. Brygady Desantowo-Szturmowej z Garbołowa (w Leningradzkim Okręgu Wojskowym), jak również – przybyłe drogą lotniczą z Pskowa (poprzez lotnisko w Siwierskim) – pododdziały 104. pułku powietrzno-desantowego 76. „Czernichowskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (także stacjonującej w Leningradzkim Okręgu Wojskowym), dzięki szybkiej reakcji przybyłego z Moskwy mera, Anatolija Sobczaka, i osiągnięcia tymczasowego porozumienia z dowódcą Leningradzkiego Okręgu Wojskowego, gen. płk Wiktorem Samsonowem zostały one zatrzymane, a następnie wycofane na przedmieścia. Mimo braku pewności co do dalszego rozwoju sytuacji na wezwanie władz miasta młodzi mieszkańcy przystąpili do budowy barykad¹⁵. Poza Moskwą i Leningradem, pierwszego dnia puczu odnotowano następujące ruchy wojsk:

- 37. Brygada Desantowo-Szturmowa z Czerniachowska (stacjonująca na terenie Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego) zajęła wczesnym rankiem lotnisko w Rydze;
- 234. pułk powietrzno-desantowy ze składu wspomnianej 76. „Czernichowskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (stacjonującej w Leningradzkim Okręgu Wojskowym) rano opanował lotnisko w Tallinie;
- pododdział 103. „Witebskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii KGB z Witebska dokonał o godz. 11.30 zajęcia wieży telewizyjnej w Kownie;

¹¹ E. Альбац, *op. cit.*, s. 258; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 103–104, 111; *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 30.

¹² B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 92.

¹³ J.P. Lehrke, *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics 1988–2005*, Routledge, Abington – New York 2013, s. 102–103; W. Boriew, *op. cit.*, s. 36.

¹⁴ Н. Леонов, *Крестный путь России 1991–2000*, Русский Дом, Москва 2002, s. 21; W. Boriew, *op. cit.*, s. 54; J. Dunlop, *op. cit.*, s. 108.

¹⁵ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 27; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001, s. 225; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004, s. 105, 106; J. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993, s. 234–235; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 23, 33; A. Sobczak, *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, PWN, Warszawa 1992, s. 254–258; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 433–434.

- 38. Brygada Desantowo-Szturmowa z Brześcia (stacjonująca na terenie Białoruskiego Okręgu Wojskowego) została przerzucona drogą lotniczą na jedno z podkijowskich lotnisk wojskowych, a 23. Brygada Desantowo-Szturmowa z Kremenczug na Ukrainie (stacjonująca w Kijowskim Okręgu Wojskowym) przedefilowała rano przez miasto swojej stałej dyslokacji, dokonując otwartej demonstracji siły;

- 21. Brygada Desantowo-Szturmowa z Kutaisi w Gruzji (stacjonująca na terenie Zakukaskiego Okręgu Wojskowego) zajęła rano lotnisko w Wiziani nieopodal Tbilisi;

- okręty Floty Bałtyckiej ZSRR rozpoczęły o godz. 14.00 blokadę portu w Kłajpedzie¹⁶.

Reakcja sił zbrojnych na antykonstytucyjne działania Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego nie była jednak – ku zdumieniu przywódców puczu – jednolita. Wieczorem 19 sierpnia było już wiadomo, że jednoznaczne poparcie dla ich działań odmówili: dowódca Wojsk Lotniczych – gen. płk Jewgienij Szaposznikow oraz jego zastępca, dowodzący lotnictwem strategicznym – gen. płk Igor Kaługin. Wyrażną neutralność zadeklarowali natomiast głównodowodzący Strategicznych Wojsk Rakietowych – gen. armii Jurij Maksimow, jak również głównodowodzący Marynarką Wojenną – adm. floty Władimir Czenawin i dowódca Floty Pacyfiku – adm. Giennadij Chwatow¹⁷.

Około 1500 oficerów, głównie w stanie spoczynku, zdecydowało się stawić przed gmachem Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, gdzie od godziny 10.30 przebywał ówczesny prezydent Rosyjskiej FSRR – Borys Jelcyn¹⁸. Sześć godzin później nominował on byłego zastępcę szefa Sztabu Generalnego i szefa Wojsk Łączności, gen. płk Konstantina Kobieca na naczelnika obrony Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR¹⁹.

¹⁶ Zob. В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 125; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 93; *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 27; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомские мифы...*; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска...*, s. 223, 225, 228; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия...*, s. 101, 105, 106; I. Oldberg, *The August Coup and the Soviet Armed Forces*, „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, s. 92; Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Силы ГКЧП* (http://kfond.org/blog/103_silu_gkchp.html).

¹⁷ Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомские мифы...* (http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/); В. Potyrała, Н. Szczegóła, *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Т. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997, s. 289; В. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu o niezwyciężonej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001, s. 121, 130, 161; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 109, 111–112.

¹⁸ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418; Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование обороны штаба* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 96–97. Jelcyn wyjechał do Moskwy ze swojej dachy w Usowie ok. godz. 9.50. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418.

¹⁹ Jego zastępcą został: gen. mjr Paweł Czernyszew (z MWD). Ponadto z Kobiecem ściśle współpracował płk Aleksandr Całko, deputowany do Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, sprawujący w niej zarazem funkcję zastępcy przewodniczącego Komisji Obrony. Zob. Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование...*, (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); В. Taylor, *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*,

Podległym mu sztabem kierował natomiast gen. mjr rez. KGB – Aleksandr Sterligow²⁰. Nowa struktura niemal natychmiast zaczęła pozyskiwać informacje o przegrupowaniach poszczególnych jednostek, a także planowanych operacjach. Źródłem był nasłuch radiostacji oraz sprzeciwiający się zamachowi oficerowie Armii Radzieckiej (najczęściej średniego szczebla), którzy – formalnie pełniąc służbę w formacjach wykonujących rozkazy GKChP – z własnej inicjatywy próbowali nawiązać kontakt z ludźmi Jelcyna. Dzięki temu obrońcy dysponowali między innymi profesjonalnymi mapami dostarczonymi ze Sztabu Generalnego, na które systematycznie nanoszono wszelkie zmiany sytuacji. Na dachu zainstalowano specjalne pręty mające uniemożliwić lądowanie śmigłowców z żołnierzami oddziałów specjalnych. Jeszcze wcześniej (do godz. 14.00) zdołano wznieść wokół budynku 16 barykad z kostki brukowej i złomu, a w rejonie Prospektu Kalinina i Sadowego Kolca – zablokować ulice trolejbusami²¹.

Wieczorem o godz. 19.00 p.o. szefa sztabu batalionu czołgów z dywizji „Tamańskiej” stojących w pobliżu „Białego Domu”, mjr Siergiej Jewdokimow, po rozmowie z ówczesnym wiceprezydentem Rosyjskiej FSRR – gen. mjr. Alekandrem Ruckojem, zmienił sposób rozmieszczenia stojącej najbliżej kompanii (obejmującej 10 czołgów) z ofensywnego na defensywny. Oświadczył zarazem, że nie tylko nie wykona rozkazu otwarcia ognia do cywilów, lecz – w razie ataku – stanie po ich stronie²².

Jednym z elementów przygotowań do ostatecznej rozprawy ze stronnikami Jelcyna zgromadzonymi wokół gmachu Rady Najwyższej było uprzednie zajęcie dogodnych pozycji do ataku przez pododdziały powietrzno-desantowe. W tym celu zastępca dowódcy

---

„Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 51–52; C. Шальнев, *Кто развалил СССР*, Грааль, Москва 2001, s. 293.

²⁰ Początkowo w jego skład weszli: ppłk Giennadij Jankowicz (z KGB) jako naczelnik wywiadu, płk Iwan Bojko (z MWD) pełniący funkcję naczelnika ochrony, mjr Igor Astachow (z KGB) będący naczelnikiem służby uzbrojenia, kpt pierwszej rangi Giennadij Zacharow (z KGB) w charakterze komendanta budynku oraz płk. Władimir Gołubczikow (z sił powietrznych resortu obrony) odgrywający rolę naczelnika służby medycznej. Tego samego dnia wieczorem zorganizowano z przybywających wciąż oficerów resoru obrony: Wydział Operacyjny (z naczelnikiem płk. Anatolijem Cyganokiem), Wydział Lotniczy (z naczelnikiem gen. mjr. Jurijem Tołstuchinem), Służbę Inżynieryjną (z naczelnikiem płk. Aleksiejem Zajcewem), Wydział Administracyjny i Zabezpieczenia Informacji (z naczelnikiem st. lejtn. rez. Aleksandrem Czebotarijewem) oraz Wydział Współdziałania z Ministerstwem Obrony ZSRR i Moskiewskim Okręgiem Wojskowym [sic!] (z naczelnikiem kpt. pierwszej rangi Aleksandrem Sieminem). Z kolei na dowódcę pospolitego ruszenia zgromadzonego wokół „Białego Domu” mianowano płk. Zakirzona Kadyrowa. Zob. szerzej: Фонд Имени Дмитрия Комаря: *Формирование штаба обороны* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html).

²¹ Mapy Moskwy i Obwodu Moskiewskiego dostarczył w godzinach przedpołudniowych 20 sierpnia referent szefa Sztabu Generalnego ZSRR, Aleksandr Szarawin. Ponadto dzięki pomocy oficerów z Głównego Zarządu Ochrony Porządku Publicznego MWD pozyskano plany „Białego Domu”. Zob. szerzej: Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование...* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 104, 107, 113; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 30; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998, s. 469.

²² J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 218; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 9, 30, 70; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 111; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463.

wojsk powietrzno-desantowych ds. przygotowania bojowego – gen. mjr Aleksandr Lebiedź – wydał wieczorem załogom 22 transporterów opancerzonych 2. batalionu 137. „Riazańskiego” Pułku 106. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii rosyjskie flagi, co miało im zapewnić bezpieczny przejazd przez barykady i redyslokację w pobliżu „Białego Domu”. Jednak obrońcy, ostrzeżeni przez kilku oficerów z Ministerstwa Obrony, nie przepuścili pojazdów²³. Dopiero mediacja Ruckoja, który nie chciał dopuścić do otwarcia ognia i wywołania trudnej do opanowania eskalacji konfliktu, doprowadziła do wydania przez Jelcyna zgody na przejazd ośmiu transporterów opancerzonych po zapewnieniu, że siły te nie będą użyte do ewentualnego szturmu²⁴. Jednak w przeciwieństwie do plutonu czołgów Jewdokimowa, w pobliżu żołnierzy podległych Lebiedziowi na wszelki wypadek rozmieszczono około 300 weteranów z byłych jednostek walczących w Afganistanie. Ponadto w „Białym Domu” przebywała nieliczna ochrona prezydencka dysponująca 60 karabinami maszynowymi, 100 pistoletami oraz 5 nadajnikami, 300-osobowy pododdział rosyjskiej milicji uzbrojony w AKS-y oraz około 2000 ochotników wywodzących się spośród byłych oficerów i pracowników ochrony²⁵. Mimo obecności tych sił zdawano sobie sprawę, że zdobycie budynku nie jest trudnym celem dla oddziałów specjalnych. Decydującym czynnikiem były natomiast stojące na zewnątrz tłumy ludzi, których liczba w nocy z 19 na 20 sierpnia sięgnęła około 15 000²⁶. Strefę obrony podzielono zatem na sektory zewnętrzne i wewnętrzne, a na najbardziej prawdopodobnych kierunkach potencjalnego ataku wzniesiono w ciągu nocy i rano dodatkowe barykady²⁷. Innym potencjalnym zagrożeniem byli strzelcy wyborowi. W samym tylko hotelu „Mir” zlokalizowano aż 37 stanowisk snajperskich. Jednak zorientowawszy się, że zostali namierzeni, snajperzy wycofali się z budynku²⁸.

Nazajutrz we wtorek 20 sierpnia o godz. 9.00 GKCzP dokonał analizy sytuacji. W sporządzonym dla Kriuczkowa raporcie oficerowie KGB wyszczególnili 11 poważnych zaniechań popełnionych przez puczystów i podległe im siły w ciągu ostatnich trzydziestu godzin operacji. W rezultacie komitet podjął decyzję o przeprowadzeniu szturmu gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR oraz mianował gen. płk. Nikołaja Kalinina komendantem Moskwy²⁹.

Przed południem, o godz. 11.30, Lebiedź, obawiając się „demoralizującego” wpływu demonstrantów na swoich żołnierzy, zdecydował się na wycofanie sprzed „Białego Domu” ośmiu transporterów, które poprzedniego wieczora zostały tam rozmieszczone.

²³ B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 108; idem, *The Rise of Russia...*, s. 241; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...* (http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/); B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 117–118.

²⁴ Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...* Ostatecznie transportery przybyły pod „Biały Dom” o godz. 22.00. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 31.

²⁵ Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 43, 45, 129; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 38.

²⁶ Jeszcze o godz. 1.00 w nocy przed parlamentem znajdowało się około 10 000 ludzi, jednak dwie godziny później liczba demonstrantów wzrosła do 15 000. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 36; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 114.

²⁷ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 38, 129.

²⁸ Ibidem, s. 130; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 115.

²⁹ B. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 156–159; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 443–445; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 119; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47.

Pół godziny później rozpoczął się nieopodal, z udziałem Jelcyna i Ruckoja, trzygodzinny wiec, na który przybyło około 200 000 mieszkańców Moskwy³⁰.

Pod presją GKChP wczesnym popołudniem w Ministerstwie Obrony odbyła się narada wyższych oficerów sił zbrojnych, MWD i KGB. Oprócz Jazowa, Moisiejewa, Aczałowa, Wariennikowa, Kalinina, Graczowa, Lebidzia i Gruszki uczestniczyli w niej między innymi dotychczasowy doradca prezydenta ZSRR ds. wojskowych – marsz. Siergiej Achromiejew, pierwszy zastępca ministra spraw wewnętrznych – gen. płk Borys Gromow, pierwszy zastępca przewodniczącego KGB – gen. płk Gienij Agiejew, dowódca antyterrorystycznego oddziału „A-7” („Alfa”) z 7. Zarządu KGB – gen. mjr Wiktor Karpuchin oraz dowódca oddziału dywersyjnego „W” („Wypieł”) z 1 Zarządu Głównego KGB – płk Borys Bieskow³¹. Obrady prowadził Aczałow, który rozkazał Karpuchinowi doprowadzić do zajęcia „Białego Domu” i opanowania sytuacji w mieście. Ustalono, że szturm odbędzie się w nocy z wtorku na środę (z 20 na 21 sierpnia) o godz. 3.00. W tym celu, oprócz macierzystej jednostki, podporządkowano mu: wspomniany oddział „W”, oddział antyterrorystyczny „Wołna” z Zarządu KGB ds. Mokwy i Obwodu Moskiewskiego, znajdującą się w dyspozycji KGB 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, całą 1. Dywizję OMSDON-u, jednostki moskiewskiego OMON-u, eskadrę śmigłowców szturmowych, a także mające przybyć najbliższej nocy dwa (217. i 299.) gwardyjskie pułki ze składu 98. „Świrskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (z Bołgradu w Odesskim Okręgu Wojskowym) oraz jeden z pułków 103. „Witebskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii KGB (z Białoruskiego Okręgu Wojskowego). Ponadto Wariennikow zaproponował przekazanie trzech kompanii czołgów z Dywizji „Tamańskiej”³². Według planu, oznaczonego kryptonimem „Grom”, pododdziały 1. Dywizji OMSDON-u we współdziałaniu z dwoma pułkami „Świrskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej miały otoczyć gmach Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR i zamknąć pierścień blokady. Zadanie przebiccia przejścia w barykadach oraz rozproszenia tłumu (za pomocą gazu i armatek wodnych) miało przejąć jednostkom OMON-u, a także trzem kompaniom czołgów, natomiast do bezpośredniego szturmu „Białego Domu” (z wykorzystaniem śmigłowców szturmowych i bojowych wozów piechoty) wyznaczono elitarne oddziały KGB: „Alfy”, za którą miały się posuwać grupy „Wypieł” oraz „Wołna”. Celem „Alfy” miało być zatrzymanie przebywającego na czwartym piętrze Jelcyna i przewiezienie go do miejsca internowania na stacji Zawidowo. Zadaniem „Wypieła” było natomiast zlikwidowanie wszelkich punktów oporu. Z kolei dziesięcioosobowe zespoły „Wołny” miały prowadzić działania

³⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 38, 55; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

³¹ Spotkanie rozpoczęło się po godz. 14.00 w gabinecie zastępcy ministra obrony, Aczałowa. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160-162; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54-55; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123-124; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 465-466. Oddziały „A-7” i „W” postawiono w stan podwyższonej gotowości bojowej jeszcze 17 sierpnia, a 19 sierpnia od około godz. 4.00 (na dwie godziny przed formalnym wprowadzeniem stanu wyjątkowego) znajdowały się już w pełnej gotowości do realizacji zadań. Zob. Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 256; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 106; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 27; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418.

³² W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 49-50, 52, 54; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120, 123-124; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243-244; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160-162; *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

„filtracyjne” wobec wszystkich pozostałych osób znajdujących się w budynku. Przewidywany czas akcji szacowano na około 15 minut³³. W celu ograniczenia dopływu kolejnych demonstrantów w pobliże siedziby Rady Najwyższej komendant Moskwy został upoważniony do ogłoszenia o godz. 21.00 rozkazu o wprowadzeniu w mieście godziny milicyjnej począwszy od godz. 23.00 do 5.00 rano³⁴.

Późnym popołudniem (ok. godz. 17.30) żołnierze rozpoznania z grup „A-7” i „W” w cywilnych ubraniach dokonali starannego rekonesansu terenu wokół „Białego Domu”. Zdali sobie sprawę, że z powodu uprzedniego niezdecydowania GKChP liczba ludzi zgromadzonych przed budynkiem wzrosła w ciągu ostatnich kilkunastu godzin kilkakrotnie (po południu oceny mówiły o liczbie od 40 000 do 70 000, w tym ok. 5000 uzbrojonych w broń palną). Planowana akcja była zatem spóźniona co najmniej o dobę. W rezultacie zarekomendowali swym dowódcom odwołanie operacji, gdyż szansa pochycenia żywego Jelcyna była w takich warunkach bardzo niska. Operacja mogła przedłużyć się do 50 minut, a przewidywane straty prawdopodobnie wyniosłyby tysiąc osób z obu stron, w tym połowę stanu grupy „A-7”. Podobnego zdania byli Karpuchin, Bieskow, Lebiedz oraz Gromow³⁵.

Wydaje się, że zmniejszające się szanse na szybką i możliwie bezkrwawą pacyfikację coraz liczniej reprezentowanych przed gmachem Rady Najwyższej zwolenników Jelcyna miały istotny wpływ na spadające morale oficerów sił zbrojnych. Drugiego dnia puczu po południu w sztabie Sterligowa oceniano, że działania GKChP popierało wówczas około 45–50% kadry oficerskiej Moskiewskiego Okręgu Wojskowego, około 20–25% było im przeciwnych, reszta zaś przyjęła postawę wyczekującą³⁶.

Mimo to, w celu realizacji planu „Grom”, wprowadzono do centrum Moskwy znajdującą się w dyspozycji KGB 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, która przez kilka następnych godzin obsadzała ulice dochodzące do Placu Maneżowego. Jednak bardzo szybko okazało się, że znaczna część służących w niej żołnierzy otwarcie zaczęła deklarować poparcie dla Jelcyna³⁷.

Także w Leninradzie na rozkaz „zaprowadzenia porządku” w mieście oczekiwało około 1500 żołnierzy z 36. Brygady Desantowo-Szturmowej, którzy zajęli budynek jednego z wojskowych instytutów badawczych. Ponadto w kierunku miasta od wczesnego rana ponownie przemieszczało się około 150 bojowych wozów desantowych ze 104. pułku powietrzno-desantowego (z 76. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii). W

³³ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123–124; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54, 56; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243–246; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160–161; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 465–466.

³⁴ *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42–43, 45.

³⁵ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 171–174; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54–57; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120–121; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 466, 471–472; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 440–441.

³⁶ Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

³⁷ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 467–468; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441. Mimo że Dobbs nie podał nazwy i numeru jednostki, to wspominał, że jej stałym miejscem dyslokacji były koszary w Tęplym Stanie, gdzie poza wspomnianym już związkiem taktycznym nie stacjonował żaden inny oddział podległy resortom „siłowym”.

oczekiwaniu na interwencję mieszkańcy rozpoczęli formowanie ochotniczych oddziałów samoobrony³⁸.

W innych rejonach kraju również przygotowywano się do ostatecznej rozprawy z demonstrantami:

- kolumna około 100 czołgów, należących prawdopodobnie do przeformowywanej 144. „Jelnińskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, o godz. 17.00 wjechała na przedmieścia Tallina;
- kilka dywizji Kijowskiego Okręgu Wojskowego przegrupowano wieczorem na przedmieścia Kijowa³⁹.

Od godz. 20.00 w radzieckiej stolicy rozpoczęło się przegrupowywanie wojsk w celu zajęcia pozycji wyjściowych do ataku na „Biały Dom” (między innymi przegrupowano wówczas na kilka godzin do koszar w Tiopłym Stanie „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii)⁴⁰. Jednocześnie, ubrany po cywilnemu, Lebieź osobiście ostrzegł sztab obrony o planie szturmu, określając zarazem czas jego realizacji⁴¹. O godz. 21.30 Karpuchin i Bieskow przedstawili Agiejewowi prośbę o odwołanie operacji⁴². Jednocześnie w sztabie obrony Jelcyna gorączkowo analizowano sygnały o możliwym użyciu gazów paraliżujących oraz generatorów psychotronicznych⁴³. Jednak dwie godziny później dowódca grupy „A-7”, po uprzednim zamknięciu ok. godz. 22.45 radiostacji „Echo Moskwy”, nie otrzymawszy żadnych bezpośrednich rozkazów dotyczących ataku, zdecydował się skierować jednostkę do koszar. W tym samym czasie również Graczow poinformował wysłannika prezydenta Rosji, że nie dopuści do przelewu krwi⁴⁴.

Do starcia doszło jednak około godziny 23.50 przy tunelu pod skrzyżowaniem Sadowego Kolca z Placem Smoleńskim, gdzie z sześciu bojowych wozów piechoty dywizji „Tamańskiej” oddano strzały ostrzegawcze, raniąc przypadkowo dwoje ludzi próbujących przeszkodzić w próbie sforsowania barykady. Czterdzieści minut później inny BWP rozjechał gąsienicami stojących nieopodal trzech mężczyzn usiłujących dostać się na pancerz, by zasłonić otwory strzelnicze pojazdu. Dopiero po podpaleniu przez „Afgańców” butelkami z benzyną dwóch BWP oraz niemal wszystkich trolejbusów tworzących barykadę napastnicy ostatecznie zrezygnowali z próby przedarcia się i wycofali w kierunku Prospektu Kalinina. Po godz. 1.30 w rejonie Placu Smoleńskiego

³⁸ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; idem, *The Rise of Russia...*, s. 236; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 37.

³⁹ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42.

⁴⁰ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 468; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441.

⁴¹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 175; *FBI Report: Central Asia...*, s. 25; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...* По речу gen. Kobieca przyznał, że dysponował kopią szczegółowego planu ataku na budynek Rady Najwyższej w nocy z 20 na 21 sierpnia 1991 r. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 45, 132.

⁴² В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 174; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 55.

⁴³ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42, 45; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 113.

⁴⁴ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 473, 476; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 175; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

znów było spokojnie⁴⁵. Nerwowa atmosfera zapanowała natomiast ponownie wokół położonego o pół kilometra na północ „Białego Domu”, gdzie około 50 000 ludzi zgromadzonych przed budynkiem nadal oczekiwało rychłego szturm. Mimo wycofania „Alfy” do koszar i biernej postawy Dywizji OMSDON-u, przed północą wyruszyła znowu do Moskwy „Sewastopolska” Brygada KGB, która nieoczekiwanie – w związku z wyczekującą postawą Gromowa (działającego w porozumieniu z Graczowem) – miała wziąć na siebie główny ciężar zdobycia gmachu⁴⁶. Pół godziny później (21 sierpnia ok. godz. 00.06–00.10) 6 czołgów i 20 transporterów opancerzonych zajęło pozycje wyjściowe do ataku w połowie drogi pomiędzy ambasadą amerykańską a „Białym Domem”⁴⁷. Z powodu otrzymanych od kontrolerów z „Aeroflotu” sygnałów o starcie trzech śmigłowców szturmowych Mi-24 z lotniska w Podolsku zmuszono Jelcyna do zejścia do schronu znajdującego się w budynku⁴⁸. Jednak pół godziny później przechwycono w eterze informację o przesunięciu ataku na godz. 4.00 ze względu na powrót śmigłowców na lotnisko z powodu niskiego pułapu zachmurzenia nad Moskwą oraz opóźnienie redyslokacji oddziałów „Świrskiej” oraz „Witebskiej” dywizji powietrzno-desantowych, uważanych w kręgach resortu obrony za zdolne do użycia broni przeciwko cywilom⁴⁹. W pobliżu nie było także podległej MSW, dywizji OMSDON-u⁵⁰. Kilkanaście minut po godz. 4.00 w sztabie obrony Jelcyna zaczęto nieśmiało spekulować o możliwym odwołaniu ataku. Jednak na wszelki wypadek – nie chcąc dopuścić do zmniejszenia liczby ludzi zgromadzonych przed gmachem Rady Najwyższej (co mogło pociągnąć za sobą wzrost ryzyka ataku na budynek) – uruchomiona ponownie o godz. 5.40 radiostacja „Echo Moskwy” zaczęła wzywać mieszkańców stolicy do przybycia pod „Biały Dom”⁵¹.

W rzeczywistości rozkaz przerwania operacji wydał jeszcze przed godz. 2.00 marsz. Jazow w wyniku otrzymania informacji o tragicznych zajściach na Sadowym Kolcu. Nie zmienił jej nawet po naleganiach przewodniczącego KGB⁵².

O godz. 2.30 na Łubiance rozpoczęła się narada z udziałem Kriuczkowa, Bakłanowa, Szenina, Wariennikowa, Aczałowa, Gromowa oraz około 20 wyższych funkcjonariuszy

⁴⁵ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 10–11, 45–51; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 130; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 474–475; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244–245; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 176–177.

⁴⁶ A. Kozhevnikov, *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup*, red. V.E. Bonnell, A. Cooper, G. Freidin, M.E. Sharpe, New York 1994, s. 263; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120; А.С. Пржездомский, *За кулисами путча*, Вече, Москва 2011, s. 289; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 445.

⁴⁷ С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 290; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁴⁸ *FBIS Report: Central Asia...*, s. 25; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau: Berichte und Dokumente*, Insel-Verlag, Frankfurt am Main-Leipzig 1992, s. 141; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 125.

⁴⁹ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292. T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 146. Związczą 98. „Świrska” Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii cieszyła się złą sławą po krwawej rasyfikacji Baku w styczniu 1990 roku. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244.

⁵⁰ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120.

⁵¹ С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 293.

⁵² M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 180, 183.

KGB. Po oświadczeniu Gromowa, że po wycofaniu się resortu obrony z działań wymierzonych przeciwko legalnym władzom Rosyjskiej FSRR również dywizja OMSDON-u nie weźmie udziału w szturmie „Białego Domu”, przewodniczący KGB z trudem przyjął do wiadomości konieczność odwołania akcji⁵³.

W tym samym czasie z inicjatywą wycofania wszystkich wojsk z Moskwy zwrócił się do Jazowa głównodowodzący Wojsk Lotniczych – gen. Szaposznikow. Dwie godziny później podczas rozpoczętego o godz. 5.00 posiedzenia Kolegium Ministerstwa Obrony wsparli go Maksimow i Czernawin, jednak Jazow nadal nie zamierzał ustąpić. Dopiero po pojawieniu się informacji o przejściu na stronę Jelcyna konkretnych jednostek wojskowych: garnizonu Sachalina, 2. Flotyli Atomowych Okrętów Podwodnych z Pietropawłowska Kamczackiego, bazy morskiej w Leningradzie oraz Szkoły Wojsk Spadochronowych w Riazaniu, zaczął się obawiać możliwych starć w szeregach samej armii, co mogłoby grozić zupełną destabilizacją państwa⁵⁴. Wcześniej rozważał jeszcze koncepcję zastąpienia „niepewnych” jednostek przez pułki powietrznodesantowe z 98. i 103. Dywizji już obecne na przedmieściach, dlatego niektórym pododdziałom dywizji „Tamańskiej” nakazano powrót do koszar⁵⁵. Dopiero około godz. 8.50 wydał Kalininowi i Graczowowi – bez konsultacji z GKČP – formalny rozkaz o wycofaniu wszystkich wojsk ze stolicy⁵⁶. Było to równoznaczne z upadkiem puczu. Do tego czasu zanotowano siedem ofiar śmiertelnych, w tym pięć osób cywilnych i dwóch żołnierzy⁵⁷.

Kilka minut później rozpoczęło się ostatnie posiedzenie Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego. Przez półtorej godziny atmosfera spotkania była bardzo napięta. Jazow wystąpił z propozycją udania się do Foros na spotkanie z Gorbaczowem, wzbudzając ostre repliki ze strony Bakłanowa i Tizjakowa. Kriuczkwow początkowo nie zabrał głosu, jednak po pewnym czasie poparł marszałka⁵⁸.

We wczesnych godzinach popołudniowych (ok. godz. 14.15), po wydaniu przez Radę Najwyższą Rosyjskiej FRR oraz Radę Ministrów ZSRR oświadczeń krytykujących działania GKČP, Kriuczkwow, Jazow, Bakłanow, Tizjakow, Łukianow, a także zastępcę sekretarza generalnego KC KPZR – Władimir Iwaszko odlecieli dwoma samolotami z Wnukowa na Krym⁵⁹. Po rozmowie z Gorbaczowem oraz ponownym powrocie do

⁵³ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 450–451; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476–77; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 183–184.

⁵⁴ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 37, 60; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 147; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁵⁵ J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 246; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52–53; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292–293; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 148.

⁵⁶ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 186; Е. Стригин, *Предавшие СССР*, Алгоритм, Москва 2005, s. 356; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 199. Wycofywanie jednostek wojskowych ze stolicy zakończyło się w godzinach wieczornych 21 sierpnia. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 249; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59.

⁵⁷ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59.

⁵⁸ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 186–187; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131.

⁵⁹ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 104, 113; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 452; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 452; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 187; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 61, 63, 65; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 202–203.

Moskwy nocą z 21 na 22 sierpnia (o godz. 02.30) zostali zatrzymani⁶⁰. Nazajutrz w prywatnej willi ministra spraw wewnętrznych odnaleziono zwłoki jej właściciela – Borysa Pugo (ok. godz. 9.30), a dwa dni później w służbowym gabinecie na Kremlu – Siergieja Achromiejewa (ok. godz. 10.00). W obu wypadkach oficjalnie uznano, że popełnili samobójstwa w wyniku depresji⁶¹.

Spośród najwyższego dowództwa najbardziej radykalnymi zwolennikami puczu byli: Wariennikow, Aczałow, Makaszow i pierwszy zastępca głównodowodzącego Wojsk Lądowych – gen. armii Anatolij Bietiechin. Umiarkowane poparcie deklarowali Jazow z Achromiejewem, Kalininem oraz głównodowodzącym Wojsk Obrony Powietrznej Kraju – gen. armii Iwanem Trietiakiem⁶². Niechętnie wprowadzenie stanu wyjątkowego przyjęli natomiast: Szaposznikow, Kaługin, Maksimow, Czernawin i Chwatow. Najliczniejsi byli ci, którzy zajęli pozycję wyczekującą: Moisiejew, Graczow, Lebież, Samsonow, jak również: zastępca ministra obrony ds. techniki – gen. armii Jurij Jaszyn, a także szef sztabu Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – gen. ltn. Leonid Zołotow⁶³.

Według danych amerykańskiego Departamentu Obrony w puczu wzięły udział jedynie pododdziały wchodzące w skład 15 dywizji spośród ogółem 180 będących w dyspozycji Ministerstwa Obrony, MWD oraz KGB⁶⁴.

1.2. Działania służb specjalnych oraz pozostałych formacji podległych KGB, Ministerstwu Obrony i MWD

Zgodnie z uprzednio opracowanym, choć nader ogólnym planem działań, które miały być podjęte w razie wprowadzenia na terytorium ZSRR stanu wyjątkowego, Komitet Bezpieczeństwa Państwowego był odpowiedzialny za realizację następujących zadań:

- odsunięcia od władzy i izolowania prezydenta ZSRR;
- wprowadzenia stałego monitoringu aktualnych miejsc pobytu przywódców Rosyjskiej FSRR oraz władz miejskich Moskwy, jak również znanych ze swych demokratycznych poglądów deputowanych do Rady Najwyższej ZSRR oraz innych

⁶⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 64–66; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 253; A. Knight, *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 30. Będący w stanie szoku Kriuczow został zatrzymany przez Sterligowa. Zob. M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 480–481; E. Альбац, *Мина амедленного действия...*, s. 267.

⁶¹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 237–240, 251–254; А. Шевякин, *Разгром советской державы. От «оттепели» до «перестройки»*, Вече, Москва 2005, s. 389–391; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 491–493.

⁶² B. Potyrała, H. Szczegółka, *Czerwoni marszałkowie...*, s. 289; B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 23, 34, 92, 93–94, 137, 228, 233–234; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 44, 50–53; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 110; idem, *The Rise of Russia...*, s. 230; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463–464; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 118–119; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 16–17, 59, 112–113;

⁶³ B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 41–42, 113, 121, 130, 150–151; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 86–87, 118; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46–48, 50–52; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 108–110, 112; idem, *The Rise of Russia...*, s. 234–235, 247–248; I. Oldberg, *The August Coup and the Soviet Armed Forces...*, s. 96; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 53, 128, 131; B. Potyrała, H. Szczegółka, *Czerwoni marszałkowie...*, s. 289; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 466–467, 473; B. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 199; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁶⁴ B. Starr, *Moiseev replaced by Shaposhnikov*, „Jane’s Defence Weekly” 31.08.1991, s. 338.

czołowych działaczy politycznych i społecznych wraz z jednoczesnym pozostawianiem w gotowości do ich późniejszego zatrzymania, a następnie internowania;

- zajęcia, a w razie konieczności, przeprowadzenia szturmów – wspólnie z wojskowymi oddziałami operacji specjalnych oraz formacji ogólnowojskowych Ministerstwa Obrony i MWD – tych obiektów (zwłaszcza gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR), w których potencjalnie mogliby przebywać wymienieni działacze polityczni;
- wprowadzenia kontroli przesyłu informacji i łączności;
- wykrywania i sygnalizowania o jakichkolwiek przejawach „negatywnych postaw” ze strony „elementów antyspołecznych”, a w nagłych przypadkach podejmowania wobec nich działań „zapobiegawczo-profilaktycznych”;
- okazywania wsparcia organom milicji;
- sygnalizowania o przejawach „bierności” konkretnych lokalnych organizacji partyjnych i niereagowania na ich prośby o pomoc;
- wzmożenia pracy operacyjnej i reżimów ochrony w ważnych obiektach przemysłowych transportu i łączności;
- pozyskiwania i analizowania informacji na temat reakcji na wprowadzenie stanu wyjątkowego ze strony ludności ZSRR oraz „zagranicznych kręgów władzy”⁶⁵.

W celu realizacji zadań wprowadzono całodobowe dyżury naczelników w poszczególnych jednostkach komitetu, uzupełniono ich stany osobowe i zasilono rezerwistami, odwołano funkcjonariuszy KGB z urlopów, wydano im z sejfów osobistą broń służbową wraz z kompletem amunicji, a w związku z przygotowaniem procedury przewidywanych zatrzymań „elementów antyspołecznych” nakazano druk 300 000 formularzy aresztowych oraz zamówiono 250 000 par kajdanek⁶⁶.

Jednakże rola KGB w zapewnieniu porządku publicznego oraz „zastraszeniu ludności” poprzez demonstrowanie „pokazu siły” miała być ograniczona, gdyż główne zadania w tym zakresie miały realizować formacje wojskowe podległe resortom obrony oraz spraw wewnętrznych⁶⁷.

Zadania związane z bezpośrednim wprowadzeniem stanu wyjątkowego miały wykonać następujące jednostki aparatu centralnego KGB:

- 1. Zarząd Główny: pozyskiwanie i analizowanie informacji na temat reakcji innych państw na wprowadzenie stanu wojennego, jak również wzmiankowane w poprzednim podrozdziale postawienie w stan gotowości bojowej wojskowego oddziału operacji specjalnych „W” („Wympiel”) wraz z możliwością jego użycia do szturmów wyznaczonych obiektów oraz pacyfikacji wystąpień publicznych;

⁶⁵ В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 53; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 419, 420–421, 424; О. Хлобустов, *Август 1991. Где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011, s. 176. Zob. też В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования роли и участия должностных лиц КГБ СССР в событиях 19-21 августа 1991 года* (<http://flb.ru/material.phtml?id=3632>).

⁶⁶ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 419–420, 426–427; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 258; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 19; С. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000, s. 513; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 238; А. Roxburgh, *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992, s. 209.

⁶⁷ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 96.

- 2. Zarząd Główny: podjęcie działań zmierzających do wzmożenia reżimów ochrony w agencjach TASS i APN;
- 3. Zarząd Główny: nakazanie wydziałom specjalnym okręgów wojskowych podjęcia działań zmierzających do stanowczego przeciwstawienia się wszelkim zamiarom podpisania nowego układu związkowego oraz ewentualnych porozumień o analogicznym charakterze na poziomie poszczególnych republik związkowych i regionów autonomicznych, jak również sformowanie, wraz z Zarządem „Z”, specjalnych grup pracowników operacyjnych w celu przerwania ich 18 sierpnia o godz. 16.00 na terytorium Litwy, Łotwy i Estonii z zamiarem przeprowadzenia tam zatrzymań najbardziej aktywnych członków rozmaitych ugrupowań opozycyjnych;
- Zarząd „Z”: pozyskiwanie i analizowanie informacji na temat reakcji ludności na wprowadzenie stanu wojennego, a ponadto realizacja – we współpracy z 7. Zarządem KGB, Zarządem ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego KGB oraz po otrzymaniu dodatkowego rozkazu – uprzednio przygotowanego planu zatrzymania 76 osób, w tym 18 kluczowych przywódców z kręgu najwyższych organów władzy ZSRR oraz Rosyjskiej FSRR, w tym między innymi Jelcyna, Ruckoja, Rusłana Chasbułatowa, Iwana Siłajewa, Giennadija Burbulisa, Aleksandra Jakowlewa i Eduarda Szewardnadze w celu późniejszego osadzenia ich w specjalnym ośrodku internowania w Zawidowie pod Moskwą, jak również przygotowanie – wraz 3. Zarządem Głównym – wspomnianych grup przeznaczonych do działania w republikach nadbałtyckich; w następnym etapie w pozostałych częściach Związku Radzieckiego planowano dokonanie zatrzymań oraz internowań kolejnych 7000 osób, w tym kilkuset dziennikarzy;
- 7. Zarząd: prowadzenie, od 18 sierpnia od godz. 14.00 stałej obserwacji zewnętrznej 63 osób, w tym tych, których następnie planowano zatrzymać, jak również wzmiankowane w poprzednim podrozdziale postawienie w stan gotowości bojowej wojskowego oddziału operacji specjalnych „A-7” („Alfa”) wraz możliwością jego użycia do analogicznych zadań jak w wypadku oddziału „W”;
- 12. Wydział: monitorowanie rozmów telefonicznych oraz podsłuchów zainstalowanych uprzednio w mieszkaniach i daczach ważniejszych polityków oraz wyższych urzędników państwowych, zwłaszcza wobec tych przeznaczonych do późniejszego zatrzymania;
- 15. Zarząd Główny: sformowanie liczącej około 200 funkcjonariuszy tzw. grupy rezerwowej do patrolowania ulic Moskwy;
- Służba Ochrony: realizowanie pod kryptonimem „Subjekt 110” specjalnego zadania polegającego na dyskretnej inwigilacji, a następnie – 18 sierpnia od godz. 16.50 – fizycznej izolacji Gorbaczowa przebywającego w rezydencji KGB „Zaria” w miejscowości Foros na Krymie, jak również zapewnienie ochrony członkom Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego;
- Zarząd Łączności Rządowej: odcięcie 18 sierpnia po godz. 16.30 wszelkiej łączności obiektu „Zaria” ze światem zewnętrznym, a ponadto wydanie analogicznego rozkazu przzerwania kanałów łączności wiodących do gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, w tym gabinetów Jelcyna i Siłajewa;
- Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych: przekazanie pod komendę Służby Ochrony: 79. „Symferopolskiego” oddziału granicznego „Sewastopolskiego” Pułku Wojsk

Pogranicznych KGB oraz 5. „Bałakowskiej” Samodzielnej Brygady Okrętów Straży KGB w celu zablokowania dostępu do obiektu „Zaria” od strony lądowej i morskiej⁶⁸.

Przewodniczący KGB, Wadimir Kriuczukow, 19 sierpnia o godz. 3.30 spotkał się w swoim gabinecie z naczelnikami aparatu centralnego komitetu, na którym już formalnie poinformował o rychłym wprowadzeniu stanu wyjątkowego. O godz. 6.00 na podstawie jego rozkazu we wszystkich centralnych i terenowych jednostkach organizacyjnych KGB wprowadzono stan podwyższonej gotowości bojowej. Dotyczyło to również czterech spośród pięciu związków taktycznych podległych Zarządowi „SCz”, z których dwa przegrupowano następnie do Moskwy (zob. podrozdział 1.1)⁶⁹.

Z kolei podległemu resortowi obrony (a będącemu formalnie częścią Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych ZSRR) Głównemu Zarządowi Wywiadowczemu (GRU – ГРУ, *Главное разведывательное управление*) nakazano wraz z wprowadzeniem stanu wyjątkowego:

- rozpoczęcie przez jednostki radiotechniczne podległe 6. Zarządowi (ds. wywiadu sygnałowego) GRU zakłócania pracy nadajników zagranicznych rozgłośni radiowych oraz niezależnych radiostacji krajowych;
- pozyskiwanie przez oficerów GRU oraz słuchaczy Akademii Wojskowo-Dyplomatycznej informacji o osobach podżegających do łamania porządku publicznego⁷⁰.

Natomiast rolą pozamilitarnych formacji MWD – przy współdziałaniu z jednostkami Ministerstwa Obrony – było zapewnienie:

- wsparcia ze strony Głównego Zarządu Państwowej Inspekcji Samochodowej MWD działań mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa podczas wprowadzania do miast jednostek wojskowych;

⁶⁸ В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 53–54; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 255–258; *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997, s. 48, 50; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 74–76, 89, 93–94, 96; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 17, 27, 54–58, 60; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 441–444, 465–467; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 513; C. Andrew, O. Gordievsky, *Comrade Kryuchkov's Instructions: Top Secret Files on KGB Foreign Operations, 1975–1985*, Stanford University Press, Stanford 1994, s. 223; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 103–104, 106; idem, *The Rise of Russia...*, s. 247; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 415; Е. Стригин, *Предавшие СССР...*, s. 358; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁶⁹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 107–08; В. Крючков, *Личное дело*, т. 2, s. 181; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 15–16; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...* Wśród wspomnianych związków taktycznych znalazły się: 103. Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii z Witebska (Białoruski Okręg Wojskowy), 75. „Nachiczewańska” Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych z Nichiczewania (Zakaukaski Okręg Wojskowy), 48. Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych ze Smoleńska (Moskiewski Okręg Wojskowy) oraz 27. „Sewastopolska” Samodzielna Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii z Tiopłego Stanu k. Moskwy (Moskiewski Okręg wojskowy). Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 414.

⁷⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 34–35; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 91; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 258.

- ochrony bezpieczeństwa oraz porządku w miejscach publicznych, w tym również w środkach publicznego transportu i komunikacji, przez Główny Zarząd Ochrony Porządku Publicznego MWD;
- zabezpieczenia wyznaczonych budynków użyteczności publicznej ze strony Głównego Zarządu Wojsk Wewnętrznych MWD;
- wymuszenia przestrzegania przez wszystkie pioniry resortu i ludność rygorów tzw. godziny milicyjnej⁷¹.

Choć 19 sierpnia o godz. 9.00 na odprawie u ministra Borisa Pugo stawili się niemal wszyscy zastępcy i szefowie pionirów MWD (z wyjątkiem tych, którzy przebywali na urlopiach poza rejonem Moskwy), to większość spośród wspomnianych zadań przypadła do wykonania milicyjnym formacjom ochronnym oraz posterunkowo-patrolowym. Do działań zaangażowano ponadto ogólnowojskową 1. Dywizję OMSDON-u (zob. podrozdział 1.1)⁷².

Jednakże – wbrew pierwotnym, a przy tym bardzo ogólnym, założeniom – formacje pozamilitarne podległe KGB i MWD ostatecznie nie zrealizowały kilku istotnych z uprzednio zaplanowanych przedsięwzięć.

Zaniechano wyłączenia z sieci telefonu wysokiej częstotliwości oraz faksu na dacy Jelcyna w podmoskiewskim Usowie (nieopodal Archangielskoje), które nie tylko umożliwiło mu kontakt z dość zaskoczonym wówczas jeszcze Graczowem, lecz także przekazanie tym kanałem już w pierwszych godzinach puczu – do oczekującego na niego w „Białym Domu” jego zastępcy, Wiktora Iljuszyna, którego telefon „WCz” również działał (!) – tekstu *Odezwy przywódców Rosji do Narodu*⁷³. Według słów Jelcyna także w innych pomieszczeniach gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR: „Łączność telefoniczna, zarówno rządowa, jak i miejska, to funkcjonowała, to ją wyłączano”⁷⁴.

Ponadto mimo formalnego zaostrzenia cenzury oraz ograniczenia przekazywania wiadomości jedynie do radia, pierwszego kanału telewizji ogólnozwiązkowej (w którym co godzinę nadawane były komunikaty GKCzP), a także czterech dzienników prasowych („Prawda”, „Izwestia”, „Trud” i „Sowietskaja Rossija”), nie doprowadzono do zamknięcia wszystkich krytycznie nastawionych do puczu mediów. Poza lokalnymi moskiewskimi rozgłośniami: Echo Moskwy (wyłączonej jedynie na kilka godzin w nocy z wtorku na środę), Radio Rossiji, Wzгляд i Piatyje Kolieso, zdołano bowiem – bez zgody samozwańczych władz – rozdać również wstrzymane w trakcie druku aktualne wydanie „Nizawisimoj Gaziety” oraz – całkowicie nielegalne – numery „Obszczej Gaziety” i

⁷¹ A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 415; *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24.

⁷² В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 248–249; M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 781; L. Shelley, *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996, s. 55–56.

⁷³ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 85–89, 95, 103; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 26; A. Sobczak, *Przed upadkiem...*, s. 254. Poza *Odezwą przywódców Rosji do Narodu* Jelcyn wydał jeszcze tego samego dnia co najmniej trzy dekrety (w ramach których m.in. uznał powołanie GKCzP za sprzeczne z konstytucją, a jego członków oraz wszystkich funkcjonariuszy wykonujących ich rozkazy za wyjętych spod prawa oraz podlegających aresztowaniu), a także specjalną odezwę do żołnierzy wzywającą do wykonywania poleceń wydawanych jedynie przez niego jako naczelnego dowódcę sił zbrojnych na terytorium Rosyjskiej FSRR. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 29–30; M. Dobbs, *Prez z Wielkim Bratem...*, s. 465.

⁷⁴ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 106. Zob. też: W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 32.

dziennika „Kuranty”. Dodatkowo kontynuowały też pracę agencje prasowe: Postfaktum, Interfax, IMA-Press i RIA, a co najmniej do godzin wieczornych drugiego dnia puczu funkcjonowała jeszcze stacja telewizyjna Wiesti. W ten sposób jeszcze przed południem 19 sierpnia wspomniana już odezwa Jelcyna stała się znana nie tylko w całej Moskwie, lecz także w innych miastach Związku Radzieckiego. Oprócz tego – na znak protestu przeciwko wprowadzeniu stanu wyjątkowego – rozmaite organizacje i osoby prywatne spontanicznie rozpoczęły powielanie różnego rodzaju ulotek. Nawet – ku zdumieniu zwolenników Jelcyna – w jedynym oficjalnie dostępnym kanale telewizyjnym wyemitowano zaskakująco obiektywny reportaż spod „Białego Domu”⁷⁵. W rezultacie – spóźnione o co najmniej półtorej doby – wydanie przez komendanta Moskwy rozkazu o wprowadzeniu godziny milicyjnej (zakazujące jednocześnie organizowania wszelkich strajków, zebrań, wieców, pochodów ulicznych i demonstracji) zostało przez mieszkańców stolicy zupełnie zignorowane, a zgromadzony przed budynkiem Rady Najwyższej wielotysięczny tłum (szacowany w nocy z poniedziałku na wtorek na ok. 15 000 osób, we wtorkowe południe na ok. 200 000, po południu tego samego dnia na ok. 40 000–70 000, a w godzinach wieczornych oraz w nocy z wtorku na środę na ok. 50 000 ludzi) faktycznie zapobiegł skutecznej finalizacji operacji „Grom”, co w konsekwencji doprowadziło do odmowy wykonania rozkazów przez dowódców kluczowych formacji. Do podobnej skali zgromadzeń doszło także w kilku innych miastach: Leningradzie (ok. 130 000–180 000 osób uczestniczących w wiecu 20 sierpnia o godz. 10.00), Swierdłowsku (ok. 100 000 ludzi zebranych 21 sierpnia) oraz Kiszyniowie (ok. 50 000 osób). Mniejsze demonstracje odbyły się między innymi w: Mińsku (ok. 300 osób demonstrujących 19 sierpnia o godz. 10.00 oraz ok. 5000 zebranych 20 sierpnia o godz. 18.00), Groznym (19 sierpnia) i Czelabińsku (21 sierpnia)⁷⁶.

Dodatkowo zrezygnowano z czasowej izolacji potencjalnych liderów opozycji. Mimo uprzedniego objęcia podsłuchem⁷⁷, a w niektórych wypadkach stałą obserwacją

⁷⁵ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 86, 93, 103, 109, 111, 119; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 22, 30–31, 35, 38, 43, 128; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 219–220; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 112–113, 140, 146, 148; A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441–443.

⁷⁶ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 10, 32, 36, 38, 42–43; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47; A. Kozhevnikov, *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades...*, s. 263; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 229, 234–235; A. Sobczak, *Przed upadkiem...*, s. 259; M. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 421, 427; A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 432, 434, 446–447.

⁷⁷ Od co najmniej 15 sierpnia 1991 r. podsłuchem objęto m.in. prywatne numery telefonów: byłego sekretarza KC – Aleksandra Jakowlewa (dodatkowo od 9 sierpnia „kontrolowano” dwa numery wykorzystywanych przez niego telefonów służbowych), byłego ministra spraw zagranicznych – Eduarda Szewardnadze (ponadto podsłuchiowano jeden z jego telefonów służbowych), premiera RFSRR – Iwana Siłajewa, ministra ds. druku i informacji RFSRR – Michała Połtoranina, wicemera Moskwy – Jurija Łużkowa, jednego z założycieli i liderów Międzyregionalnej Grupy Deputowanych w Radzie Najwyższej ZSRR – Jurija Afanasjewa, deputowanego tej formacji i byłego prokuratora ds. szczególnie ważnych spraw przy Prokuraturze Generalnej ZSRR – Nikołaja Iwanowa, gen. mjr. KGB w stanie spoczynku – Olega Kaługina, szefa ochrony osobistej Jelcyna – Aleksandra Korżakowa, a nawet czołowych przedstawicieli samych „puczystów”, w tym: wiceprezydenta ZSRR i późniejszego „formalnego” przewodniczącego Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego – Janajewa, jak również przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR – Łukianowa. Dodatkowo tego samego dnia na rozkaz Kriuczkowa analogiczną „kontrolą” objęto wszystkich abonentów łączności rządowej. Wśród nich, poza Siłajewem, Połtoraninem i

zewnątrzną⁷⁸ najważniejszych przedstawicieli grup obejmujących rzeczywistych oraz potencjalnych antagonistów GKCzP – poza faktycznym internowaniem Gorbaczowa w Foros na Krymie, jak również zatrzymaniem trzech (choć relatywnie mało znaczących) deputowanych do Rady Najwyższej ZSRR i Rady Najwyższej RFSRR⁷⁹ – w zasadzie zaniechano podjęcia podobnych kroków wobec kluczowych przeciwników samozwańczej junty. Dotyczyło to zwłaszcza tych, których osobowość w naturalny sposób predestynowała do odgrywania roli liderów – a co za tym idzie – gotowych do podjęcia ryzyka stawienia oporu nawet w skrajnie niekorzystnych dla siebie okolicznościach.

Łużkowem, znaleźli się m.in.: Gorbaczow, Jelcyn, jego zastępca, wiceprezydent – Aleksandr Ruckoj, państwowy sekretarz RFSRR – Giennadij Burbulis, pierwszy wiceprzewodniczący i zarazem p.o. przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR – Ruslan Chasbułatow, mer Moskwy – Gawrił Popow, członek Rady Bezpieczeństwa przy Prezydencie ZSRR – Wadim Bakatin, przewodniczący Rady Związkowej przy Radzie Najwyższej ZSRR – Iwan Łaptiew. Wiadomo również, że w przeszłości obiektem podsłuchu były ponadto aparaty „WCz” Jakowlewa i Szewardnadze, a także prywatne numery małżonki Gorbaczowa – Raisy oraz ponad 200 deputowanych (należących głównie do frakcji Międzyregionalnej Grupy Deputowanych), w tym m.in.: Afanasjewa, Galiny Starowojtowej i Siergieja Stankiewicza. Od stycznia do kwietnia 1990 r. funkcjonował też podsłuch zamontowany w pomieszczeniach sauny kompleksu sportowego „Družba”, często wykorzystywanej wówczas przez Jelcyna. Zob. E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 248–254, 256; *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997, s. 46–50; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 54; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 56, 62; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 20; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 47; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 192–193; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁷⁸ Reżim tzw. głębokiego rozpracowania (oznaczający równoległe wykorzystanie podsłuchu i obserwacji zewnętrznej) zdecydowano się zastosować jeszcze kilka miesięcy przed puczem m.in. wobec: Jakowlewa, Afanasjewa, Kaługina oraz Starowojtowej. W ramach bezpośrednich przygotowań do wprowadzenia stanu wyjątkowego Służbie Ochrony KGB zlecono wszczęcie w rezydencji „Zaria” dyskretnej inwigilacji Gorbaczowa i członków jego najbliższej rodziny, a 7. Zarządowi KGB – wdrożenie trybu stałej obserwacji zewnętrznej 63 osób, w tym m.in. Jelcyna, Ruckoja, Chasbułatowa, Burbulisa, Popowa, Łużkowa, Stankiewicza, Jakowlewa, Szewardnadze oraz Wakatina. Zob. E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 249, 252–254; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 56; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 54; *Материалы дела о проверке...*, s. 50; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 27; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁷⁹ Jeden – Telman Gdlian – był deputowanym Rady Najwyższej ZSRR, a dwóch innych – Wiktor Komczatow oraz Witalij Urażcew – deputowanymi Rady Najwyższej RFSRR. Oprócz nich zatrzymano jeszcze aktywistę organizacji „Tarcza” – Nikołaja Prosiełkowa. Wszystkich przewieziono jeszcze 19 sierpnia do jednej z podmoskiewskich jednostek wojskowych, gdzie – według późniejszych ustaleń śledczych – byli traktowani nader poprawnie. Nie wiadomo, jakimi kryteriami kierowano się przy internowaniu wspomnianych osób, gdyż z pewnością nie można ich zaliczyć do grona pierwszoplanowych działaczy politycznych. Trzeciego dnia puczu (21 sierpnia o godz. 07.00) zwolniono ich do domów. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 420, 452; R. Barylski, *The Soldier in Russian Politics 1988–1996: Duty, Dictatorship, and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Publ., New Brunswick 1998, s. 101; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

Należeli do nich z pewnością: Jelcyn, Ruckoj, Chasbułatow oraz Szewardnadze, a być może także Jakowlew, Wadim Bakatin i Oleg Kaługin⁸⁰.

Wspomniane zaniechania były między innymi rezultatem – analogicznego jak w resorcie obrony – braku jednomyślności w szeregach kierowniczych kadr KGB i MWD nie tylko wobec zakresu i skali środków niezbędnych do zastosowania w ramach wprowadzonego stanu wyjątkowego, ale nawet w odniesieniu do samego faktu jego wprowadzenia. Choć w wypadku podległego Kriuczkowowi aparatu centralnego komitetu różnice nie były tak wyraźne, to niewątpliwie do grona zwolenników puczu – poza samym przewodniczącym – można zaliczyć: jego dwóch pierwszych zastępców – Gruszkę i Agiejewa, trzech kolejnych – gen. mjr. Walerija Lebiediewa, gen. ltn. Jokubasa Pietrowasa i gen. ltn. Witalija Priłukowa, oraz naczelników: 3. Zarządu Głównego – wiceadm. Aleksandra Żardeckiego, Zarządu „Z” – gen. mjr. Walerija Worotnikowa i 12. Wydziału – gen. mjr. Jewgienija Kałgina. Postawę wyczekującą zajęli z kolei naczelnicy: 1. Zarządu Głównego – gen. ltn Leonid Szebarszyn, 15. Zarządu Głównego – gen. ltn Władimir Gorszkow, a także dowódcy obu oddziałów operacji specjalnych („W” i „A-7”) – Bieskow oraz Karpuchin⁸¹. Bardziej zdecydowanie przeciwko wprowadzeniu stanu wyjątkowego opowiedział się jedynie naczelnik utworzonego zaledwie dwa miesiące wcześniej (ale faktycznie nadal będącego w fazie formowania i nader nielicznego) KGB Rosyjskiej FSRR (formalnie podległego prezydentowi Rosyjskiej FSRR) – gen. mjr. Wiktor Iwanienko⁸².

Znacznie większe rozbieżności panowały natomiast wewnątrz kierownictwa MWD, gdzie rozkazy, stosunkowo ostrożnego zwolennika puczu – ministra Pugo, były niemal jawnie sabotowane przez jego zastępcę – ministra spraw wewnętrznych ds. kadr

⁸⁰ Е. Стригин, *Предавшие СССР...*, s. 353–355. Wprawdzie Kriuczkow wydał jeszcze 21 sierpnia ok. godz. 3.00 rozkaz zatrzymania Popowa i Łużkowa, jednak w ówczesnych warunkach szanse jego realizacji były już znikome. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 451.

⁸¹ Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 132–133; Л. Млечин, *Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы*, Центрполиграф, Москва 1999, s. 604; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 423–424, 441.

⁸² А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 425; Е. Стригин, *КГБ был, ест и будет. От КГБ до МБ РФ, Эксмо-Алгоритм*, Москва 2004, s. 129; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 119; J.M. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco–Oxford 1994, s. 61; *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, Международный Фонд «Демократия», Москва 2003, s. 176; *Материалы дела о проверке...*, s. 29; М. Ебон, *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994, s. 96. Z powodu oporu Kriuczkowa (będącego następcem wyboru 12 czerwca 1991 r. Borysa Jelcyna na urząd prezydenta Rosyjskiej FSRR), początkowy etat KGB Rosyjskiej FSRR wynosił zaledwie 23 osoby. Rozkaz o jego powiększeniu do 270 osób wydano dopiero 17 sierpnia 1991 r., na dwa dni przed wprowadzeniem stanu wyjątkowego. Jednak według ppłk. KGB, Władimira Rubakowa, niektórzy funkcjonariusze komitetu podjęli działania będące istotnym wsparciem dla Jelcyna (m. in. znaleźli dostęp do magazynów broni, dzięki czemu obrońcy gmachu Rady Najwyższej RFSRR dysponowali bronią strzelecką, zagwarantowali rozpowszechnianie informacji docierających z siedziby prezydenta RFSRR poprzez nieformalne oddanie do dyspozycji nowo wybranych władz Rosyjskiej FSRR ok. 600 numerów sieci systemu łączności rządowej, a oficerowie w stanie spoczynku, którzy przeszli do działalności w biznesie, zdołali podjąć z kont rozmaitych firm i przekazać do sztabu obrony „Białego Domu” milion rubli w gotówce). Zob.: *Материалы дела о проверке...*, s. 29–30; Е. Стригин, *КГБ был, ест и будет...*, s. 131; А. Яровой, *Процвай, КГБ*, Олма-Пресс, Москва 2001, s. 38; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 133; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 55–56.

Rosyjskiej FSRR – gen. ltn. Andrieja Dunajewa, który nie tylko otwarcie odmówił ich wykonania, ale także korzystając z własnych kanałów łączności, zwrócił się 20 sierpnia do wszystkich jednostek resortu o respektowanie konstytucji ZSRR i udzielenie poparcia Jelcynowi. W rezultacie wsparli go nie tylko funkcjonariusze części stołecznych formacji (w szczególności kursanci z Akademii MWD w Moskwie oraz milicjanci z pionu inspekcji samochodowej nakłaniający czołgistów po tragicznym incydencie na Sadowym Kolcu do wycofania się z miasta), ale także przybyli nazajutrz z odsieczą do Moskwy kadeci ze szkół milicyjnych z Brińska, Rjazania, Orła, Iwanowa, Wołogdy i Włodimira. W rezultacie do południa ostatniego dnia puczu nadzór nad zapewnieniem bezpieczeństwa oraz porządkiem publicznym w mieście, jak również za kontrola nad szlakami komunikacyjnymi wiodącymi do stolicy zdążyły już przejść w gestię jednostek MWD wiernych Jelcynowi. Ponadto o 20.30 wypowiedzieli posłuszeństwo ministrowi jego dwaj pierwsi zastępcy – Gromow oraz gen. płk Iwan Sziłow⁸³. Kilka godzin później zatrzymano większość członków GKCzP z Kriuczkwem i Janajewem na czele (zob. podrozdział 1.1).

2. PODSUMOWANIE

Zainicjowane formalnie przez przewodniczącego KGB od 9 grudnia 1990 r. na podstawie ustnego polecenia prezydenta ZSRR prace studyjne nad planem użycia siły w sytuacjach „nadzwyczajnych” ze względu na konieczność zachowania szczególnej tajemnicy nigdy nie wyszły poza stadium wstępnych założeń. Nawet ich przyspieszenie, poczynając od 5 sierpnia 1991 r. w związku z bezpośrednią decyzją o wprowadzeniu stanu wyjątkowego w celu niedopuszczenia do zaplanowanego na 20 sierpnia podpisania nowego Traktatu Związkowego (zasadniczo zmieniającego status Związku Radzieckiego z kraju federacyjnego w konfederację suwerennych państw) – poza zwiększeniem liczby osób zaangażowanych do prac planistycznych z dwóch do czterech – nie było w stanie zasadniczo wpłynąć na zakres jego szczegółowości. Szerszemu rozwinięciu prac nie sprzyjała też nader enigmatyczna postawa Gorbaczowa⁸⁴, który oficjalnie nigdy nie wyraził zgody na faktyczne wprowadzenie planu w życie, mając świadomość, że zarówno zastosowanie jakiegokolwiek rozwiązania siłowego, jak i rozpad Związku Radzieckiego muszą prowadzić do utraty władzy i definitywnego zakończenia jego kariery politycznej. Stąd też – mimo „zielonego światła” otrzymanego początkowo ze strony prezydenta ZSRR – Kriuczkwow ukrywał przed nim stan zaawansowania prac nad planem i zdecydował się na podjęcie ryzyka wprowadzenia – niedopracowanego planistycznie –

⁸³ R. Curfman, *Russian Police Transition To Democracy: Revising The Russian Police Attitude Toward The Rule of Law*, Naval Postgraduate School, Monterey December 1997, s. 67; L. Shelley, *Policing Soviet Society...*, s. 55–56; Central Intelligence Agency, *The Russian Security Services: Sorting Out the Pieces*, Directorate of Intelligence, LDA 92-14029, 15 September 1992, k. 5 (<http://www.foia.cia.gov>; dostęp: 14.12.2013); J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52, 128; G. Bennett, *The Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation*, The Conflict Studies Research Centre – Royal Military Academy, Sandhurst 2000, s. 3; M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka...*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 781; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 291, 293; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 146–147; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 250–251.

⁸⁴ Zob. A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 26–36; idem, *The Coup that Never Was: Gorbachev and the Forces of Reaction*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 40; W.E. Odom, *Alternative Perspectives on the August Coup*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 15.

stanu wyjątkowego będącego zarazem klasycznym przewrotem wojskowym skierowanym przeciwko legalnym organom dotychczasowej władzy.

Wbrew pierwotnym założeniom planistów demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego nie zniechęciła przeciwników puczu do organizowania różnorodnych form protestu, choć stały się one bardziej widoczne dopiero po pierwszym wystąpieniu Jelcyna pod „Białym Domem” w południe pierwszego dnia puczu. W tej sytuacji główny ciężar działań powinny wziąć na siebie dwa pozostałe resorty – KGB i MWD.

Jednak i w tym wypadku brak skonkretyzowanego planu działania rozpisanego na konkretne formacje i służby aż do poziomu poszczególnych (centralnych oraz terenowych) jednostek organizacyjnych często zmuszał ich naczelników i dowódców do ryzykownych improwizacji, jak również powodował, że realizacja bardzo ogólnie sformułowanych zadań następowała w sposób nader chaotyczny, co doprowadziło do licznych zaniechań, zwłaszcza w pierwszych sześciu godzinach od chwili wprowadzenia stanu wyjątkowego. Trzy z nich miały charakter kluczowy i to one ostatecznie przesądziły o niepowodzeniu puczu. Pierwszym i najważniejszym zaniechaniem był brak blokady wszystkich ogólnie dostępnych kanałów łączności, a także aparatów łączności rządowej u tych użytkowników, wobec których zamierzano podjąć działania dotyczące ich zatrzymania i internowania. Drugim, nie mniej istotnym zaniedbaniem ze strony kierujących KGB i MWD był brak reakcji na spontanicznie podejmowane przez dziennikarzy niezależnych mediów próby przekazywania niezmanipulowanych informacji. Trzecim, dopełniającym poprzednie elementem, z którego realizacji w lwiej części zrezygnowano, była czasowa izolacja potencjalnych liderów opozycji.

Za zaniechania wynikające z braku realizacji wspomnianych trzech kluczowych zadań odpowiedzialne było głównie kierownictwo KGB, w znacznie mniejszym zaś zakresie (gdyż ograniczonym jedynie częściowo do niepodjęcia działań dotyczących zawieszenia bieżącego funkcjonowania niezależnych mediów) – MWD. Prawdopodobnie Kriuczkow uznał bowiem, że maksymalne ograniczenie najbardziej ostrych form represji będzie argumentem ułatwiającym jakąś formę akceptacji samozwańczego GKChP przez państwa zachodnie oraz umożliwi im pogodzenie się z faktem utraty władzy przez Gorbaczowa. Nie przewidział, że – jak to się stało w wypadku Ministerstwa Obrony – dojdzie w obu tych resortach do wewnętrznego pęknięcia na nieformalne frakcje: zwolenników i przeciwników puczu oraz najliczniejszą grupę niezdecydowanych.

W rezultacie zdjęcia Jelcyna przemawiającego w południe pierwszego dnia puczu na pancerzu jednego z czołgów, jak też jego (wydana kilka godzin wcześniej) odezwa odegrały (wraz z niebywale szybkim ich rozpowszechnieniem, zarówno w samej Moskwie, jak i na całym świecie) rolę kuli śnieżnej prowadzącej – poprzez kolejne fazy: spontanicznego gromadzenia się mieszkańców stolicy pod „Białym Domem”, samoorganizowania się sztabu oraz wykazania determinacji przy stawianiu zbrojnego oporu – aż do faktycznego sabotowania rozkazu realizacji operacji „Grom” przez dowódców wojskowych pełniących kluczowe funkcje wykonawcze – co ostatecznie doprowadziło do fiaska przewrotu.

Należy jednocześnie podkreślić, że o niepowodzeniu puczu na terytorium całego Związku Radzieckiego zdecydowały wydarzenia zachodzące w Moskwie, a rolę swoistego jęczyczka u wagi odegrały wielotysięczne tłumy, które podjęły osobiste ryzyko obrony gmachu Rady Najwyższej RFSRR – i tym samym – wymusiły decyzję o rezygnacji z użycia siły – co doprowadziło nie tylko do zakończenia epoki dominacji

ustroju komunistycznego w największym państwie świata, ale także do jego gwałtownego rozpadu.

Po sześciu latach *pieriestrojki* radzieckie resorty „siłowe” nie były zatem w stanie skutecznie przeciwstawić się – rozbudzonym w okresie rządów Gorbaczowa – wolnościowym aspiracjom narodów ZSRR, a rezultatem upadku samozwańczego Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego były między innymi zasadnicze zmiany organizacyjne i drastyczne czystki kadrowe w ich szeregach.

Tabela 1. Związki taktyczne i jednostki wojskowe będące w dyspozycji Ministerstwa Obrony, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego w Moskwie oraz wokół radzieckiej stolicy 19 sierpnia 1991 r. o godz. 5.00

Nazwa jednostki	Miejsce stałej dyslokacji sztabu	Liczba oficerów i żołnierzy			Ważniejsze uzbrojenie	
		Przeciętna liczebność w okresie pokoju	Zdolność uzupełnienia stanu liczebnego w ciągu 48-72 godz.	Stan etatowy po 48-72 godz.	Podstawowe czołgi bojowe	Bojowe wozy piechoty, desantowe oraz transportery opancerzone
W dyspozycji Ministerstwa Obrony						
2. „Tamańska” dywizja strzelców zmotoryzowanych gwardii*	Kalininiec (30 km od Moskwy)	3000	5500	8500	179	452
4. „Kantemirowska” dywizja pancerna gwardii**	Naro-Fomińsk k. Moskwy (60 km od Moskwy)	1500	4000	5500	347	290
228. zapasowa dywizja ochrony tyłów	Moskwa ul. Pawłowska	1000	1500	3500	–	60
331. pułk powietrzno-desantowy (ze 106. dywizji powietrzno-desantowej gwardii z Tuły)	Naro-Fomińsk (60 km od Moskwy)	700	400	1100	–	90
Łącznie w dyspozycji Ministerstwa Obrony	–	6200	11400	18600	526	892
W dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych:						
1. samodzielna dywizja strzelców zmotoryzowanych specjalnego przeznaczenia im. F. Dzierżyńskiego (tzw. OMSDON)	Bałaszcza (10 km od Moskwy)	6000	3000	9000	60	400
21. samodzielna brygada strzelców zmotoryzowanych	Sofrino (50 km od Moskwy)	600	1400	2000	–	100

specjalnego przeznaczenia (OMSBON)						
6. samodzielny batalion oddziałów specjalnego przeznaczenia „Witiaz” (OSNAZ)	Bałaszcza (10 km od Moskwy)	600	200	800	–	40
Samodzielny batalion oddziałów specjalnego przeznaczenia (OSNAZ)	Moskwa-Lefortowo	600	200	800	–	40
Pułk oddziałów milicji specjalnego przeznaczenia (tzw. OMON)	Moskwa-Październiko we Pole	1500	500	2000	–	–
Pułk służby patrolowo-posterunkowej MWD	Moskwa-Warszawka	1500	300	1800	–	–
1. operacyjny pułk MWD	Moskwa-Sawielowskoj e	1500	300	1800	–	–
3. pułk ochrony MWD	Moskwa	1400	200	1600	–	–
Oddział milicji specjalnego przeznaczenia (OMON)	Szelkowo (50 km od Moskwy)	300	–	300	–	–
Łącznie w dyspozycji MWD		14000	6100	20100	60	580
W dyspozycji Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR						
Dywerysyjna grupa „W” (z 1. Zarządu Głównego)	Bałaszcza (10 km od Moskwy)	500	–	500	–	–
Antyterrorystyczna grupa „A-7” (z 7. Zarządu)	Moskwa ul. Frunzeńska	600	–	600	–	–
Antyterrorystyczna grupa „Wołna” (z Zarządu KGB RFRR ds. Mokwy i Obwodu Moskiewskiego)	Moskwa	300	–	300	–	–
„Kremłowski” pułk ochrony (ze Służby Ochrony)	Moskwa, Kreml	1200	–	1200	40	60
27. „Sewastopolska” samodzielna brygada strzelców zmotoryzowanych gwardii (z Zarządu „SCz”)	Moskwa-Tiopłyj Stan	1000	1000	2000	40	120
Żołnierze ochrony (z 15. Zarządu Głównego)	Okolice Moskwy	200	–	200	–	–
Łącznie w dyspozycji KGB	–	3800	1000	4800	80	180
Ogółem w dyspozycji resortów „siłowych”		24000	18500	43500	666	1652

* Z czego 19 sierpnia skierowano na ulice Moskwy: 2107 oficerów i żołnierzy, 127 czołgów, 294 bojowe wozy piechoty i transportery opancerzone oraz 216 samochodów ciężarowych; ** Z czego 19 sierpnia skierowano na ulice Moskwy: ok. 1900 oficerów i żołnierzy, 235 czołgów, 133 bojowe wozy piechoty i transportery opancerzone oraz ok. 210 samochodów ciężarowych; ponadto na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego (w większej odległości od Moskwy) stacjonowały następujące związki taktyczne i większe jednostki resortu obrony: 106. Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii (Tuła); 31. „Wiśleńska” Dywizja Pancerna (Dzierżyńsk); 16. Brygada Specnazu (Czuczkowo); 467. Obwodowe Centrum

Wyszkolenia Gwardii (Władimir) – sformowane z likwidowanej 26. „Moskiewsko-Tartuskiej” Szkolnej Dywizji Pancерnej; 5210. Baza Przechowywania Techniki Wojskowej (Kalinin) – sformowana z likwidowanej 32. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii; 5347. Baza Przechowywania Techniki Wojskowej (Tambow) – sformowana z likwidowanej 206. „Korsuńskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych.

Źródła: A. Шевякин, *Разгром советской державы*, Вече, Москва 2005, s. 379–381; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Том, Томск 2004, s. 58–60, 104–106, 111–112, 114, 121; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001, s. 170–178; В. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995, s. 92–93; W. Boriew, *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992, s. 14, 49, 52, 54; В. Смоленцев, *Гарнизоны и перевороты* (<http://www.zavtra.ru/cgi/veil//data/zavtra/98/254/44.html>); А. Цыганок, *Четыре судьбоносных дня: 19–22 августа 1991-го. Записки начальника оперативного отдела штаба обороны Дома Советов*, „Независимая Газета” 18.08.2006 г. (http://nvo.ng.ru/history/2006-08-18/1_19aug91.html?id_user=Y); G. Bush, В. Scowcroft *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000, s. 540.

LITERATURA

- [1] Альбац Е., *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслинг, Москва 1992.
- [2] Andrew C., Gordievsky O., *Comrade Kryuchkov's Instructions: Top Secret Files on KGB Foreign Operations, 1975–1985*, Stanford University Press, Stanford 1994.
- [3] Andrew C., Mitrokhin V., *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000.
- [4] Бакатин В., *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992.
- [5] Barylski R., *The Soldier in Russian Politics 1988–1996: Duty, Dictatorship, and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Publ., New Brunswick 1998.
- [6] Beissinger M., *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- [7] Bennett G., *The Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation*, The Conflict Studies Research Centre – Royal Military Academy, Sandhurst 2000.
- [8] Boriew W., *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992.
- [9] Brusstar J., Jones E., *The Russian Military's Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995.
- [10] Bush G., Scowcroft B., *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000.
- [11] Central Intelligence Agency, *The Russian Security Services: Sorting Out the Pieces*, Directorate of Intelligence, LDA 92-14029, 15 September 1992, k. 1–6, <http://www.foia.cia.gov> (dostęp: 14.12.2013).
- [12] Curfman R., *Russian Police Transition To Democracy: Revising The Russian Police Attitude Toward The Rule of Law*, Naval Postgraduate School, Monterey December 1997.
- [13] Цыганок А., *Четыре судьбоносных дня: 19–22 августа 1991-го. Записки начальника Оперативного отдела штаба обороны Дома Советов*, „Независимая Газета” 18.08.2006 г., http://nvo.ng.ru/history/2006-08-18/1_19aug91.html?id_user=Y.

- [14] Delavre T., *Der Putsch in Moskau: Berichte und Dokumente*, Insel-Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig 1992.
- [15] Dobbs M., *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998.
- [16] Dunlop J., *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 94–127.
- [17] Dunlop J., *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993.
- [18] Ebon M., *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994.
- [19] *FBIS Report, Central Asia-Russia: Procuracy Statement on Army Role in Coup*, „Foreign Broadcast Information Service” 1992/31, s. 22–27.
- [20] Феськов В., Калашников К., Голиков В., *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004.
- [21] Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование штаба обороны*, http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oborony_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-_chut_ne_stala_stalingradom_-_1942.html.
- [22] Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Силы ГКЧП*, http://kfond.org/blog/103_silu_gkchp.html.
- [23] Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования роли и участия*
- [24] *должностных лиц КГБ СССР в событиях 19-21 августа 1991 года*, <http://flb.ru/material.phtml?id=3632>.
- [25] Galeotti M., *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 769-786.
- [26] Хлобустов О., *Август 1991: где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011.
- [27] Яровой А., *Процай, КГБ*, Олма-Пресс, Москва 2001.
- [28] Jelcyn B., *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995.
- [29] Knight A., *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- [30] Knight A., *The Coup that Never Was: Gorbachev and the Forces of Reaction*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 36–43.
- [31] Kozhevnikov A., *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup*, red. V.E. Bonnell, A. Cooper, G. Freidin, Sharpe, New York 1994, s. 263–266.
- [32] Крючков В., *Личное дело*, t. 2, Олимп, Москва 1997.
- [33] Lehrke J.P., *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics 1988–2005*, Routledge, Abington – New York 2013.
- [34] Ленский А., Цыбин М., *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001.
- [35] Леонов Н., *Крестный путь России 1991–2000*, Русский Дом, Москва 2002.
- [36] *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, red. А. Кокурин, Н. Петров, Международный Фонд «Демократия», Москва 2003.

- [37] Odom W.E., *Alternative Perspectives on the August Coup*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 13–19.
- [38] Oldberg I., *The August Coup and the Soviet Armed Forces*, „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991, s. 87–101.
- [39] *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997.
- [40] Млечин Л., *Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы*, Центрполиграф, Москва 1999.
- [41] Polit.ru: Цыганок А., *Белодомовские мифы августа 1991 г.*, 18.08.2006, http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/.
- [42] Potyrała B., Szczegóła H., *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997.
- [43] Potyrała B., Szlufik W., *Koniec mitu o niezwyciężonej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001.
- [44] Пржездомский А.С., *За кулисами путча*, Вече, Москва 2011.
- [45] Roxburgh A., *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992.
- [46] „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991.
- [47] Shelley L., *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996.
- [47] Смоленцев В., *Гарнизоны и перевороты*, <http://www.zavtra.ru/cgi//veil/data/zavtra/98/254/44.html>.
- [49] Sobczak A., *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, PWN, Warszawa 1992.
- [50] Starr B., *Moiseev replaced by Shaposhnikov*, „Jane’s Defence Weekly” 31.08.1991, s. 338.
- [51] Степанков В., Лисов Е., *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992.
- [52] Стригин Е., *КГБ был, ест и будет. От КГБ до МБ РФ*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2004.
- [53] Стригин Е., *Предавшие СССР*, Алгоритм, Москва 2005.
- [54] Шальнев С., *Кто развалил СССР*, Грааль, Москва 2001.
- [55] Шевякин А., *КГБ против СССР. 17 мгновений измены*, Яуза-Эксмо, Москва 2012.
- [56] Шевякин А., *Разгром советской державы*, Вече, Москва 2005.
- [57] Taylor B., *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 17–66.
- [58] Waller J. M., *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco – Oxford 1994.

PARTICIPATION OF SOVIET FORCE'S DEPARTMENTS IN THE "AUGUST COUP" OF 1991. PART 2

The article explores in detail the activities of the Ministry of Defence, the Committee for State Security (KGB) and the Ministry of Internal Affairs (MVD) taken during the „August Coup” from 19 to 21 August 1991, both by military special operations units, all-military formations and others – subordinates – services.

Contrary to initial assumptions planners show of force by the introduction to the larger cities large numbers of military equipment did not discourage opponents of the coup to organize various forms of protest, although they have become more visible only from noon on the first day of the coup. In this situation, the main burden of action should take on the other two departments – the KGB and MVD.

However, in this case, the lack embodied the announced action plan for individual formations and services up to the level of the individual (central and field) organizational units has led to numerous omissions, especially in the first six hours after a state of emergency. Three of them were of crucial and they finally determined the failed coup. The first and most important was the lack of blockade of all publicly available communication channels, as well as government communications apparatus of those users for whom it was intended to take action against their detention and internment. The second was the lack of response to spontaneously taken by journalists of independent media attempts to transfer non-manipulated in formations. The third, with the implementation of the lion's share of abandoned, was the temporary isolation of potential opposition leaders.

The article uses official collections of documents published in the Russian Federation in the 1990s, as well as numerous analyses of various the authors (especially from Russia, United States and Britain) also disclosed reports of the Central Intelligence Agency, available on the Internet, thanks to the law on the Freedom of access to information.

Keywords: Ministry of Defence of the USSR, the KGB of the USSR, the MVD of the USSR, August Coup of the 1991, GKChP

DOI:10.7862/rz.2014.hss.27

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Sabina ROKITA¹

WYKORZYSTANIE ELEMENTÓW ANALIZY FINANSOWEJ DO OCENY KONDYCJI MIKROPRZEDSIĘBIORSTWA NA PODSTAWIE PODATKOWEJ KSIĘGI PRZYCHODÓW I ROZCHODÓW ORAZ OBLIGATORYJNYCH EWIDENCJI POMOCNICZYCH

Funkcjonowanie w złożonej i konkurencyjnej gospodarce rynkowej ciągle stawia przed przedsiębiorstwami nowe wyzwania wymagające podejmowania wielu decyzji zarządczych. Decyzje te dotyczą między innymi profilu działalności, alokacji zasobów, źródeł finansowania, zakresu oferowanych produktów czy towarów, kierunków rozwoju i związanych z tym inwestycji. W dużej mierze wynik końcowy podejmowanych decyzji zarządczych zależy od oceny kondycji finansowej prowadzonego przedsiębiorstwa. Z tego powodu w procesie decyzyjnym istotną rolę przypisuje się analizie finansowej, dzięki której możliwe są między innymi: ocena sytuacji majątkowej i finansowej przedsiębiorstwa, analiza efektywności prowadzonej działalności, ocena zdolności przedsiębiorstwa do rozwoju. Rozwiązywanie problemów decyzyjnych na ogół nie jest możliwe bez dostępu do użytecznych informacji finansowych, których podstawowym źródłem w przedsiębiorstwie są księgi rachunkowe. Jednak część mikroprzedsiębiorstw nie prowadzi ksiąg rachunkowych, gdyż zgodnie z obowiązującym prawem, ze względu na formę organizacyjno-prawną bądź osiągane przychody, nie ma takiego obowiązku. Mikroprzedsiębiorstwa te prowadzą jednak obligatoryjnie różne ewidencje dla celów rozliczeń publiczno-prawnych, których rodzaj zależy między innymi od wybranej formy rozliczeń z tytułu podatku dochodowego. Informacje w nich zawarte można również wykorzystać do celów zarządzania, chociaż w znacznie ograniczonym zakresie. Celem artykułu jest wskazanie możliwości wykorzystania informacji zawartych w podatkowej księdze przychodów i rozchodów oraz dodatkowych obligatoryjnych ewidencjach prowadzonych dla potrzeb rozliczeń publiczno-prawnych do oceny kondycji finansowej mikroprzedsiębiorstwa.

Słowa kluczowe: mikroprzedsiębiorstwo, ocena kondycji finansowej mikroprzedsiębiorstw, analiza finansowa

1. WPROWADZENIE

Obecnie, w erze gospodarki opartej na wiedzy jednym z kluczowych czynników sukcesu jest dostęp do użytecznych informacji, w tym informacji ekonomicznych. Trudno sobie wyobrazić podmioty funkcjonujące w gospodarce rynkowej, które mogłyby sobie pozwolić na skuteczne konkurowanie i długofalowy rozwój bez analizy konsekwencji finansowych podejmowanych decyzji. Można powiedzieć, że wraz z coraz trudniejszymi

---

¹ Dr Sabina Rokita, Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów

warunkami funkcjonowania na rynku następuje wzmożone zainteresowanie wszelkimi koncepcjami i rozwiązaniami pozwalającymi doskonalić system informacyjny wspomagający zarządzanie podmiotem, w którym szczególnie miejsce zajmują oczywiście informacje finansowe generowane przez system rachunkowości. Tworzeniu coraz bardziej rozbudowanych systemów informacyjnych wspomagających zarządzanie sprzyja również rozwój technologii informatycznych, bez których nie byłoby możliwe generowanie wielu informacji w odpowiednim czasie, przy zachowaniu rozsądnej relacji nakładu do uzyskanego efektu. Mimo to zdecydowana większość koncepcji czy rozwiązań w tym zakresie, opisywanych w literaturze przedmiotu bądź wdrażanych w praktyce, ma zastosowanie w średnich bądź dużych przedsiębiorstwach. Niewiele z nich natomiast może być wykorzystanych przez małe przedsiębiorstwa, a zwłaszcza mikroprzedsiębiorstwa, których zdecydowana większość, ze względu na osiągnięte obroty ze sprzedaży czy też formę organizacyjno-prawną, nie ma obowiązku prowadzenia ksiąg rachunkowych. Księgi rachunkowe nie są co prawda warunkiem koniecznym do sprawnego funkcjonowania systemu informacyjnego wspomagającego zarządzanie, ale zwykle są jego bardzo istotnym elementem jako podstawowe źródło informacji finansowych w jednostce. Podmioty, które nie mają obowiązku prowadzenia ksiąg rachunkowych, prowadzą obligatoryjnie różne ewidencje stanowiące podstawę rozliczeń publiczno-prawnych. Umiejętne wykorzystanie informacji z nich pochodzących również może przynieść wiele korzyści w zarządzaniu mikroprzedsiębiorstwem, chociaż oczywiście ich przydatność w porównaniu z księgami rachunkowymi jest mocno ograniczona. Celem artykułu jest wskazanie możliwości wykorzystania informacji zawartych w podatkowej księdze przychodów i rozchodów oraz dodatkowych obligatoryjnych ewidencjach prowadzonych dla potrzeb rozliczeń publiczno-prawnych do oceny kondycji finansowej mikroprzedsiębiorstwa.

2. ZNACZENIE INFORMACJI FINANSOWYCH W ZARZĄDZANIU MIKROPRZEDSIĘBIORSTWEM I ŹRÓDŁA ICH POZYSKANIA

Jak dotąd nie wypracowano jednego, powszechnie obowiązującego kryterium klasyfikacji wielkości przedsiębiorstw – raczej używa się różnych kryteriów do różnych celów. Zgodnie z ustawą o swobodzie działalności gospodarczej za mikroprzedsiębiorcę uważa się przedsiębiorcę, który w co najmniej jednym z dwóch ostatnich lat obrotowych²:

1. zatrudniał średniorocznie mniej niż 10 pracowników oraz
2. osiągnął roczny obrót netto ze sprzedaży towarów, wyrobów i usług oraz operacji finansowych nieprzekraczający równowartości w złotych 2 milionów euro lub sumy aktywów jego bilansu sporządzonego na koniec jednego z tych lat nie przekroczyły równowartości w złotych 2 milionów euro.

Można w zasadzie zaryzykować stwierdzenie, że mikroprzedsiębiorcy, działając na rynku, mimo niewielkiej skali działalności, zasadniczo zmagają się w obszarze zarządzania z podobnymi dylematami co pozostali jego uczestnicy. Muszą zatem nieustannie rozwiązywać problemy i podejmować decyzje dotyczące profilu działalności, alokacji zasobów, źródeł finansowania, zakresu oferowanych produktów czy towarów, kierunków rozwoju i związanych z tym inwestycji, oceniać kondycję finansową prowadzonego przedsiębiorstwa itd.

² Ustawa z 2 lipca 2004 roku o swobodzie działalności gospodarczej (DzU 2004 nr 173, poz. 1807 ze zm., art. 104).

Jak już wspomniano, podstawowym źródłem informacji finansowych są księgi rachunkowe, które odpowiednio dostosowane do specyfiki działalności i potrzeb zarządzania dobrze spełniają swoją funkcję. Dostarczają zatem na bieżąco informacji, na których podstawie są możliwe analiza finansowa jednostki, a także rozwiązywanie różnych problemów decyzyjnych. Jednak znaczna część mikroprzedsiębiorstw jest prowadzona w formie działalności gospodarczych osób fizycznych, których ani forma organizacyjno-prawna, ani osiągnięte przychody roczne nie obligują do prowadzenia ksiąg rachunkowych. Zgodnie z ustawą o rachunkowości księgi rachunkowe obligatoryjnie prowadzą bowiem osoby fizyczne, spółki cywilne osób fizycznych, spółki jawne osób fizycznych oraz spółki partnerskie, jeżeli ich przychody netto ze sprzedaży towarów, produktów i operacji finansowych za poprzedni rok obrotowy wyniosły co najmniej równowartość w walucie polskiej 1 200 000 euro³. Gdy warunek ten nie jest spełniony, przedsiębiorca może prowadzić księgi rachunkowe dobrowolnie, po uprzednim zawiadomieniu o tym właściwego naczelnika urzędu skarbowego. Należy pamiętać, że gdy przedsiębiorca się na takie rozwiązanie nie zdecyduje, pociąga to za sobą określone konsekwencje pod względem możliwości pozyskania informacji dla celów zarządzania, a w zasadzie znacznie te możliwości ogranicza. W takiej sytuacji rozwiązania są następujące:

1. wykorzystywanie dla potrzeb zarządzania wyłącznie informacji pochodzących z obligatoryjnych ewidencji stanowiących podstawę rozliczeń publiczno-prawnych, głównie z tytułu podatku dochodowego;
2. wykorzystywanie dla potrzeb zarządzania informacji pochodzących z obligatoryjnych ewidencji stanowiących podstawę rozliczeń publiczno-prawnych oraz uzupełnianie ich o ewidencje dodatkowe prowadzone wyłącznie dla celów zarządczych;
3. stworzenie systemu wspierającego zarządzanie, generującego również informacje finansowe, całkowicie niezależnego od ewidencji prowadzonych dla potrzeb rozliczeń publiczno-prawnych.

Na stworzenie niezależnego systemu informacyjnego wspierającego zarządzanie, podobnie zresztą jak na dobrowolne prowadzenie ksiąg rachunkowych, decydują się na ogół ci mikroprzedsiębiorcy, których działalności prosperują wystarczająco dobrze, by mogli sobie na to pozwolić. Zwykle takie rozwiązania są bowiem dość kosztowne, gdyż wymagają zakupu odpowiedniego oprogramowania, zapewnienia jego serwisu, często też zatrudnienia dodatkowych osób do jego obsługi (wprowadzania, generowania i analizy informacji) i w związku z tym zdarza się, że ich prowadzenie nie ma uzasadnienia ekonomicznego, to znaczy koszty utrzymania są wyższe niż uzyskane efekty. Dlatego też mikroprzedsiębiorcy, którzy działają na niewielką skalę, zatrudniają kilka osób, a nierzadko prowadzą biznes samodzielnie bądź też przy pomocy członków rodziny, zwykle pozostają przy prowadzeniu obligatoryjnych ewidencji stanowiących podstawę rozliczeń publiczno-prawnych. Wtedy rodzaj prowadzonych ewidencji często zależy ściśle od wyboru formy rozliczeń z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych. Generalnie osoba fizyczna prowadząca działalność gospodarczą, zakładając, że spełnia kryteria wskazane przez określone przepisy, może wybrać: zryczałtowane formy rozliczeń z tytułu podatku dochodowego (karta podatkowa, ryczałt od przychodów

³ Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości, DzU 1994 nr 121, poz. 591, ze zm., art. 2 ust. 1 pkt. 2.

ewidencjonowanych), które regulują Ustawa z 20 listopada 1998 r. o zryczałtowanym podatku dochodowym od niektórych przychodów osiąganych przez osoby fizyczne, albo zasady ogólne (podatek według skali bądź stałej stawki 19%), które reguluje Ustawa z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych. Wspomniane akty prawne w dużej mierze determinują również obowiązki ewidencyjne podatników i tak w wypadku:

- karty podatkowej – prowadzi się ewidencję zatrudnienia, karty przychodów zatrudnianych osób oraz przechowuje się wydane za żądanie klienta rachunki i faktury potwierdzające sprzedaż;
- ryczałtu od przychodów ewidencjonowanych – prowadzi się ewidencję środków trwałych oraz wartości niematerialnych i prawnych, ewidencję wyposażenia, ewidencję przychodów ze sprzedaży, karty przychodów zatrudnianych osób oraz przechowuje się dowody zakupu towarów;
- zasad ogólnych (podatek według skali bądź stałej stawki 19%) – prowadzi się ewidencję środków trwałych oraz wartości niematerialnych i prawnych, ewidencję wyposażenia, karty przychodów zatrudnianych osób oraz podatkową księgę przychodów i rozchodów (KPIR) oraz przechowuje się wszelkie dokumenty stanowiące podstawę zapisu w tej księdze.

Niewątpliwie najwięcej informacji finansowych o prowadzonej działalności można uzyskać z ewidencji prowadzonych przy rozliczaniu się z podatku dochodowego na zasadach ogólnych, o czym w zasadzie przesądza prowadzenie podatkowej księgi przychodów i rozchodów.

3. KSIĘGA PRZYCHODÓW I ROZCHODÓW ORAZ EWIDENCJE DODATKOWE JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI DO ANALIZY KONDYCJI FINANSOWEJ MIKROPRZEDSIĘBIORSTWA

Zasady prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów reguluje Rozporządzenie Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów, a której wzór przedstawiono w tabeli 1. KPIR składa się z 16 kolumn, przy czym:

- kolumny 1–6 zawierają dane dotyczące kontrahentów oraz treść operacji gospodarczych;
- w kolumnie 7 wykazuje się wyłącznie przychody z tytułu sprzedaży produktów (wyrobów gotowych i usług), towarów i materiałów;
- w kolumnie 8 wykazuje się pozostałe przychody, niemieszczące się w kategorii przychodów z tytułu sprzedaży produktów, towarów i materiałów, na przykład: sprzedaż środków trwałych, wyposażenia, otrzymane kary od kontrahentów z tytułu opóźnień w dostawie towarów;
- kolumna 9 to łączna kwota przychodów z kolumn 7 i 8;
- w kolumnie 10 wykazuje się wartość zakupionych towarów i materiałów w cenach zakupu;
- kolumna 11 zawiera koszty uboczne zakupu towarów i materiałów, na przykład transport, ubezpieczenie, załadunek, rozładunek;
- w kolumnie 12 wykazuje się koszty wynagrodzeń;
- w kolumnie 13 wykazuje się pozostałe koszty prowadzenia działalności, niemieszczące się w kategoriach wykazywanych w kolumnach 10–12, na przykład: czynsz za lokal, opłaty za energię elektryczną, gaz, wodę, ogrzewanie, opłaty za

usługi telekomunikacyjne, zakup paliw, wydatki dotyczące remontów, amortyzację środków trwałych;

- kolumna 14 to łączna kwota wydatków wykazanych w kolumnach 12 i 13;
- kolumny 15 i 16 mają charakter pomocniczy.

Tabela 1. Wzór podatkowej księgi przychodów i rozchodów.

L.p.	Data zdarz. gospod.	Nr dowodu księg.	Kontrahent		Opis zdarz. gospod.	Przychód		
			Imię i nazwisko	Adres		Wartość sprzedanych towarów i usług	Pozostałe przychody	Razem przychód (7 + 8)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
					Suma strony			
					Przeniesienie z poprzedniej strony			
					Razem od początku roku			

Wartość towarów handlowych i materiałów wg cen zakupu	Koszty uboczne zakupu	Wydatki (koszty)			Uwagi	
		Wynagrodzenia w gotówce i naturze	Pozostałe wydatki	Razem wydatki (12 + 13)		
10	11	12	13	14	15	16

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rozporządzenia Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów, załącznik nr 1, DzU 2003 nr 152, poz. 1475 ze zm.

Biorąc pod uwagę konstrukcję podatkowej księgi przychodów i rozchodów, należy zauważyć, że możliwości generowania z niej informacji dla celów zarządzania są bardzo ograniczone. Jest to poniekąd oczywiste, gdyż nie jest to jej podstawowa funkcja. Należy bowiem pamiętać, że głównym celem podatkowej księgi przychodów i rozchodów jest dostarczenie informacji do prawidłowego ustalenia dochodu do opodatkowania w myśl ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych.

Wśród najważniejszych ograniczeń wynikających z możliwości wykorzystania informacji pochodzących z KPIR dla celów zarządzania należy wskazać:

- zbytńo zagregowane dane w kolumnach dotyczących przychodów (kol. 7 i 8 KPIR), na przykład przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów

- wykazywane są w jednej kwocie bez możliwości ich podziału według innych kryteriów, takich jak: rodzaje produktów, towarów i materiałów, kontrahenci itd.;
- zbytnio zagregowane dane w kolumnach dotyczących kosztów (kol. 10–13 KPIR), na przykład brak możliwości ich podziału według innych kryteriów, takich jak rodzaj kosztu, koszty wytworzenia produktów, koszty działań, miejsca powstawania kosztów itd. Ponadto należy zwrócić uwagę na zawartość kolumny 10 KPIR *Zakup towarów handlowych i materiałów według cen zakupu*, gdyż w trakcie roku umownie w koszty uzyskania przychodu zalicza się całą jej zawartość, bez uwzględnienia stanu zapasów. Odpowiedniej korekty o stany magazynowe wartości zakupionych towarów handlowych i materiałów dokonuje się dopiero z końcem roku podatkowego, uwzględniając spis z natury na początek i koniec danego roku. W praktyce może to oznaczać, że w trakcie roku podatkowego, przy dużych wahaniach stanów magazynowych, traktowanie w całości wartości wskazanych w kolumnie 10 *Zakup towarów handlowych i materiałów według cen zakupu* jako kosztów do celów zarządczych może prowadzić do wyciągnięcia niewłaściwych wniosków;
  - wykazywanie w KPIR wyłącznie przychodów i kosztów spełniających warunki wskazane przez ustawę o podatku dochodowym od osób fizycznych. Problem ten dotyczy zwłaszcza kosztów, gdyż w KPIR wykazuje się tak zwane koszty uzyskania przychodu, które są zwykle katalogiem węższym od kosztów działalności w sensie ekonomicznym, co w konsekwencji powoduje, że dochód do opodatkowania jest większy od rzeczywistego zysku przedsiębiorcy;
  - konsekwencją zbytnich agregacji danych dotyczących przychodów i kosztów jest brak możliwości ustalenia rentowności sprzedawanych towarów i produktów według wybranych kryteriów. Może to stanowić szczególny problem, gdy działalność przedsiębiorstwa jest zróżnicowana zarówno pod względem rodzaju prowadzonej działalności (produkcja, handel, usługi), jak i oferowanego asortymentu;
  - przedsiębiorcy prowadzący KPIR nie mają obowiązku rejestracji operacji związanych z obrotem środkami pieniężnymi oraz rejestracji rozrachunków z odbiorcami i dostawcami, co znacznie utrudnia zarządzanie należnościami i zobowiązaniami oraz płynnością finansową. Zmiany przepisów od 1 stycznia 2013 r. zarówno w podatku dochodowym, jak i podatku od towarów i usług wymusiły co prawda analizę opóźnień w terminach płatności zobowiązań, jednak obowiązki te nie są wystarczające, aby informacje dzięki nim uzyskane stanowiły podstawę do efektywnego zarządzania płynnością finansową;
  - przedsiębiorcy prowadzący podatkową KPIR nie mają obowiązku prowadzenia szczegółowej ewidencji zapasów, co znacznie utrudnia śledzenie stanów magazynowych materiałów, towarów czy wyrobów gotowych, zwłaszcza w trakcie roku obrotowego. Na koniec roku podatkowego jest jednak obowiązek sporządzenia spisu z natury i wyceny zapasów;
  - przy KPIR istnieje obowiązek prowadzenia ewidencji środków trwałych i wartości niematerialnych i prawnych (co pozwala ustalić stan tych środków, stopień ich zużycia i wielkość odpisów amortyzacyjnych) oraz ewidencji wyposażenia, obejmującej rzeczowe składniki majątku powiązane z prowadzoną działalnością,

które nie są zaliczone do środków trwałych, a których wartość początkowa jest większa od 1 500 zł, ale nie przekracza 3 500 zł.

Mimo wskazanych ograniczeń, wykorzystując informacje pochodzące z KPIR, można dokonać oceny kondycji finansowej mikroprzedsiębiorstwa czy też wspomóc zarządzających w rozwiązywaniu wielu problemów decyzyjnych.

W literaturze przedmiotu szczególne miejsce procesie decyzyjnym przypisuje się analizie finansowej, która umożliwia diagnozę różnych zjawisk, określanie przyczyn i czynników je kształtujących, a także skutków zachodzących zmian. Odgrywa więc istotną rolę w generowaniu informacji o sytuacji finansowej przedsiębiorstwa i ma ogromne walory poznawcze nie tylko w ujęciu retrospektywnym bazującym na zdarzeniach przeszłych, ale także prospektywnym, dostarczając podstaw do podejmowania decyzji⁴. Generalnie rzecz ujmując, można powiedzieć, że analiza finansowa obejmuje swoim zakresem ocenę sytuacji majątkowej i finansowej przedsiębiorstwa, analizę efektywności prowadzonej działalności, ocenę zdolności przedsiębiorstwa do rozwoju⁵. Zatem zastosowanie narzędzi analizy finansowej pozwala na uzyskanie użytecznych informacji między innymi z obszaru:

- rentowności działalności w różnych przekrojach;
- stanu i struktury majątku oraz źródeł finansowania;
- płynności finansowej oraz stanu zobowiązań i należności z różnych tytułów;
- sprawności działania i efektywności wykorzystania zasobów;
- stopnia zadłużenia jednostki i jej zdolności do spłaty długu.

Warto jednak pamiętać, że podstawowymi wewnętrznymi źródłami danych wykorzystywanych w analizie finansowej przedsiębiorstwa są sprawozdania finansowe oraz zapisy w księgach rachunkowych, co też znajduje swoje odzwierciedlenie w konstrukcji wielu wskaźników. Możliwości generowania informacji finansowych z tych źródeł są nieporównywalnie większe niż z KPIR czy też pozostałych ewidencji prowadzonych dla celów rozliczeń publiczno-prawnych. Dlatego też możliwości wykorzystania narzędzi analizy finansowej w ocenie kondycji finansowej mikroprzedsiębiorstw wyłącznie na podstawie KPIR oraz pozostałe ewidencje prowadzone dla celów rozliczeń publiczno-prawnych są znacznie ograniczone. Niemniej jednak wykorzystując nawet wybrane elementy analizy finansowej, takie jak analiza struktury przychodów i kosztów, rentowności przychodów i kosztów, sprawności działania, dynamiki zmian w wybranym okresie, można uzyskać cenne informacje przydatne w zarządzaniu mikroprzedsiębiorstwem.

3.1. Struktura przychodów i kosztów

Ustalenie struktury przychodów i kosztów polega na obliczeniu udziału poszczególnych grup przychodów w przychodach ogółem oraz udziału poszczególnych grup kosztów w kosztach ogółem. Przykładowe wielkości, które można policzyć na podstawie podatkowej KPIR, zaprezentowano w tabeli 2.

⁴ W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa. Teoria i zastosowanie*, PWE, Warszawa 2014, s. 9.

⁵ *Ibidem*, s. 22.

Tabela 2. Wskaźniki struktury przychodów i kosztów

Struktura przychodów	
Udział przychodów ze sprzedaży produktów towarów i materiałów w przychodach ogółem	Przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)/przychody ogółem (kol. 9 KPIR)
Udział pozostałych przychodów w przychodach ogółem	Pozostałe przychody (kol. 8 KPIR)/przychody ogółem (kol. 9 KPIR)
Struktura kosztów	
Udział wartości sprzedanych towarów i materiałów w cenach zakupu w kosztach ogółem	Wartość sprzedanych towarów i materiałów w cenach zakupu ⁶ /koszty ogółem ⁷
Udział kosztów ubocznych zakupu w kosztach ogółem	Koszty uboczne zakupu (kol. 11 KPIR)/koszty ogółem
Udział kosztów wynagrodzeń w kosztach ogółem	Koszty wynagrodzeń (kol. 12 KPIR)/koszty ogółem
Udział pozostałych kosztów w kosztach ogółem	Pozostałe koszty (kol. 13 KPIR)/koszty ogółem
Relacje między kosztami a przychodami	
Udział wartości sprzedanych towarów i materiałów w przychodach ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów	Wartość sprzedanych towarów i materiałów w cenach zakupu/przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)

Zródło: opracowanie własne na podstawie W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa. Teoria i zastosowanie*, PWE, Warszawa 2014, s. 198–216.

Ustalenie struktury znacznie ułatwia analizy i porównania zmian poszczególnych grup przychodów czy kosztów w czasie, śledzenie relacji między nimi, na przykład:

- analizując strukturę przychodów, można ocenić, czy przedsiębiorstwo koncentruje się na swojej podstawowej działalności – wtedy udział przychodów ze sprzedaży towarów i materiałów w przychodach ogółem powinien być większy niż udział pozostałych przychodów w przychodach ogółem;
- analizując strukturę kosztów, można dokonać rankingu grup kosztów według wielkości ich udziału w kosztach ogółem;
- systematyczne liczenie struktury przychodów i kosztów w określonych odstępach czasu pozwala na dokonanie porównań i śledzenie trendu zmian, zarówno w ramach poszczególnych grup, jak i pomiędzy grupami.

Bardzo ważną informację można również uzyskać, licząc udział wartości sprzedanych materiałów i towarów w cenach zakupu w przychodach ze sprzedaży towarów i materiałów, ponieważ porównując go z jednością, można ustalić średnią marżę realizowaną na sprzedaży z działalności podstawowej. Im mniejsza wartość tego

⁶ Wartość sprzedanych towarów i materiałów w cenach zakupu = kol. 10 KPIR + wartość spisu z natury zapasów na początek roku podatkowego – wartość spisu z natury zapasów na koniec roku podatkowego. W trakcie roku podatkowego często pomija się wartość spisu z natury zapasów i w uproszczeniu przyjmuje się, że wartość sprzedanych towarów i materiałów w cenach zakupu jest równa wartości zakupionych towarów i materiałów w cenach zakupu (kol. 10 KPIR).

⁷ Pojęcie kosztów ogółem ustalanych na podstawie KPIR należy utożsamiać z kosztami uzyskania przychodu, których sposób ustalania w trakcie roku podatkowego i na koniec roku podatkowego zaprezentowano w tabeli 3.

wskaźnika, tym większą marżę realizuje przedsiębiorstwo, a więc tym sytuacja jest korzystniejsza.

3.2. Rentowność przychodów i kosztów

Rentowność generalnie wyraża relację osiągniętych efektów do jednostki nakładów, a więc im wyższe wartości osiągają wskaźniki rentowności, tym lepiej. Przykładowe wskaźniki rentowności, które można policzyć na podstawie KPIR, zaprezentowano w tabeli 3.

Tabela 3. Wskaźniki rentowności

Rentowność działalności	
Rentowność przychodów ogółem	Dochód/przychody ogółem (kol. 9 KPIR)
Rentowność przychodów ze sprzedaży	Dochód/przychody ze sprzedaży materiałów i towarów (kol. 7 KPIR)
Rentowność kosztów ogółem	Dochód/koszty ogółem
Rentowność kosztów sprzedanych towarów i materiałów	Dochód/wartość sprzedanych towarów i materiałów

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa. Teoria i zastosowanie*, PWE, Warszawa 2014, s. 296–310.

Przy obliczaniu i interpretacji wskaźników rentowności na podstawie KPIR komentarza wymaga pojęcie dochodu. Dochód jest ustalany jako różnica między przychodami podatkowymi a kosztami uzyskania przychodu. Procedura liczenia kosztów uzyskania przychodu może jednak wyglądać nieco inaczej w trakcie roku podatkowego, a inaczej na koniec roku, co przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Ustalanie kosztów uzyskania przychodu

Koszty uzyskania przychodu w trakcie roku podatkowego	Koszty uzyskania przychodu na koniec roku podatkowego
–	<i>Wartość spisu z natury na początek roku podatkowego</i>
Zakup towarów handlowych i materiałów (kol. 10 KPIR)	Plus zakup towarów handlowych i materiałów (kol. 10 KPIR)
Plus koszty uboczne zakupu (kol. 11 KPIR)	Plus koszty uboczne zakupu (kol. 11 KPIR)
–	<i>Minus wartość spisu z natury na koniec roku podatkowego</i>
Plus wynagrodzenia w gotówce i naturze (kol. 12 KPIR)	Plus wynagrodzenia w gotówce i naturze (kol. 12 KPIR)
Plus pozostałe wydatki (kol. 14 KPIR)	Plus pozostałe wydatki (kol. 14 KPIR)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rozporządzenia Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów, załącznik 1.

Z tabeli 4 wynika, że pozycją różnicującą ustalanie dochodu w trakcie i na koniec roku podatkowego jest spis z natury zapasów. Gdy jednostka sporządza spis z natury wyłącznie na koniec roku podatkowego, to w trakcie roku w koszty uzyskania przychodu umownie zalicza całą wartość zakupionych materiałów i towarów. Należy zatem mieć to na uwadze przy interpretacji wskaźników rentowności liczonych w trakcie roku, zwłaszcza gdy

wartość spisu z natury ulega znacznym wahaniom na początek i koniec roku podatkowego.

3.3. Sprawność działania

Wskaźniki sprawności działania pozwalają określić, jak efektywnie jednostka wykorzystuje swoje zasoby, ponieważ wpływa to na osiągnięte przez nią efekty. Przykładowe wielkości, które można policzyć na podstawie KPIR zaprezentowano w tabeli 5.

Tabela 5. Wskaźniki sprawności działania

Sprawność działania	
Wskaźnik wydajności kosztów wynagrodzeń	Przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)/przeciętna wartość ⁸ kosztów wynagrodzeń (kol. 12 KPIR)
Wskaźnik wydajności środków trwałych	Przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)/przeciętna wartość środków trwałych
Cykl inkasa należności z tytułu dostaw i usług w dniach	Należności z tytułu dostaw i usług * 365 /przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)
Cykl spłaty zobowiązań z tytułu dostaw i usług w dniach	Zobowiązania z tytułu dostaw i usług * 365 /przychody ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (kol. 7 KPIR)

Źródło: opracowanie własne na podstawie na podstawie W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa. Teoria i zastosowanie*, PWE, Warszawa 2014, s. 351–357.

Zaprezentowanych w tabeli 5 wskaźników nie można policzyć opierając się wyłącznie na danych pochodzących z KPIR, ale można je uzyskać z innych obligatoryjnych ewidencji:

- informacje o liczbie osób zatrudnionych można uzyskać z kart przychodów osób zatrudnionych;
- informacje o wartości środków trwałych można uzyskać z ewidencji środków trwałych;
- informacjami o stanie należności i zobowiązań z tytułu dostaw i usług po zmianie przepisów w 2013 r. powinna dysponować każda jednostka stosująca ustawę o podatku dochodowym czy ustawę o podatku od towarów i usług.

Wskaźnik wydajności kosztów wynagrodzeń będzie informował o wielkości przychodów wypracowanych przez jednostkę kosztów wynagrodzeń, więc im wyższe wielkości będzie wykazywał, tym korzystniej dla przedsiębiorstwa. Podobnie należy interpretować wskaźnik wydajności środków trwałych.

Cykl inkasa należności z tytułu dostaw i usług w dniach będzie informował, ile dni upływa od momentu powstania należności z tytułu sprzedaży produktów, towarów czy usług do momentu wpływu gotówki. Cykl spłaty zobowiązań z tytułu dostaw i usług w dniach będzie informował, ile dni upływa od momentu powstania zobowiązań z tytułu zakupu materiałów, towarów czy usług do momentu ich uregulowania. Długości cykli inkasa należności i spłaty zobowiązań, oprócz sytuacji samego przedsiębiorstwa, zależą

⁸ Przeciętna wartość = (wartość na początek okresu + wartość na koniec okresu)/2.

też od branży, w której ono funkcjonuje. Generalnie pozytywnie ocenia się sytuację, kiedy cykl inkasa należności jest krótszy od cyklu spłaty zobowiązań. Wtedy w uproszczeniu można założyć, że zobowiązania są spłacane gotówką uzyskaną z należności, a więc w przedsiębiorstwie powinno być mniejsze zapotrzebowanie na obce źródła finansowania.

Mimo wielu ograniczeń, jakimi cechują się informacje, które można uzyskać z KPIR oraz innych obligatoryjnych ewidencji prowadzonych dla celów rozliczeń publiczno-prawnych, systematyczne obliczanie na ich podstawie i analiza wybranych wskaźników w założonych okresach (miesięcznych, kwartalnych, rocznych), w połączeniu ze śledzeniem trendu ich zmian w czasie, pozwoli mikroprzedsiębiorcom zdiagnozować finansową kondycję ich przedsiębiorstwa oraz kierunki jej zmian w wybranym okresie. Pominiecie tych informacji w zarządzaniu mikroprzedsiębiorstwem z pewnością nie będzie dobrym posunięciem.

4. ZAKOŃCZENIE

Informacje finansowe w zarządzaniu przedsiębiorstwem mają kluczowe znaczenie. Na ich niedostatek często skarżą się właściciele mikroprzedsiębiorstw, w których prowadzi się KPIR. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka, a wśród najważniejszych należy wskazać nastawienie tej formy ewidencji na realizację celu fiskalnego, a więc prawidłowego ustalenia dochodu do opodatkowania. Z kolei jednak z tego właśnie powodu informacje pochodzące z KPIR oraz innych obligatoryjnych ewidencji pomocniczych prowadzonych dla celów rozliczeń publiczno-prawnych są niedoceniane i bywa, że są całkowicie pomijane przy podejmowaniu decyzji zarządczych. Nie jest to jednak podejście właściwe, bo nawet przy niedoskonałościach ewidencje te mogą stanowić cenne źródło informacji, które umiejętnie wykorzystane ułatwią zarządzanie mikroprzedsiębiorstwem. Wskazane problemy mogą znacznie ograniczyć bądź nawet wyeliminować podatnicy, którzy prowadzą księgi rachunkowe zgodnie z ustawą o rachunkowości, poprzez odpowiednie dopasowanie do potrzeb jednostki polityki rachunkowości i struktury kont księgowych. W związku z tym przedsiębiorcy prowadzący podatkową księgę przychodów i rozchodów, którzy chcą zwiększyć efektywność wykorzystania informacji finansowych w zarządzaniu, mogą między innymi zdecydować się na dobrowolne prowadzenie ksiąg rachunkowych bądź wdrożyć pozaksięgowo oprogramowanie wspomagające generowanie informacji dla potrzeb zarządzania.

LITERATURA

- [1] W. Gabrusewicz, *Analiza finansowa. Teoria i zastosowanie*, PWE, Warszawa 2014.
- [2] Ustawa z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, DzU 1991 nr 80, poz. 350 ze zm.
- [3] Ustawa z 2 lipca 2004 o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. 2004 nr 173 poz. 1807, ze zm.
- [4] Ustawa z 29 września 1994 r. o rachunkowości, DzU 1994 nr 121, poz. 591 ze zm.
- [5] Ustawa z 20 listopada 1998 r. o zryczałtowanym podatku dochodowym od niektórych przychodów osiąganych przez osoby fizyczne, DzU 1998 nr 144, poz. 930 ze zm.

- [6] Rozporządzenie Ministra Finansów z 26 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia podatkowej księgi przychodów i rozchodów, DzU 2003 nr 152, poz. 1475 ze zm.

**USING ELEMENTS OF FINANCIAL ANALYSIS FOR ESTIMATION OF
FINANCIAL FORM OF MICROENTERPRISE IN FOOTHOLD ABOUT
INFORMATION FROM TAX BOOK OF INCOME AND OUTGOINGS
AND OTHER OBLIGATORY SUBSIDIARY RECORDS**

Functioning in complex and competitive market still puts new challenges before enterprises and require taking up many business decisions. These business decisions usually concentrate on profile of activity, stock's allocation, sources of funds, range of offered products, directions of development and connected with it investments. Many times final results of undertaken business decisions depend on estimate of financial form of led enterprise. Because of that in decision process a financial analysis plays an important role, due to which it is possible to evaluate condition of enterprises' assets and sources of funds, analyze efficiency of led activity, estimate an ability of enterprise for development. Solving of decision problems usually is not possible without an access to useful financial information whose basic source in enterprises are account books. However, some of microenterprises do not lead account books, because according to obligatory law, from the point of view of organizationally-legal form or achieved income, they do not have such a duty. These microenterprises lead different obligatory records for purposes of settlements of taxes and other state accounts, whose kind depends on chosen form of settlement of revenue tax accounts. Information included into them can be also used for making business decisions, but in considerably limited range. The purpose of this article is to shows possibilities of using information included in tax book of income and outgoings and other obligatory records leaded for purposes of settlements of taxes and other state accounts for estimation of financial form of microenterprises.

Keywords: microenterprise, estimate of financial form microenterprise, financial analysis.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.28

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Andrzej SOŁTYS¹

ZNACZENIE ANALOGII DLA OKREŚLENIA PUNKTU WYJŚCIA W *QUARTA VIA*

W artykule nawiązuje się do ożywionej dyskusji dotyczącej roli i znaczenia czwartej drogi świętego Tomasza z Akwinu (*quarta via*) dla filozofii klasycznej. W dyskusji tej do chwili obecnej wykrystalizowały się dwa stanowiska. W jednym postrzega się czwartą drogę jako nawiązanie i kontynuację myśli platońskiej, przez co widzi się w argumencie zagrożenie dla jednolitości filozofii klasycznej. W innym czwarta droga jest postrzegana jako sam rdzeń metafizyki realistycznej, która zmierza do całościowego i ostatecznego wyjaśnienia rzeczywistości. Właśnie czwarta droga jest traktowana w takim wyjaśnieniu jako ostatni wieńczący etap.

Autor niniejszej pracy wskazuje na powód rozbieżności zdań w kwestii roli i znaczenia czwartej drogi w filozofii klasycznej. Utrzymuje, że w argumencie święty Tomasz nie określił jasno, jakie doświadczalne własności stanowią punkt wyjścia argumentu. W samym argumencie jest mowa o wielu ustopniowanych własnościach, ale tylko niektóre z nich mogą spełniać funkcję dowodową. Jeśli więc wszystkie wymienione w argumencie doświadczalne własności realnego bytu uczyni się jego punktem wyjścia bądź wybierze się tylko niektóre spośród nich, a te będą nieodpowiednie, wówczas *quarta via* nie będzie mogła niczego ostatecznościowo wyjaśniać/dowieść. W artykule wskazuje się na analogię jako klucz do ustalenia katalogu ustopniowanych własności realnego bytu, będących odpowiednim punktem wyjścia dla *quarta via*. Na jej podstawie ustala, że katalog tworzą tylko własności transcendentalne, gdyż jedynie te własności określa zasada analogii bytu, która wiąże byty przygodne, określone przez te własności, z analogatem głównym.

Słowa kluczowe: analogia bytu, argumenty za istnieniem Boga, doskonałości bytowe, filozofia Boga, filozofia klasyczna, metafizyka, transcendentalia bytowe

1. WSTĘP

W tomizmie ścierają się różne opinie na temat roli i znaczenia czwartej drogi świętego Tomasza². Jedni – jak Mieczysław Gogacz³ – drogę postrzegają jako zagrożenie dla jednolitości systemu tomistycznego, bowiem widzą w niej elementy filozofii platońskiej i neoplatońskiej⁴. Inni – jak Mieczysław A. Krąpiec – drogę traktują jako zwornik i ostatni etap wyjaśnienia metafizycznego w filozofii tomistycznej⁵. W tym ostatnim przypadku *quarta via* jest punktem odniesienia interpretacji pozostałych dróg. Powodem

---

¹ Ks. dr Andrzej Sołtys, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, e-mail: asoltys@prz.edu.pl

² Św. Tomasz zamieszcza *quarta via* w *Summa contra gentiles*, I, 13 oraz w *Summa theologica*, I, q. 2, a. 3, c. Punktem odniesienia w niniejszej pracy jest tekst *quarta via* zamieszczony w *Summa theologica*, I, q. 2, a. 3, c.

³ <http://www.tomizm.pl/?q=node/22>

⁴ Twierdzenie na temat doskonałości cząstkowej, wskazującej na doskonałość absolutną bezsprzecznie pochodzi z Platońskiej *Uczty* (210b–211a).

⁵ Por. M.A. Krąpiec, *Teoria analogii bytu*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1993, s.162..

przeciwstawnych interpretacji *quarta via* jest głównie rozbieżność stanowisk w kwestii jej doświadczalnego punktu wyjścia. Wybór własności stanowiących punkt wyjścia w *quarta via* zdaje się przesądzać o znaczeniu tej drogi dla metafizyki realistycznej. Być może kluczem umożliwiającym wyłonienie takich własności będzie analogia.

Na centralny charakter doktryny analogii w *quarta via* wskazuje praca Marion Wagner⁶. W pierwszej części pracy Wagner analizuje tradycyjne interpretacje *quarta via*, natomiast część drugą poświęca własnej analizie i interpretacji wspomnianej drogi. W tej części pracy zmierza do ustalenia metafizycznej bazy tego dowodu. Jest przekonana, że stanowi ją doktryna analogii, natomiast następstwami tej doktryny są partycypacja i przyczynowość⁷. Jednakże powiedzieć, że analogia jest kluczem w interpretacji czwartej drogi, to nic innego, jak tylko wytyczyć kierunek, w jakim ta powinna zmierzać. Jakkolwiek intuicja Wagner w odniesieniu do klucza interpretacyjnego *quarta via* wydaje się słuszna, tak już dokonana przez nią interpretacja tej drogi jest obciążona licznymi założeniami, co wystawia argument na zarzut niekonkluzywności⁸.

Utrzymujemy, że interpretacja *quarta via* powinna przebiegać w taki sposób, aby doprowadziła do wskazania racji leżących w samym argumencie, które będą przemawiały za potraktowaniem analogii jako właściwego klucza interpretacyjnego. Wtedy analogię będzie można uznać za klucz interpretacyjny *quarta via*, gdy ta będzie spajała wszystkie elementy struktury *quarta via*. Znaczy to, że w jej interpretacji kluczem może być tylko taki typ analogii, który nada jednolity i konkluzywny charakter *quarta via*. Najważniejszą sprawą w tym przedsięwzięciu będzie odkrycie właściwej ontycznej podstawy w *quarta via*. Wysuwamy hipotezę, że analogia jest odpowiednim narzędziem, które pomoże wskazać właściwe doświadczalne własności stanowiące punkt wyjścia *quarta via*. Wskazywanie na takie własności musi być jednak uzgodnione z wyborem takiego typu analogii, która nada tej drodze systemowy, metafizyczny i konkluzywny charakter. Czyli z jednej strony postrzegamy w analogii zasadę spajającą argument klimakologiczny, z drugiej natomiast nie wiemy, jaki typ analogii stanowi wspomnianą zasadę. Wraz z odkrywaniem właściwego punktu wyjścia *quarta via* spodziewamy się, że wyłoni się też typ analogii stanowiącej jej zasadę.

2. WŁASNOŚCI ILOŚCIOWE W PUNKCIE WYJŚCIA *QUARTA VIA*?

Punktem wyjścia *quarta via* są stopnie doskonałości⁹. Takie dane określa zasada analogii. W argumencie zasada analogii została wyrażona stwierdzeniem „istnieje w rzeczach coś, co jest mniej lub więcej...”¹⁰. Byty są do siebie podobne przez to, że mają te same własności doskonałościowe. W porządku tych samych własności byty różnią się

⁶ Zob. M. Wagner, *Die philosophischen Implikate der „quarta via“*. Eine Untersuchung zum vierten Gottesbeweis bei Thomas von Aquin (S.Th. I, q. 2, a. 3, c.), E. J. Brill, Leyde – New York – Copenhagen – Cologne 1989.

⁷ „...diese Verschränkung von Partizipations- und Kausalitätsbeziehung macht ihr Wesen aus”. *Ibidem*, s. 79.

⁸ Por. A. Côté, *La question du fondement métaphysique dans la quarta via de Thomas d'Aquin*. À propos d'un livre récent, „Revue Philosophique de Louvain. Quatrième série” 1992/86, s. 209.

⁹ „Quarta via sumitur ex gradibus qui in rebus inveniuntur”. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, I, q. 2, a. 3, c.

¹⁰ „Invenitur enim in rebus aliquid magis et minus bonum, et verum, et nobile : et sic de aliis huiusmodi”. *Ibidem*.

między sobą stopniem, w jakim te w rzeczach się przejawiają. Interpretując ten argument trzeba rozstrzygnąć, czy owo „mniej i więcej” w odniesieniu do własności bytu, stanowiące podstawę czwartej drogi, odnosi się do wszystkich rodzajów gradacji czy tylko niektórych.

Są tacy, jak choćby Van Steenberghe, którzy przypisują świętemu Tomaszowi intencję najszerszego potraktowania bazy empirycznej¹¹. Na tor myślenia o najszerszych warunkach początkowych argumentu naprowadza święty Tomasz poprzez przykład z ogniem wskazywanym jako maksimum ciepła, uznanym za przyczynę rozprzestrzeniania się ciepła na inne rzeczy. Van Steenberghe przyjął na tej podstawie, że zasada analogii w argumencie odnosi się przede wszystkim do własności doskonałościowych bytu o charakterze ilościowym¹². To właśnie w grupie tych własności znajduje się fizyczna i mierzalna własność ciepła. Byty mające tę własność pozostają w ilościowym stosunku do źródła ciepła tworząc tym samym proporcjonalne struktury o charakterze ilościowym.

Proporcjonalnie analogicznie człony o charakterze ilościowym są wobec siebie izomorficzne. Znaczy to, że relacje P i Q mają jedynie identyczne własności formalne, natomiast pod względem treści nie muszą mieć nic wspólnego, co można zapisać $(\exists P, Q) \cdot f P x \cdot g Q y \cdot P \text{ smor } Q$ ¹³. Jeśli natomiast zwiążemy z ilościowymi kresami relacji jakąś wspólną mierzalną treść, w naszym wypadku może nią być fizyczna własność ciepła, to uzyskujemy następujący zapis $(\exists P, Q) \cdot f P x \cdot f Q y \cdot P \text{ smor } Q$ ¹⁴. W pierwszym wypadku znaną strukturą P można wyjaśniać nieznaną dotąd strukturę Q ze względu na identyczne własności formalne obydwu struktur. W drugim zaś różne są analogaty przyporządkowane do tej samej mierzalnej, analogicznej i proporcjonalnej treści. Jednakże podobnie jak w pierwszym wypadku między P i Q zachodzi izomorfia, gdyż pod względem formalnym P i Q są identyczne, mimo że kresy dla P i Q nie są te same. Kresy Q mogą być wielokrotnością kresów P bądź odwrotnie. Jednakże relacja P i Q zachowuje tę samą proporcję. Izomorfia znosi podobieństwo, zastępując je identycznością. Co jest charakterystycznego w zarysowanej analogii będącej również zasadą fizycznej własności ciepła?

Fizyczna własność ciepła ma charakter kategoryalny. Jest własnością wyłącznie bytów materialnych. Czy zatem taką własność można traktować jako właściwą empiryczną bazę dla *quarta via*? Wprawdzie przyjmuje się, że względu na „mniej i więcej” w odniesieniu do tej własności jej analogiczny charakter, ale izomorfia formalnych analogicznych członów nie uprawnia do wychodzenia poza wspomniane analogiczne struktury. Analogia w odniesieniu do mierzalnej i stopniowalnej własności ciepła ma jedynie charakter deskryptywny, nie implikuje natomiast żadnej postaci rozumowania o analogacie głównym. W konsekwencji wątpliwe jest to, czy zarysowane formy proporcjonalności

¹¹ Por. F. Van. Steenberghe, *Dieu caché. Comment savons-nous que Dieu existe?*, Louvain 1966, s. 81.

¹² Por. *ibidem*.

¹³ Symbolem „smor” oznaczyliśmy izomorficzność relacji P i Q zachodzących między przedmiotami „x” i „y” a proporcjonalnie odpowiadającej im różnej treści „f” i „g”.

¹⁴ Symbolem „smor” oznaczyliśmy izomorficzność relacji P i Q zachodzących między przedmiotami „x” i „y” a odpowiadającej im wspólnej proporcjonalnej treści „f”. Por. Z. Wolak, *Analogia w filozofii i nauce*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2002/30, s. 97–98. Symbol *smor* oznaczający izomorfizm relacji został utworzony od łacińskiego wyrażenia „*similis ordine*”.

można w ogóle uznać za analogiczne¹⁵. Krapiec nazywa je pozorną analogią, gdyż analogiczność występuje w nich jedynie w zewnętrznym kształcie, który przybiera postać izomorfii bądź homomorfii. Tymczasem mamy tu w gruncie rzeczy do czynienia z relacjami ilościowo-jednoznaczny¹⁶. Zaznaczymy, że jednoznaczność i wieloznaczność przeciwstawiają się analogiczności. Jeśli więc zasada analogii nie określa wewnętrznie fizycznej i mierzalnej własności ciepła, a tym samym nie daje ontycznych podstaw do analogicznego rozumowania o analogacie głównym¹⁷, to nie można tej własności uznać za odpowiedni ontyczny fundament dla *quarta via*. Zasada analogii wyklucza własność fizycznego ciepła z grupy tych, które stanowią ontyczny fundament w *quarta via*. Natomiast uznanie tej własności za ontyczną podstawę w dowodzeniu pozbawia argument konkluzywności. Wywód ten dostatecznie tłumaczy, dlaczego niektórzy współcześni komentatorzy odmawiają argumentowi wartości poznawczej. W kontekście uznawania mierzalnej własności ciepła za doskonałość współtworzącą ontyczny fundament dla *quarta via* trudno się nie zgodzić z Van Steenbergem, który podważa dowodową wartość tego argumentu¹⁸. Autor ten utrzymuje, że istnienie różnych stopni jakiejś doskonałości nie może dowodzić istnienia wartości najwyższej, podobnie jak istnienie ludzi bardziej i mniej bogatych nie wyznacza maksymalnej granicy bogactwa¹⁹.

Literalna interpretacja argumentu prowadzi do błędnego określenia punktu wyjścia *quarta via*. Wniosek, że mamy takie maksimum, z którego rozprzestrzenia się ciepło i jest nim ogień jako źródło ciepła jest wnioskiem zdroworozsądkowym. Tymczasem argumentacja świętego Tomasza nie jest zdroworozsądkową, lecz filozoficzną i systemową. Filozofia docieka natury wspomnianej własności i rozpoznaje, że ta ma charakter ilościowy. Stąd zapytamy, czy proporcjonalna własność ciepła w poszczególnych materialnych rzeczach domaga się jakiegoś kresu, jednego maksimum. Otóż nie, podobnie jak proporcje liczbowe zestawiane ze sobą nie implikują żadnej proporcji stanowiącej kres wszystkich pozostałych. Nie można przeoczyć faktu, że różnicę między analogicznymi członami w tej analogii wprowadza wyłącznie proporcjonalne w stosunku do analogatów zwielokrotnienie tej ilościowej własności. W gruncie rzeczy w punkcie wyjścia argumentacji nie byłoby gradacji uznawanej przez świętego Tomasza za doświadczalną bazę argumentu, lecz równość. Nasuwa się tu pytanie, jaki jest w takim razie sens przykładu z ogniem przedstawianym w argumentacie przez świętego Tomasza jako maksimum ciepła.

Wagner w swej pracy wyjaśnia, że przykład nie ma w argumentacie znaczenia merytorycznego, lecz tylko pogładowe i dydaktyczne. Akwinata poprzez przykład z ogniem jedynie zilustrował główne twierdzenie. Zabieg taki wprowadził ze względu na

¹⁵ Arystoteles nazywa je analogicznymi. Stanowią one postać analogii matematycznej, polegającej na równym, jednoznacznym stosunku występującym między różnymi grupami wielkości, jak też w grupie wielkości ciągłych. Zob. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, l. 5, c. 5 – 1131 a9–b24.

¹⁶ Por. M. A. Krapiec, *Analogia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000, s. 213.

¹⁷ Wagner konstatuje, że już samo mówienie o maksimum liczbowym jest absurdalne. Podobnie stwierdza Mieczysław A. Krapiec, *Metafizyka*, TN KUL, Lublin 1988, s. 490.

¹⁸ Por. F. Van Steenberghe, *op. cit.*, s. 176–180; A. Côté, *op. cit.*, s. 207.

¹⁹ Por. F. Van Steenberghe, *op. cit.*, s. 81.

adresatów, do których tę argumentację kierował²⁰. Między innymi z tego powodu nie nazywał on *quinque viae* dowodami, lecz drogami bądź argumentami, gdyż te zawierały sporo bogatszą treść niż wymagał tego dowód. Właśnie przykład z ogniem stanowi tę pleonastyczną treść, która w argumentacie nie spełnia żadnej funkcji dowodowej. Natomiast uczynienie z własności ciepła doświadczalnego punktu wyjścia spowoduje, że *quarta via* utraci swoją centralną pozycję w metafizyce tomistycznej, nic bowiem nie będzie dowodzić ani nic ostatecznościowo wyjaśniać. Nie będziemy wówczas wiedzieli, na czym spoczywa *onus probandi* argumentu. Trzeba się jeszcze przyjrzeć własnościom rodzajowym, czy te z kolei mogą być doskonałościami stanowiącymi punkt wyjścia w *quarta via*.

3. WŁASNOŚCI RODZAJOWE I GATUNKOWE W PUNKCIE WYJŚCIA *QUARTA VIA*?

Kwestia doskonałości rodzajowych jako punktu wyjścia dla *quarta via* jest obecna w samym argumentacie²¹. To na tej podstawie komentujący argument analizują także zagadnienie doskonałości rodzajowych pod kątem możliwości uczynienia z nich doświadczalnego punktu wyjścia. Badając tę kwestię, powinniśmy rozstrzygnąć, czy doskonałości rodzajowe tworzą gradacje bytowe, a jeśli tworzą, to jaka jest ich ostateczna racja. Spróbujmy posłużyć się narzędziem analogii w badaniu tego zagadnienia.

Jeśli doskonałości rodzajowe układałyby byty w stopnie, znaczyłoby to, że te mają charakter analogiczny. Dałoby to następnie podstawę do zbadania, jaki typ analogii poznania mógłby być użyty w odniesieniu do tych własności, aby można było wskazać ich bytową rację. W *quarta via* święty Tomasz zdaje się postępować przybliżoną już metodą. Otóż własności w punkcie wyjścia musi określać zasada analogii, gdyż tylko własności o charakterze analogicznym układają poszczególne byty w stopnie²². Jeśli więc określałaby je zasada analogii, to kolejnym krokiem będzie systemowe uniesprzecznienie tych własności.

Quarta via, ale też pozostałe drogi należące do *quinquae viae* mają znaczenie systemowe. Znaczy to, że ich głównym celem nie jest udowodnienie prawdziwości zdania, że Bóg jest, ale metafizyczne wyjaśnienie badanych aspektów rzeczywistości. A to z kolei *per occasionem* prowadzi do odkrycia przyporządkowania do jednego. Przyporządkowanie do jednego, czyli wskazanie na ontyczny związek z analogatem głównym, to najważniejszy cel, jaki stawia analogii święty Tomasz z Akwinu. Świadczą o tym jego liczne synonimiczne wyrażenia: *unum et alterum vel utrumque ad tertium, per ordinem ad unum, per prius et posterius, secundum magis et minus*²³. Odkrycie takiego przyporządkowania i jego unaocznienie kończą proces metafizycznego uniesprzecznienia badanych aspektów realnego bytu. Zarysowane kroki postępowania są obecne w *quarta via* i w nich wyjaśnia się ustąpienie własności w realnych bytach. W takiej

²⁰ Święty Tomasz posługiwał się w swoich pracach wspomnianymi ilustrującymi przykładami ze względu na szersze grono adresatów i to one są nierzadko powodem rozbieżnych interpretacji głównych jego twierdzeń. Por. A. Côté, *op. cit.*, s. 207.

²¹ „Quod autem dicitur maxime tale in aliquo genere, est causa omnium quae sunt illius generis...”. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, I, q. 2, a. 3, c.

²² „Quarta via sumitur ex gradibus qui in rebus inveniuntur”. *Ibidem*.

²³ Por. C. Giacon, *La seconda scolastica, I grandi commentatori di San Tommaso*, t. I, Milano 1944, s. 119.

systemowej i metafizycznej perspektywie trzeba ustawić własności o charakterze rodzajowym i gatunkowym i rozpoznać, czy mogą one stanowić doświadczalny punkt wyjścia w *quarta via*. Do grupy doskonałości rodzajowych należą między innymi takie doskonałości, jak rozumność, zwierzęcość, życie, materialność, substancjalność. Jeśli mają one stanowić punkt wyjścia, to najpierw trzeba określić, w jaki sposób łączą one poszczególne byty, a następnie ustalić, czy posiadana własność hierarchizuje przygodne byty między sobą.

Arystoteles w swej *Metafizyce* wskazuje na różne typy jedności. Najpierw odróżnia jedność przypadkową i jedność istotową. Z kolei w jedności istotowej odróżnia jedność numeryczną, gatunkową, rodzajową i analogiczną²⁴. W świetle tych odróżnień zarówno doskonałości rodzajowe, jak i gatunkowe nie tworzą jedności przypadkowej, lecz istotową. Pomiedzy typami jedności istotowej zachodzi wstępujący stosunek asymetrycznej zależności. Byty jedne gatunkowo są tym samym jedne rodzajowo, jedne numerycznie zaś są tym samym jedne gatunkowo, w końcu byty jedne rodzajowo zakładają typ jedności analogicznej. Jedność analogiczna jest najszerszym typem jedności między bytami, utworzonej przez naturalny, wspólny, stały i nieprzypadkowy typ przyporządkowania. Jak więc widać, byty wiążą się ze sobą poprzez określające je analogiczne własności, które ustawiają poszczególne byty w porządku hierarchicznym.

Dopiero w wyniku zabiegu abstrakcji zastosowanej do tych własności wyodrębnia się własności rodzajowe i gatunkowe. Jednak własności te nie mają już analogicznego charakteru, ale są jednoznaczными kategoriami należącymi do porządku poznania²⁵. Jeśli więc nie określa ich już zasada analogii, to tym samym nie są one własnościami hierarchizującymi poszczególne byty. W sensie ścisłym nie mamy tu już do czynienia z gradacją, lecz równością. A zatem takie własności jak zwierzęcość, rozumność, materialność, substancjalność nie podlegają stopniowaniu. Własności rodzajowe i gatunkowe nie mogą być więc uznane za fundament *quarta via*. Są tego dwa powody. Jednym jest to, że argument mieszałby wtedy porządek poznawczy z porządkiem bytowym. Tymczasem intencją świętego Tomasza było, aby związać argument z porządkiem bytowania. Innym powodem jest, że skoro tych własności nie określa zasada analogii, to tym samym nie tworzą one stopni. A zatem *quarta via*, będąc argumentem ze stopni doskonałości, *ex definitione* wyklucza ze swojego katalogu stanowiącego doświadczalny punkt wyjścia własności nieustopniowane. I chociaż można przy użyciu tych własności zbudować analogiczne proporcje, to jednak analogony współtworzące proporcjonalne człony w tej analogii nie będą przyporządkowane do jednego.

4. WŁASNOŚCI TRANSCENDENTALNE W PUNKCIE WYJŚCIA *QUARTA VIA*

Badacze interpretujący argument klimakologiczny są zgodni, że jego punktem wyjścia są własności transcendentalne²⁶. Na podstawie racji przedstawionych w niniejszej pracy twierdzimy, że punktem wyjścia badanego argumentu są tylko własności transcendentalne. Czyniąc je punktem wyjścia, argument uzyskuje wysoki stopień

²⁴ Por. Arystoteles, *Metafizyka*, I, 5, c. 6 – 1016 b 30.

²⁵ Będąc sposobami orzekania czegoś o desygnatach, noszą nazwę kategoryemów. Por. M. Kowalewski, *Logika*, Poznań 1959, s. 79–82.

²⁶ Por. L. J. Elders, *Filozofia Boga*, Agencja Wydawnicza Katolików MAG, Warszawa 1992, s. 117–127; S. Kowalczyk, *Filozofia Boga*, RW KUL, Lublin 1995, s. 137.

spójności, a ponadto zdaje się wiernie odzwierciedlać intencję jego twórcy. W pojmowaniu transcendentaliów święty Tomasz odszedł od traktowania ich jako najwyższych orzeczników. Widział w nich natomiast *modi essendi entis*²⁷. Jeśli więc święty Tomasz *explicite* wskazał transcendentalia jako punkt wyjścia argumentu, a te interpretował metafizycznie, to tym samym wypowiedział swoją intencję, aby również argument rozumieć ściśle metafizycznie. Nie jest przy tym jasne, czy święty Tomasz uczynił punktem wyjścia *quarta via* wszystkie transcendentalia bytowe, czy też niektóre. W argumentie bowiem nie wymienia wszystkich transcendentaliów, ale tylko te, które ukazują byt w przyporządkowaniu do intelektu i woli osoby. Nie wspomina natomiast o transcendentaliach, które charakteryzują byt sam w sobie, czyli o tak zwanych transcendentaliach absolutnych. Wagner jest zdania, że święty Tomasz zawarł je w słowach *sic de aliis*. Jej zdaniem w tym wyrażeniu święty Tomasz zawarł swoją intencję, aby punktem wyjścia uczynić wszystkie własności transcendentalne²⁸. Wydaje się, że kwestia obecności transcendentaliów absolutnych w punkcie wyjścia *quarta via* jest drugorzędna, wszystkie własności transcendentalne bowiem jednakowo określa zasada analogii i każda z tych własności hierarchizuje poszczególne byty przygodne. Natomiast problemy interpretacyjne w argumentie nasuwa własność oznaczona pojęciem *nobile*. Werbalnie nie należy ona do tradycyjnego katalogu transcendentaliów bytowych. Dlaczego jednak święty Tomasz umieścił *nobile* w bezpośrednim sąsiedztwie *bonum* i *verum*²⁹? Jak interpretować to pojęcie, aby jego rozumienie było zgodne z myślą świętego Tomasza?

Wskazywane w argumentie *nobile* jest rozmaicie interpretowane. Jedni pojmują je jako dostojność bytu, inni jako etyczną sprawność³⁰. W konsekwencji tych komentatorskich rozbieżności Van Steenberghen sprowadził to pojęcie do metafory³¹. Tymczasem wątpliwości dotyczące rozumienia *nobile* ustępują, gdy się zaczyna postrzegać *quarta via* w perspektywie systemowej. Wówczas traktuje się *quarta via* nie tyle jako argument na istnienie Boga, ale w pierwszym rzędzie jako metodę w metafizycznym wyjaśnianiu rzeczywistości. Właśnie w taki sposób postrzegał ten argument święty Tomasz. A zatem trudne do przyjęcia jest identyfikowanie *nobile* z etyczną sprawnością. Z tym pojęciem należy raczej wiązać własność metafizyczną i transcendentalną podobnie jak sąsiadujące z nim pojęcia transcendentalne tworzące najbliższy jego kontekst.

Przekonanie to potwierdza Elders, utrzymując, że święty Tomasz posługuje się tym terminem w sensie ontologicznym. W związku z tym *nobile* oznacza według Eldersa tę własność bytu, która odślania się poprzez spontaniczne porównywanie ze sobą takich elementów ontycznej struktury bytu jak substancja i przypadłość, przyczyna i skutek bądź jeszcze innych. W efekcie takiego zabiegu substancja jawi się jako bardziej szlachetna niż

²⁷ Por. A. Maryniarczyk, *Transcendentalia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2009, s. 534–535.

²⁸ Por. A. Côté, *op. cit.*, s. 208.

²⁹ „Invenitur enim in rebus aliquid magis et minus bonum, et verum, et nobile, et sic de aliis huiusmodi”. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, I, q. 2, a. 3, c. Termin ten można przełożyć jako to, co doskonale bądź szlachetne. Por. S. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 136.

³⁰ Kowalczyk skłania się do etycznej interpretacji *nobile*. *Ibidem*, s. 137.

³¹ Por. F. Van Steenberghen, *Le problème de l'existence de Dieu dans les écrits de S. Thomas d'Aquin*, Louvain-la-Neuve 1980, s. 209.

przypadłość, przyczyna bardziej szlachetna niż skutek³². Wtedy szlachetność występuje jako własność określająca wszystkie elementy ontycznej struktury bytu. Z racji proporcjonalnego rozłożenia tej własności w poszczególnych elementach ontycznej struktury bytu szlachetność jest własnością analogiczną, spełniając tym samym warunek konieczny dla możliwości uznania jej za punkt wyjścia w *quarta via*. Ale nie wiemy jeszcze, czy tak rozumiana własność *nobile* jest przyporządkowana do jednego, a więc czy implikuje analogat główny jako swoją ostateczną rację. Dopiero rozstrzygnięcie tej kwestii przesądzi, czy *nobile* pojęte jako szlachetność może stać w punkcie wyjścia *quarta via*.

Z wypowiedzi Eldersa można wywnioskować, że pojmując on *nobile* jako akt każdej formy elementów struktury bytu porównywanych ze sobą³³. Ale wtedy ostateczną racją dla *nobile* przypadłości czy substancji jest właśnie forma każdego z tych elementów metafizycznej struktury i ona określa miarę możliwego zaktualizowania się tej własności. Jednakże wtedy własność *nobile* nie postuluje istnienia analogatu głównego jako zewnętrznej, ontycznej racji uzasadniającej jej analogiczny charakter w poszczególnych elementach struktury bytu kategorialnego. Zróżnicowany stopień opisywanej własności w elementach ontycznej struktury bytu wyjaśnia się wewnątrznie. *Nobile* w tej interpretacji nie jest pojęciem określającym własność transcendentalną. A w związku z tym interpretacja rozchodzi się z intencją świętego Tomasza, który umieścił *nobile* w bezpośrednim sąsiedztwie transcendentalnej prawdy i transcendentalnego dobra.

Kontekst występowania *nobile* podpowiada, aby wiązać z tym pojęciem własność transcendentalną. Należy tylko ustalić, do jakiej własności to pojęcie odsyła. Wagner odchodzi od słownikowego interpretowania tego pojęcia. Twierdzi, że skoro święty Tomasz umieścił *nobile* w tym samym szeregu co prawdę i dobro, to tym samym nie tylko wskazał, że jest to własność transcendentalna, lecz także określił, że własność ta należy do grupy transcendentaliów relacyjnych³⁴. Z tego wynika, że *nobile* jest po prostu synonimem transcendentalnej własności piękna³⁵. Wiążącym argumentem na rzecz tego przekonania jest – zdaniem Wagner – wspólna określająca wszystkie te transcendentalia zasada analogii obecna na wszystkich etapach *quarta via*.

Rzeczywiście zasada analogii określa własności transcendentalne w realnych bytach przygodnych. Konsekwencją tego są gradacje bytowe. Miarę dla stopni w analogicznie pojętym bycie wyznaczają zróżnicowane pod względem treści analogaty. A zatem stopnie istnienia i własności transcendentalnych mają charakter jakościowy (treściowy). Są zawsze proporcjonalne do ściśle zdeterminowanej treści poszczególnych analogatów. Jakkolwiek poszczególne analogaty są aktualizowane przez proporcjonalne do nich analogony (istnienie i własności transcendentalne), to jednak analogaty w analogicznie pojętym bycie nie są ich ontyczną racją. Dowodzi tego realna różnica między istotą i istnieniem, istotą a własnościami transcendentalnymi. A zatem w analogicznie pojętym bycie istnienie i związane z nim transcendentalne własności są jedynie w różnym stopniu partycypowane przez poszczególne analogaty. Stopnie partycypowania każdego z analogatów w istnieniu i własnościach transcendentalnych domagają się zaafirmowania

³² Por. L. J. Elders, *op. cit.*, s. 119.

³³ Forma jest aktem w stosunku do odpowiadającego jej elementu możliwościowego w bycie.

³⁴ Święty Tomasz nazwał transcendentaliami relacyjnymi te własności, które charakteryzują byt w przyporządkowaniu do intelektu i woli osoby. Zob. A. Maryniarczyk, *op. cit.*, s. 535.

³⁵ Por. A. Côté, *op. cit.*, s. 208.

takiego analogatu, który już nie partycypuje, ale jest Istnieniem, Prawdą, Dobrem i Pięknem. Byt taki jest źródłem partycypacji.

Podsumowując trzeba stwierdzić, że *quarta via* świętego Tomasza z Akwinu staje się argumentem jednolitym, systemowym, metafizycznym i konkluzywnym dopiero wtedy, gdy jego doświadczalnym punktem wyjścia są transcendentale własności bytu. Do takiego wniosku doprowadza interpretacja argumentu według klucza analogii.

LITERATURA

- [1] Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przeł. D. Gromska. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- [2] Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 602–857.
- [3] Côté A., *La question du fondement métaphysique dans la quarta via de Thomas d'Aquin. À propos d'un livre récent*, „Revue Philosophique de Louvain. Quatrième série” 1992/86, s. 206–210.
- [4] Elders L. J., *Filozofia Boga*, Agencja Wydawnicza Katolików MAG, Warszawa 1992.
- [5] Giacon C., *La seconda scolastica, I grandi commentatori di San Tommaso*, t. I, Milano 1944.
- [6] Kowalczyk S., *Filozofia Boga*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1995.
- [7] Kowalewski M., *Logika*, Pallottinum, Poznań 1959.
- [8] Krapiec M. A., *Analogia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2000, s. 210–220.
- [9] Krapiec M. A., *Metafizyka: zarys teorii bytu*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000.
- [10] Krapiec M. A., *Teoria analogii bytu*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1993.
- [11] Krapiec M. A., *Metafizyka – ogólna teoria rzeczywistości*, [w:] *Wprowadzenie do filozofii*, red. M. A. Krapiec, S. Kamiński, Z. J. Zdybicka i inni, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1996.
- [12] Maryniarczyk A., *Transcendentalia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, red. A. Maryniarczyk i in., Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2009, s. 533–542.
- [13] Montaignes B., *La doctrine de l'analogie de l'être d'après Saint Thomas d'Aquin*, Paris 1963.
- [14] Platon, *Uczta*, przeł. W. Witwicki, Wydawnictwo Marek Derewecki, Kęty 2006.
- [15] Sołtys A., *Poznanie Boga na drodze analogii w myśli wybranych przedstawicieli tomizmu egzystencjalnego*, „Resowia Sacra” 2002/2003, s. 25–36.
- [16] Steenberghen Van F., *Dieu caché. Comment savons-nous que Dieu existe?*, Louvain 1966.
- [17] Steenberghen Van F., *Le problème de l'existence de Dieu dans les écrits de S. Thomas d'Aquin*, Louvain-la-Neuve 1980.

- [18] Św. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, t. 2, Casa Editrice Marietti, Roma–Torino 1946.
- [19] Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu, Summa teologii*, kwestie 1–26, przeł. G. Kurylewicz, Z. Nerczuk, M. Olszewski, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999.
- [20] Wagner M., *Die philosophischen Implikate der „quarta via“*. *Eine Untersuchung zum vierten Gottesbeweis bei Thomas von Aquin (S.Th. I, q. 2, a. 3, c.)*, E. J. Brill, Leyde – New York – Copenhagen – Cologne 1989.
- [21] Wolak Z., *Analogia w filozofii i nauce*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2002/30.

THE IMPORTANCE OF ANALOGY TO DETERMINE THE STARTING POINT IN *QUARTA VIA*

The article refers to the ongoing debate on the fourth argument (*quarta via*) of St. Thomas Aquinas, which leads to the affirmation of the existence of God. In the debate until now emerged two positions on the role and importance of the fourth argument for classical philosophy. According to the first position the fourth argument St. Thomas Aquinas is seen as one who adopts and develops the Platonic philosophy. Then this argument may threaten the unity of classical philosophy. There are also others who perceive the fourth argument as the core of realistic metaphysics.

The purpose of the fourth argument St. Thomas Aquinas is the complete and final explanation of reality. Undoubtedly, the fourth argument is treated as the last stage of holistic explanation of reality. The author of this study indicates the reasons of disagreement concerning the role and importance of the fourth argument for classical philosophy. In his opinion, the cause of these discrepancies is that St. Thomas did not specify clearly those properties that can be the foundation of the argument. But how to choose them? In this paper, the author points to the analogy, this is key to the rejection of these properties, which can not constitute ontological base of the argument with of degrees perfections.

Keywords: analogy of being, arguments for God's existence, perfection of being, philosophy of God, classical philosophy, metaphysics, transcendental ownership.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.29

Przesłano do redakcji: luty 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Justyna STECKO¹

ARTUR SCHOPENHAUER JAKO TWÓRCA PRAWDZIWEJ FILOZOFII ZŁA W INTERPRETACJI MARIANA ZDZIECHOWSKIEGO

Celem opracowania jest próba analizy kolejnej części twórczości Mariana Zdziechowskiego w poszukiwaniu odpowiedzi dotyczącej genezy zła. Rozważania zawarte w artykule rozpoczynają się od krótkiego słowa wstępnego wskazującego na inspiracje, którymi kierował się filozof. Zdaniem polskiego filozofa nie sposób radośnie, po augustyńsku wierzyć, że nie ma zła, że jest ono tylko brakiem bądź czymś drobnym i akcydentalnym. Należy uświadomić sobie, że zło istnieje i że jego byt jest bardzo mocny (o tym w pierwszej części: *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego*. Odpowiedzi nie odnalazł również Zdziechowski w analizie zagadnień i interpretacji dzieł Schellinga, Secretana i Sołowjewa (o tym *Unde malum? W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego* (część 2)). Zdaniem Zdziechowskiego największe szanse na odnalezienie odpowiedzi na pytanie dotyczące praprzyczyny zła są teksty Schopenhauera, dzięki któremu, także elementy nauki buddyjskiej zostały przeniesione na grunt europejski. Jest ona wyjątkowo istotna, przede wszystkim dlatego, że porusza najważniejszy jego zdaniem temat: zła i cierpienia w świecie, które było ignorowane przez większość myślicieli europejskich. To Schopenhauer zmusił ich do zainteresowania zagadnieniem zła, przewycięzył dziewiętnastowieczny optymizm heglowski oraz złamał istniejące kanony myślenia. To właśnie pesymizm – według Zdziechowskiego – który wkradł się do Europy za Schopenhauerem, pozwala prawdziwie uświadomić sobie groźbę problemu. Wydaje się, że filozofia Schopenhauera jest dla polskiego myśliciela prawdziwą filozofią zła.

Słowa kluczowe: Marian Zdziechowski, filozofia zła, pesymizm, religia, filozofia europejska, Arthur Schopenhauer.

1. WPROWADZENIE

Poszukiwania Mariana Zdziechowskiego dotyczące genezy zła, które prowadziły go przez analizę dzieł św. Augustyna², Schellinga, Secretana i Sołowjewa³ nie odniosły zamierzonego sukcesu. Polski filozof nie odnalazł niestety odpowiedzi dotyczącej praprzyczyny zła ale refleksja ta przybliżyła go do fascynacji niemieckim pesymizmem w szczególności zaś filozofią Artura Schopenhauera. Co prawda recepcja pesymizmu niemieckiego pojawiła się relatywnie szybko na gruncie polskiej filozofii za sprawą takich

---

¹ Dr Justyna Stecko, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, e-mail: jstecko@prz.edu.pl

² J. Stecko, *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego* (część 1), Humanities and Social Sciences, nr 20 (3/2013), ss. 187-192.

³ J. Stecko, *Unde malum? W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego* (część 2), Humanities and Social Sciences, nr 20 (4/2013), ss. 185-193.

autorów jak Stefan Pawlicki, Seweryn Smolikowski czy Julian Ochorowicz⁴, ale to dopiero Marian Zdziechowski zaakcentował w szczególny sposób schopenhauerowską filozofię zła. „Zagadnienie czym jest zło, przedtem starannie zastaniane albo ignorowane w filozofii narodów europejskich, staje nagle w całej grozie. Pogodzić istnienie Boga z istnieniem zła, zespolić chrześcijańską radosną wiarę w Boga, który jest Ojcem niebieskim, z pośpą buddyjską afirmacją zła, które tkwi w osnowie bytu oto zasadnicze zadanie dla myśli ludzkiej w wieku XIX”⁵.

2. ARTUR SCHOPENHAUER – FILOZOF KONTROWERSYJNY

Artur Schopenhauer jest jednym z tych myślicieli, których teoria nie wynika z usposobienia autora. Z jednej strony jest zwolennikiem pogardy dla życia, ale z drugiej jest do niego przywiązany bardziej niż inni. Często także pojawia się pytanie, czy pesymistyczny pogląd na świat tego filozofa jest jedynie efektem niezaspokojonych ambicji i niezadowolenia z tego co udało mu się osiągnąć w życiu. „Biografia Artura Schopenhauera pełna jest paradoksów i sprzeczności. Rysem głównym jego postaci wydaje się jednak szydercza maska, z jaką się obnosił w poczuciu braku przynależności do swego czasu i dominujących w nim idei. Odpowiadał temu zupełny brak odzewu na jego główne dzieło filozoficzne, co trudno uznać za okoliczność szczególnie sprzyjającą i podbudowującą własny pogląd na świat. Samotność Schopenhauera jest rażąca tym bardziej, że I połowa XIX wieku to w filozofii okres erupcji sił twórczych i wielkiego rozmachu myśli”⁶ Z jednej strony niezwykle twórczy czas dla filozofii z drugiej zaś dominowały idee, które nie były bliskie niemieckiemu filozofowi. Rodził się pooświeceniowy, naukowy obraz świata, charakteryzujący się krytyką religii i demitologizacją świata. Dodatkowo jego negatywna reakcja na spekulatywną metafizykę uprawianą przez Fichtego, Schellinga i Hegla, którzy zdominowali ówczesną filozofię, sprawiła, że był na uboczu głównego nurtu filozoficznego. Dla Safranskiego⁷ Schopenhauer jest „krytykiem nowoczesnego, naukowego obrazu świata, całkowicie zanurzonego w materii i wypierającego wszelkie metafizyczne pytania. [...] Zdyskredytowanie spekulatywnego idealizmu absolutnego i jego optymistycznej w wyrazie metafizyki oraz odrzucenie czystego materializmu nauk, tłumaczą według autora odmienny status filozofii Schopenhauera od wszelkich bliższych mu i dalszych współczesnych. Safranski podsumowuje: skończył ze wszystkimi substytutami boskości – rozumem w naturze, rozumem historycznym, materializmem, pozytywizmem – w momencie, kiedy tak naprawdę dopiero zaczynano uciekać w te nowe religie wytwarzania”⁸.

Filozofia Artura Schopenhauera od początku wzbudzała silne emocje, także negatywne. Kontrowersyjnym wydawała się zdaniem Garewicza krucha konstrukcja:

⁴ W. Tyburski, *Seweryna Smolikowskiego obrona metafizyki i krytyka niemieckiej filozofii pesymizmu*, Toruń 1995, s. 35.

⁵ M. Zdziechowski, *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, T. I, Warszawa 1993, s.55.

⁶ S. Popławski, *Żywot filozofa. O książce Rudigera Safranskiego Schopenhauer. Dzikie czasy filozofii*, Miesięcznik „Znak” nr 648.

<http://www.miesiecznik.znak.com.pl/10541/zywot-filozofa-o-ksiazce-rudigera-safranskiego-schopenhauer-dzikie-czasy-filozofii>

⁷ Por. R. Safranski, *Schopenhauer. Dzikie czasy filozofii*, Warszawa 2008.

⁸ S. Popławski, *op. cit.*

„cztery lata po śmierci Schopenhauera Rudolf Haym, pierwszy kompetentny krytyk całości opublikowanych przez niego dzieł, odkrył w systemie sprzeczności tak jaskrawe, że w konkluzji odmówił Schopenhauerowi w ogóle miejsca w filozofii [...]”⁹. Jednak kontrowersyjność jego teorii i oryginalność syntezy elementów pochodzących z systemów filozoficzno – religijnych Indii, stała się jednocześnie jej atutem. Dodatkowo fakt, że nie poddawał się modzie i obiegowym tendencjom miał spory wpływ na jego późniejszą popularność.

3. ARTUR SCHOPENHAUER TWÓRCĄ FILOZOFII ZŁA W INTERPRETACJI MARIANA ZDZIECHOWSKIEGO

Wydaje się, że najważniejszym elementem w dorobku Schopenhauera jest traktat z 1819 roku „Świat jako wola i przedstawienie”, zaś pozostałe teksty to jedynie uzupełnienie tej koncepcji. Sam Schopenhauer mało skromnie tak analizuje swoje dokonania: „W ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat trzy rzeczy wpłynęły na nas: filozofia Kanta, nieporównane postępy nauk przyrodniczych [...], wreszcie zaznajomienie się z literaturą sanskrycką, z braminizmem i buddyzmem, tymi dwiema najstarszymi i najbardziej rozpowszechnionymi religiami ludzkości”¹⁰. U Schopenhauera pierwiastek pesymizmu zaznaczył się jeszcze silniej niż u myślicieli indyjskich. Być może miała na to wpływ epoka w której żył. Epoka, jak nazywa ją Marian Zdziechowski, płytkiego optymizmu, skierowanego na praktyczną stronę życia, która gotowa była usprawiedliwić wszystkie okropieństwa jako objaw idei absolutnej. Na to zaś Schopenhauer zgodzić się nie mógł.

Pierwotnie Marian Zdziechowski zrezygnował z pesymistycznej interpretacji dzieł Schopenhauera, wskazując nirwanę jako drogę wyzwolenia z cierpienia¹¹. Jednak pisząc już „*Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*”, zmodyfikował swoją ocenę. Według polskiego filozofa osobą odpowiedzialną za przybliżenie inspiracji buddyjskich europejskim myślicielom, jest właśnie Schopenhauer. Zdziechowski jego główną zaletę widzi w tym, że porusza najważniejszy jego zdaniem temat: zagadnienie cierpienia oraz zła, które było ignorowane przez większość myślicieli europejskich.

Zdaniem Zdziechowskiego właśnie tacy filozofowie potrzebni są chrześcijaństwu, niezbędny jest pesymizm, który może pomóc przygotować odrodzenie religijne Europy, który pozwala prawdziwie uświadomić sobie groźbę problemu i da narzędzia aby z nim walczyć. Filozofia Schopenhauera pomoże wyleczyć się z płytkiego optymizmu. „Wobec kryjówek, gdzie chowa się nędza przed obojętną ciekawością gawiedzi, wobec szpitali, lazaretów, klinik chirurgicznych, wobec lochów więziennych i rusztowań, gdzie tracą skazańców, wobec usłanych trupami pobojowisk, na których rozlegają się jęki konających w strasznych męczarniach – słowem, wobec ogromu cierpienia niezmiennie związanego z przyrodzonym porządkiem rzeczy, i wobec ogromu nieprawości i złości człowieka, który tę katownię, jaką jest ziemia, wysiła się uczynić jeszcze straszniejszą dla bliźniego swojego”¹², nie sposób być optymistą. Jednak kłopotem dla Zdziechowskiego, mocno zaangażowanego w myśl chrześcijańską, były poglądy niemieckiego filozofa dalekie od

⁹ J. Garewicz, *Schopenhauer*, Warszawa 2000, s. 14.

¹⁰ A. Schopenhauer, *Świat jako wola i przedstawienie*, tłum. J. Garewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, t. I, s.12.

¹¹ Por. J. Skoczyński, *Niemiecka filozofia życia*, [w:] *idem*, *Wartość pesymizmu*, Kraków 1994, s. 59.

¹² M. Zdziechowski, *op. cit.*, t. I, s. 187.

Boga myśli teistycznej. Dla Schopenhauera Absolutem była wola, którą rozumie jako siłę motywującą do działania. Nie jest to jednak siła o charakterze zbawiennym, to raczej fizyczny pęd, który sprowadza podmiot do biologii.

Wola życia – tak ją określił Schopenhauer – jest ślepa, bezrozumna, jest ciągłą dążnością. Nieświadoma, irracjonalna moc nieustannie nakierowuje się na jakiś przedmiot i to jest przyczyną trwania świata. Świat to wola, która nigdy nie będąc nasyconą, jest źródłem ustawicznego cierpienia, a „istnienie, na jakie tu skazani jesteśmy, jest najstraszniejszym ze wszystkich możliwych istnień i żywym obrazem absolutnego zła”¹³. Realizacji woli nieustannie towarzyszy cierpienie, od którego nie sposób się uwolnić, ponieważ jest ono związane z ciągłymi pragnieniami człowieka¹⁴. Istotą człowieka jest wola, nie zaś myśl, jak twierdził Kartezjusz. Dla Schopenhauera nie *cogito ergo sum*, lecz *volo ergo sum* bardziej trafia w istotę człowieczeństwa. Jednak pragnąć znaczy cierpieć; każde pragnienie, mając swe źródło w niezadowoleniu z istniejącej sytuacji – jest cierpieniem, gdy zaś zostanie zaspokojone, natychmiast rodzi się nowe i tak popadamy w kolejne cierpienie.

Zdaniem Schopenhauera świat to piekło, ludzie zaś są zarówno dręczonymi, jak i dręczycielami. Wszyscy, będąc wytworami woli życia, która jest złem, jesteśmy zarazem jej współnikami; czyli jesteśmy źli już w istocie swojej, z natury. Jednym z wyrazów zła jest egoizm człowieka, samolubstwo, z którym możemy walczyć. Przeciwnością zaś jest litość, która będzie stanowić podstawę etyki Schopenhauera. Jednak nie wystarczy poprzestać na walce z egoizmem, ponieważ to tylko zewnętrzny przejaw zła. Trzeba zło zniszczyć w samym zarodku, w sobie należy zabić wolę życia. Bardzo pomocna w tej trudnej walce może być świadomość własnej śmiertelności i przemijalności. Pozwoli nam ona jeszcze bardziej uświadomić sobie, że byt to ciągle stawanie się, ciągły proces, przemijalność. „Życie wszelkie we Wszechświecie powstaje jakby po to, aby przejść i zniknąć; więc wszystko jest znikomością”¹⁵.

Pesymizm wynikający z doświadczenia cierpienia, do którego przyczynia się nienasycona wola, wydaje się, że można przezwyciężyć. W tym miejscu jawią się przynajmniej dwa wyjścia. W pierwszym przypadku należałoby zanegować wolę jednostkową, pozbyć się wszelkich pragnień i pożądań. Doprowadzić do etapu samonegacji, który pozwala dotrzeć do stanu nirwany, czyli swoistego zawieszenia między życiem a śmiercią. Osiągnięcie stanu nirwany miało być uwarunkowane wyzbyciem się wszelkich pragnień, które wciągają człowieka w świat zewnętrzny. Stan ten miał zapewnić całkowity spokój, ponieważ wyzbycie się wszelkich namiętności, miało dać ucieczkę od pragnień związanych z doznaniem świata zewnętrznego. Jednak negacja woli życia nie jest tożsama ze śmiercią, lecz z ascezą¹⁶. Pierwszym wymaganiem ascezy jest czystość, dalej ubóstwo, wreszcie brak sprzeciwu wobec zła, które jest wymierzone przeciwko mojej osobie. „[...] albowiem radosne przyjmowanie wszelkiej szkody, wszelkiej krzywdy daje mi pewność, że już się wyzwoliłem z przywiązania do życia”¹⁷. Ideał ascezy jest możliwy jednak tylko dla wybranych. Ze względu na postulowaną ogromną trudność osiągnięcia stanu nirwany Schopenhauer zaproponował drugi sposób

¹³ *Ibidem*, s. 137.

¹⁴ Por. *ibidem*, s. 125.

¹⁵ *Ibidem*, s. 138.

¹⁶ Por. J. Skoczylski, *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Kraków 1983, s. 39.

¹⁷ M. Zdziechowski, *op. cit.*, s.177–178.

ucieczki od cierpienia - proponował kontemplację estetyczną. Piękno, ze względu na swoją szczególną siłę może dawać wybawienie. Sposobem na trud ludzkiej egzystencji miał być zachwyt nad pięknem obecnym w naturze i sztuce oraz współtworzenie go. Kontemplacja sztuki umożliwia poznanie czyste, ponieważ piękno to kategoria niezależna od woli i chęci. Zdaniem Zdziechowskiego, nie był to jednak pomysł trafny, ponieważ rozwiązanie to nie usuwa zła, a ma jedynie łagodzić cierpienie. Wobec realnego zła nie jest to żadne wyjście¹⁸.

Spore wątpliwości nasuwa próba utożsamienia filozofii Schopenhauera z koncepcją chrześcijańską. Co prawda Marian Zdziechowski jest zdania, że myśl indyjska nie stoi w opozycji do chrześcijaństwa, a wskazując na zbieżne elementy próbuje udowodnić bliskość tych koncepcji. Zarówno w myśli chrześcijańskiej jak i w buddyzmie pojawia się kategoria ascezy, której celem jest osiągnięcie doskonalszego bytu - dla buddystów nirwany, dla chrześcijan zaś nieba. Schopenhauer pojmował nirwanę raczej jako nadbyt niż niebyt, więc bardzo blisko chrześcijańskiej koncepcji. Jednak najważniejszym zagadnieniem według Zdziechowskiego w każdej religii jest relacja człowieka z Absolutem. Buddyzm – jak wiadomo – ignorował Boga, stąd Schopenhauer również porzuca jego ideę, mimo to Zdziechowski widzi dużą zbieżność z rozwiązaniami w myśli chrześcijańskiej. Buddyści oddawali cześć Buddzie podobną jak chrześcijanie Chrystusowi, a nawet stworzono pośrednika między Buddą a ludźmi – Adibuddę stanowiącego przejście od ziemskiego doświadczenia cierpienia do błogosławionej nirwany. Według Zdziechowskiego Schopenhauer poszedł o krok dalej. Uznał, że poza wolą życia, którą trzeba stłumić, jest jeszcze taka wola, którą należy uczcić. Przedstawiał ją jako genialnego mistrza, który dba o swoje dzieło i wykańcza je z wielką dokładnością. Zdziechowski sugeruje więc, że wolę tę powinien nazwać Bogiem i czcić¹⁹, tego jednak Schopenhauer nie zrobił. W interpretacji Zdziechowskiego udałoby się nawet uzgodnić myśl chrześcijańską dotyczącą grzechu pierwotnego, ponieważ logicznym wydaje się wnioskowanie: że skoro jesteśmy tworamii złej woli życia, to jesteśmy naznaczeni złem, niedoskonałością. Od takiego wniosku jest już tylko krok do stwierdzenia grzechu pierwotnego.

Artur Schopenhauer nie widzi niestety żadnych zbieżności, co więcej traktuje buddyzm jako antytezę chrześcijaństwa. Najbardziej oburzającym jest niemożliwość, pogodzenia dobroci Boga z otaczającym nas w świecie złem; jeśli dodamy do tych wątpliwości pytanie o korelację wszechwiedzy Stwórcy z wolną wolą człowieka, dochodzimy zdaniem myśliciela do absurdu. Wyższość buddyzmu dostrzegał także w tym, że zauważony został świat zwierząt, który w koncepcji chrześcijańskiej jest praktycznie pomijany. „Trzeba więc raz na zawsze – pisze – porzucić wszelkie twierdzenie o wyższości etyki chrześcijańskiej [...]. I ta chrześcijańska z imienia, a zhańbiona swoim podłym okrucieństwem wobec zwierzęcia Europa ma czoło posyłać misjonarzy swoich, aby nieśli braminom i buddystom światło prawdziwej wiary! Wszak misjonarz – trupożerca jest zbrodniarzem w oczach Indianina i budzić w nim innego uczucia jak wstręt nie może. To samo, jak gdyby od ludożerców przybył do nas jakiś ich kapłan i począł nauczać nas i wysławiać dobrodziejstwa kanibalizmu”²⁰.

¹⁸ Por. J. Krasicki, *op. cit.*, s. 174.

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 191–196.

²⁰ *Ibidem*, s. 191–192.

Zdziechowskiemu, który był świadomy niechęci jaką Schopenhauer darzył chrześcijaństwo, nie przeszkadza wnioskować, że „między nauką Schopenhauera a metafizyką chrześcijańską jest równoległość”²¹, a różnice wskazują jedynie na wyższość myśli chrześcijańskiej²².

4. ZAKOŃCZENIE

Zdziechowski po analizie i interpretacji wielu dzieł, także koncepcji Artura Schopenhauera wnioskuje, że nie uda się wyjaśnić genezy zła. Wszelkie próby ostatecznych rozstrzygnięć natrafiają na trudności. Część koncepcji ogranicza człowieka na co nie chciał się zgodzić, inne zaś organiczną Boga, na co zgodzić się nie mógł. Być może pytanie dotyczące źródeł zła pozostanie bez odpowiedzi. Marian Zdziechowski jednak nie poddaje się. Problematyka zła była dla niego jednym z najważniejszych problemów filozoficznych, dlatego po odrzuceniu możliwości uzasadnienia metafizycznego zajął się analizą możliwości przewycięzenia zła oraz ukazywaniem określonych skutków działania złego.

LITERATURA

- [1] Garewicz J., *Schopenhauer*, Warszawa 2000.
- [2] Popławski S., *Żywot filozofa. O książce Rudigera Safrąńskiego Schopenhauer. Dzikie czasy filozofii*, Miesięcznik „Znak” nr 648: <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/10541/zywot-filozofa-o-ksiazce-rudigera-safranskiego-schopenhauer-dzikie-czasy-filozofii>
- [3] Safrąński R., *Schopenhauer. Dzikie czasy filozofii*, Warszawa 2008.
- [4] Schopenhauer A., *Świat jako wola i przedstawienie*, tłum. J. Garewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, t. I.
- [5] Skoczynski J., *Niemiecka filozofia życia*, [w:] *idem, Wartość pesymizmu*, Kraków 1994.
- [6] Skoczynski J., *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Kraków 1983.
- [7] Stecko J., *Unde malum? W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego (część 2)*, *Humanities and Social Sciences*, nr 20 (4/2013).
- [8] Stecko J., *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego (część 1)*, *Humanities and Social Sciences*, nr 20 (3/2013).
- [9] Tyburski W., *Seweryna Smolikowskiego obrona metafizyki i krytyka niemieckiej filozofii pesymizmu*, Toruń 1995.
- [10] Zdziechowski M., *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, T. I, Warszawa 1993.

²¹ *Ibidem*, s. 197.

²² Schopenhauer uważał, że wolę życia trzeba zanegować, unicestwić, chrześcijaństwo zaś każe ją przeobrazić.

**ARTHUR SCHOPENHAUER AS THE CREATOR OF THE TRUE
PHILOSOPHY OF EVIL IN THE INTERPRETATION OF THE MARIAN
ZDZIECHOWSKI**

The aim of this paper is to analyze the next part of the work of Marian Zdziechowski in the search of the answers concerning the origins of evil. The considerations contained in the article begins with a brief foreword indicating the inspiration that the philosopher guided. According to the Polish philosopher it is impossible, in an Augustynian way to believe that there is no evil, that it is only the lack of something, or something small and accidental. One should realize that evil exists and that its existence is very strong (about this in the first part: *In search of the first cause of evil - Marian Zdziechowski's philosophy*²³. Zdziechowski did not also find the answer to this question in the analysis of issues and interpretation of the works of Schelling, Secret and Sołowjew (about that in *Unde malum? In search of the first cause of evil - Marian Zdziechowski's philosophy* (part 2). According to Zdziechowski the best chance of finding the answer to the question about the root causes of evil are the texts by Schopenhauer, through which, the elements of the Buddhist teachings have been moved into Europe. it is extremely important, primarily because in his opinion it touches the most important topic: the evil and suffering in the world, which was ignored by most of the thinkers of Europe. It was Schopenhauer who forced them to get interested in the issue of evil, he overcame the nineteenth century Hegelian optimism and broke the existing canons of thought. It is the pessimism – according to Zdziechowski - which has crept into Europe thanks to Schopenhauer, which truly allows to realize the horror of the problem. It seems that Schopenhauer's philosophy is for the Polish thinker the philosophy of true evil.

Keywords: Marian Zdziechowski, the philosophy of evil, pessimism, Schopenhauer, religion, European philosophy.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.30

Przesłano do redakcji: grudzień 2013

Przyjęto do druku: lipiec 2014

---

²³ J. Stecko, *W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego (część 1)*, Humanities and Social Sciences, nr 20 (3/2013), ss. 187-192.

Artur WOŹNY¹
Magdalena DOBOSZ²
Andrzej PACANA³

WPLYW HAŁASU NA JAKOŚĆ PRACY

Ważnym zasobem każdej organizacji są pracownicy. Ich praca pozwala osiągać cele stawiane organizacji. Aby umożliwić osiągnięcie tych celów należy zapewnić odpowiednie warunki na stanowiskach pracy. Jednym z elementów wpływających na jakość pracy jest hałas. Hałas może być szkodliwy dla zdrowia. Może być też przyczyną wypadku przy pracy. Stąd też celowym jest ukazywanie jego wpływu na jakościowe efekty pracy. Ogólnie przyjętą w przemyśle granicą szkodliwości hałasu jest jego poziom wynoszący 8-100 dB.

W warsztatach, gdzie wykonywane są roboty precyzyjne, hałas nie może przekraczać 50 dB. Hale fabryczne mają wyższy próg – 90 dB. Poziom ekspozycji na hałas odniesiony do 8-godzinnej dobowej wymiaru czasu pracy nie może przekraczać 85 dB, a odpowiadająca mu ekspozycja dzienna nie może przekraczać wartości $3,64 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$ lub poziom ekspozycji na hałas odniesiony do tygodnia pracy nie może przekraczać wartości 85 dB, a odpowiadająca mu ekspozycja tygodniowa nie może przekraczać $18,2 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$. Maksymalny poziom dźwięku a nie może przekraczać wartości 115 dB. Szczytowy poziom dźwięku c nie może przekraczać wartości 135 dB. Pomiarów wielkości hałasu powinien dokonywać pracodawca, który powinien również ocenić ryzyko zawodowe związane z narażeniem pracowników na hałas. Obowiązkiem każdego pracodawcy jest wyeliminowanie u źródła ryzyka zawodowego, które wiąże się z narażeniem na hałas albo ograniczenie go do jak najniższego poziomu. Przystępując do obliczania jakości pracy na stanowisku pracy w aspekcie występującego na nim hałasu, można – opierając się na ocenie eksperta lub ekspertów – określić jakość elementów tego systemu, a następnie, wykorzystując metody oceny jakości, wyliczyć wpływ hałasu na jakościowy wynik pracy.

Artykuł zawiera wstępną, teoretyczną analizę wpływu poziomu hałasu na jakość pracy oraz wstępną koncepcję oceny jego wpływu na jakość pracy.

Słowa kluczowe: hałas, jakość pracy, ergonomia.

1. WPROWADZENIE

Zasoby ludzkie, obok zasobów materialnych i finansowych przedsiębiorstw, są jednym z podstawowych i jednym z ważniejszych, a według wielu współczesnych naukowców najistotniejszym, spośród zasobów. Na zasoby te składa się cały zespół pracowników, którzy tworzą organizację. Są to nie tylko kierownictwo, ale również szeregowi pracownicy, których w przedsiębiorstwach jest zdecydowanie więcej. To właśnie ci pracownicy statystycznie częściej narażeni są na pracę w trudnych warunkach. Niekomfortowe środowisko pracy może istotnie wpływać na ilość, a także na jakość

---

¹ Dr Artur Woźny, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Rzeszów

² Mgr Magdalena Dobosz, Czynnny Inspektor Służb BHP i Ppoż.

³ Dr hab. inż. Andrzej Pacana, prof. PRz, Wydział Budowy Maszyn i Lotnictwa, Politechnika Rzeszowska, Rzeszów

wykonywanej pracy. Jednym z takich szkodliwych elementów występujących na stanowisku pracy jest hałas.

2. DEFINIOWANIE HAŁASU

Hałas jest pojęciem subiektywnym, to niesprzyjający wpływ dźwięków złożonych o różnorodnej częstotliwości. Nie każdy dźwięk jest hałasem. Decyduje o tym subiektywna ocena, która wynika ze stosunku osoby do źródła hałasu. Odbierany jest on jako czynnik przeszkadzający i denerwujący. Centralnym narządem neuralgicznym jest ucho. Hałas ma też nieprzychylny wpływ na wiele innych narządów i układów w organizmie, takich jak układ krwionośny, pokarmowy lub nerwowy⁴.

Według rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy hałas to „każdy niepożądany dźwięk, który może być uciążliwy albo szkodliwy dla zdrowia lub zwiększać ryzyko wypadku przy pracy”⁵.

Hałas powoduje zanieczyszczenie w środowisku. Można stwierdzić, że hałas występuje w atmosferze, litosferze i hydrosferze. W atmosferze występują hałasy lotnicze, rakietowe, artyleryjskie, hałasy o charakterze naturalnym, na przykład grzmoty i wiatry. W litosferze hałas występuje:

- na powierzchni ziemi – hałasy, jakie tworzą środki produkcji, komunikacji, maszyny, urządzenia i instalacje, a także ludzie;
- pod ziemią (hałas spowodowany urządzeniami i instalacjami kopalnianymi, wywołane przez skorupę ziemską wstrząsy bądź drgania, wybuchy nuklearne spowodowane przez ludzi lub wywołanie naturalnie);
- w środowisku naturalnym (hałasy przenikające z atmosfery z ośrodków zurbanizowanych, a także wytwarzane przez ludzi, zwierzęta i siły przyrody)⁶.

W hydrosferze hałas jest wynikiem działania środków transportu wodnego, obiektów przemysłowych, obiektów przeznaczonych do uprawiania sportu i turystyki.

Za hałas uważa się zatem drgania mechaniczne ośrodka sprężystego, które są niepożądane, nieprzyjemne, dokuczliwe oraz szkodliwe. Drgania te działają poprzez powietrze na ucho, inne zmysły i części organizmu człowieka. Hałas może być szkodliwy dla zdrowia, być przyczyną wypadku przy pracy. Biorąc pod uwagę częstotliwość drgań akustycznych można wyróżnić hałas:

- 1) słyszalny – o częstotliwości 16–16 000 Hz
- 2) niesłyszalny: 2–50 Hz – hałas infradźwiękowy i 10 000–100 000 Hz – hałas ultradźwiękowy⁷.

⁴ M. Zarzeczna-Baran, K. Terlecka, M. Nowalińska, *Ocena stanu zdrowia pracowników Stoczni Gdynia S.A. narażonych na pracę w hałasie*, „Zdrowie publiczne” 2004/114, s. 283.

⁵ §1 p. 5 rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy z 5 sierpnia 2005 roku w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy pracach związanych z narażeniem na hałas lub drgania mechaniczne (DzU nr 157, poz. 1318).

⁶ J. Żurek, *Prawo ochrony środowiska Wspólnoty Europejskiej*, t. 5: *Hałas*, Ministerstwo Ochrony Środowiska Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa 1995, s. IX.

⁷ K. Żurawski, *Vademecum BHP w praktyce*, Warszawa 2009, s. 11.

3. ANALIZA WPŁYWU HAŁASU NA JAKOŚĆ PRACY

Bodźce mają wpływ na powstawanie wrażeń słuchowych. Są to fale dźwiękowe o różnej częstotliwości oraz intensywności. Fale dźwiękowe to zmiany ciśnienia w powietrzu. Zmiany ciśnienia powodują ruch błony bębenkowej, skąd dźwięk wędruje za pomocą kosteczek słuchowych do ślimaka usznego. Tam jest on zamieniany na sygnał elektryczny wędrujący do mózgu. Do pomiaru siły dźwięku używana jest specjalna skala pomiarowa w jednostkach zwanych decybelami. Jeżeli dźwięk przekroczy natężenie 130 dB, to staje się on tak silny dla ludzkiego ucha, że powoduje ból.

Hałas nie jest obojętny dla organizmu człowieka, a skutki jego działania zależą od intensywności i czasu działania. W wyniku ciągłego przeciążenia hałasem lub jednorazowego, ale gwałtownego hałasu o ogromnym natężeniu (np. wybuch) słuch może ulec uszkodzeniu. Jeśli hałas jest powyżej wyznaczonych granic to negatywnie wpływa na układ nerwowy. Może też być przyczyną trwałych zmian patologicznych. Uciążliwy hałas wywołuje ujemne skutki w psychice ludzkiej.

Ogólnie przyjętą w przemyśle granicą szkodliwości hałasu jest jego poziom wynoszący 8–100 dB. W wypadku pracy umysłowej dopuszczalny poziom hałasu wynosi 25 dB. Dla biur konstrukcyjnych wyznaczono dopuszczalny poziom hałasu w wysokości 40 dB.

W warsztatach, gdzie wykonywane są roboty precyzyjne, hałas nie może przekraczać 50 dB. Hale fabryczne mają wyższy próg – 90 dB. W sytuacji gdy intensywność hałasu wynosi 120 dB, wywołuje on ból w uszach⁸.

Hałas w środowisku pracy jest charakteryzowany przez:

- 1) Poziom ekspozycji na hałas (odniesiony do 8-godzinnego dnia pracy) i odpowiednią ekspozycję dzienną lub poziom ekspozycji na hałas (w odniesieniu do tygodnia pracy) i odpowiadającą mu ekspozycję tygodniową (wyjątkowo w wypadku hałasu nierównomiernie oddziałującego na organizm człowieka w poszczególnych dniach w tygodniu),
- 2) Maksymalny poziom dźwięku a,
- 3) Szczytowy poziom dźwięku c⁹.

Poziom ekspozycji na hałas odniesiony do 8-godzinnego dobowego wymiaru czasu pracy nie może przekraczać 85 dB, a odpowiadająca mu ekspozycja dzienna nie może przekraczać wartości $3,64 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$ lub poziom ekspozycji na hałas odniesiony do tygodnia pracy nie może przekraczać wartości 85 dB, a odpowiadająca mu ekspozycja tygodniowa nie może przekraczać wartości $18,2 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$. Maksymalny poziom dźwięku a nie może przekraczać wartości 115 dB. Szczytowy poziom dźwięku c nie może przekraczać wartości 135 dB¹⁰.

Hałas ultradźwiękowy na stanowiskach pracy jest charakteryzowany przez:

- równoważne poziomy ciśnienia akustycznego w pasmach tercjowych o częstotliwościach środkowych 10–40 kHz odniesione do 8-godzinnego dobowego

⁸ D. Dębski, *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstw*, cz. 1, Warszawa 2009, s. 328.

⁹ Pkt 1.1 załącznika 2 do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 29 listopada 2002 roku w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy.

¹⁰ Pkt 1.4–1.6 załącznika 2 do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 29 listopada 2002 roku w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy.

wymiaru czasu pracy lub równoważne poziomy ciśnienia akustycznego w pasmach tercjowych o częstotliwościach środkowych 10–40 kHz odniesione do tygodnia pracy (wyjątkowo w wypadku nierównomiernego oddziaływania hałasu ultradźwiękowego na organizm człowieka w poszczególnych dniach w tygodniu);

- maksymalne poziomy ciśnienia akustycznego w pasmach tercjowych o częstotliwościach środkowych od 10 do 40 kHz¹¹.

Najczęściej spotykanym czynnikiem szkodliwym w środowisku pracy jest hałas. Skutki szkodliwego działania hałasu na organizm człowieka dzieli się na funkcjonalne i zdrowotne. Skutki funkcjonalne powodują obniżenie jakości wykonywanej pracy oraz jej wydajności. Z kolei zdrowotne wywołują choroby. Zdrowotne skutki oddziaływania hałasu na pracowników wyrażają się jako:

- szkodliwe działanie na zdrowie ludności;
- ograniczenie sprawności, ochoty do działania oraz wydajności pracy;
- ujemny wpływ na proces komunikacji;
- osłabienie odbioru wszelkich sygnałów optycznych;
- zmniejszenie sprawności nauczania;
- powstanie sytuacji konfliktowych między pracownikami;
- powiększenie negatywnych warunków pracy i komunikacji, co może sprzyjać powstawaniu wypadków;
- wzrastająca liczba zachorowań na głuchotę zawodową¹².

Hałasy w zależności od ich poziomu można podzielić na następujące grupy:

1. Do 35 dB;
2. 35–70 dB;
3. 70–85 dB;
4. 85–130 dB;
5. Ponad 130 dB.

Jeśli hałas nie przekracza poziomu 35 dB, to jest nieszkodliwy dla zdrowia. Może być niekiedy denerwujący. Hałas na poziomie 35–70 dB wpływa negatywnie na organizm, powodując przemęczenie układu nerwowego, problemy z porozumiewaniem się i ze zrozumieniem mowy. Ponadto może wystąpić osłabienie wzroku. Długotrwały hałas na poziomie 70–85 dB prowadzi do osłabienia słuchu, bólów głowy oraz dolegliwości na tle nerwowym. Taka osoba pracuje mało efektywnie. O wiele groźniejsze są dla organizmu hałasy z przedziału 90–130 dB. Powodują one zaburzenia funkcjonowania układu krwionośnego i pokarmowego.

¹¹ M. Abramowski, *BHP 2011*, C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 363.

¹² J. Żurek, *op. cit.*, s. X.

Rysunek 1. Skutki działania hałasu

Źródło: opracowanie własne.

Hałas na poziomie przekraczającym 130 dB może doprowadzić do drgań niektórych narządów wewnętrznych i w rezultacie do chorób oraz zniszczenia tych narządów. Pod wpływem tak wysokiego hałasu u człowieka pojawiają się mdłości, zaburzenia w równowadze.

W wypadku narażenia na hałas o wysokich poziomach przez dłuższy czas może nastąpić uszkodzenie komórek rzęskowych w organie Cortiego, które jest nieodwracalne. Wiąże się z tym podwyższenie progu słyszenia. W ciągu kilku lat narażenia na hałas następuje uszkodzenie komórek rzęskowych, które jest nieodwracalne i może przebiegać w kilku fazach. Fazy uszkodzenia słuchu przez hałas:

1. Faza trwa 3–5 lat pracy z narażeniem na hałas, gdzie próg słyszenia dotyczy częstotliwości 4kHz.
2. Przez 5–10 lat pracy w hałasie przesunięcie progu słyszenia obejmuje 2 kHz.
3. W ciągu 10–20 lat pracy przesunięcie progu słyszenia następuje w całym zakresie częstotliwości i wiąże się z głuchotą.

Po przesunięciu progu słyszenia następuje gorsze rozumienie mowy. Do 60 dB można porozumiewać się głosem normalnym, ale powyżej tego poziomu głos musi być podniesiony. Po przekroczeniu 100 dB ustne porozumienie się jest niemożliwe. Powszechnie przyjmuje się, że zbyt głośne dźwięki powodują irytację i utrudniają skupienie. W najgorszych przypadkach hałas jest przyczyną problemów ze słuchem. W

razie działania przez dłuższy czas dźwięków o dużym natężeniu lub przez pewien czas, lecz z przerwami następuje całkowite zahamowanie aktywności komórek rzeszaty. Stopniowo one zanikają, a narząd Cortiego przestaje pełnić swoją funkcję.

Zdaniem lekarzy lista zagrożeń jest znacznie większa, drogi słuchowe bowiem wiążą się z innymi układami. Przebywanie w hałasie powoduje agresję i osłabienie koncentracji. Negatywne działanie hałasu przejawia się również w oddziaływaniu na układ dokrewny – zwiększa się stężenie adrenaliny i noradrenaliny, co z kolei doprowadza do wahań ciśnienia tętniczego krwi i jej nadkrzepliwości. Zmieniają się też perystaltyka jelit i żołądka oraz funkcje wydzielnicze żołądka.

Hałas wpływa na wydajność i jakość wykonywanej pracy. Z powodu nadmiernego hałasu następują zaburzenie koncentracji uwagi oraz utrata energii u pracownika. Zmiany o charakterze funkcjonalnym zachodzące w układzie nerwowym przyczyniają się do powstawania zmęczenia i ograniczenia zdolności do pracy. Wykonywanie prac typowo precyzyjnych i wymagających koncepcji jest utrudnione z powodu hałasu, który wydłuża czas reakcji i wyboru decyzji.

Pomiarów wielkości hałasu dokonuje pracodawca, który powinien ocenić ryzyko zawodowe związane z narażeniem pracowników na hałas. Narażenie indywidualne pracownika na hałas powinno mieścić się w granicach wartości NDN. „Wartości NDN są to dopuszczalne wartości wielkości charakteryzujących hałas [...] określone w przepisach w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy”¹³.

Obowiązkiem pracodawcy jest wyeliminowanie u źródła ryzyka zawodowego, które wiąże się z narażeniem na hałas albo ograniczenie go do jak najniższego poziomu. Do tego celu wykorzystuje możliwe rozwiązania techniczne, a także postęp naukowy. Jeżeli proces uniknięcia lub wyeliminowania ryzyka zawodowego związanego z hałasem nie jest możliwy przy użyciu środków ochrony zbiorowej lub organizacji pracy, to pracodawca powinien udostępnić środki ochrony indywidualnej słuchu.

Eliminowanie hałasu w miejscu pracy lub jego ograniczenie się opłaca. Im bezpieczniejsze i zdrowsze jest środowisko pracy, tym mniejsze ryzyko kosztów wynikających z absencji chorobowej, wypadków czy niezdolności pracowników do osiągnięcia pełnej wydajności.

4. KONCEPCJA OCENY JAKOŚCI PRACY W ASPEKCIE HAŁASU

Przystępując do obliczania jakości pracy na stanowisku pracy w aspekcie występującego na nim hałasu, można – opierając się na ocenie eksperta lub ekspertów – określić jakość elementów tego systemu, a następnie, wykorzystując metody oceny jakości, wyliczyć wpływ hałasu na jakościowy wynik pracy. Problem stanowić tu może subiektywizm oceny elementów. Może w tym pomóc zastosowanie odpowiednich kryteriów oceny stanowiska pracy pod kątem hałasu, a następnie zastosowanie metodyki oceny jakości, na przykład metody Punktacji Sformalizowanej (PS). Możliwe jest jednocześnie zastąpienie tych kryteriów pytaniami. Propozycję takich pytań zaprezentowano w tabeli 1

¹³ §2 rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy z 5 sierpnia 2005 roku w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy pracach związanych z narażeniem na hałas lub drgania mechaniczne (DzU nr 157, poz. 1318).

Jakość poszczególnych etapów (kryteriów) można określić metodą punktacyjną z gradacją pięciostopniową i punktacją od 1 (najgorzej) do 5 (najlepiej). Przykład pytań przedstawiono w tabeli 1

Tabela 1. Tabela pomocnicza do ustalania jakości pracy pod kątem hałasu.

Pytanie	Pytanie/kryterium oceny	Punktacja				
		1	2	3	4	5
1	W jakim stopniu środowisko pracy odpowiada pod względem hałasu środowisku znormalizowanemu?					
2	Częstość występowania NPN					
3	Poziom zmęczenia hałasem pracownika					
4	Stosowanie środków ochrony przed nadmiernym hałasem					
5	Częstotliwość pomiarów hałasu					
6	Wskaźnik reklamacji (zewnątrznych, wewnętrznych) spowodowanych hałasem					
7.	Jakość komunikacji w kontekście hałasu					

Źródło: opracowanie własne.

Wzór na obliczanie poziomu jakości pracy pod kątem hałasu w PS wygląda następująco:

$$H = \frac{9 \cdot a + 7 \cdot b + 4 \cdot c + 2 \cdot d + e - n}{8 \cdot n} + \frac{c + 5d + 10e}{200n} - C \quad (1)$$

gdzie:

- n – liczba rozpatrywanych kryteriów,
- a – liczba przyznanych ocen 5-punktowych,
- b – liczba przyznanych ocen 4-punktowych,
- c – liczba przyznanych ocen 3-punktowych,
- d – liczba przyznanych ocen 2-punktowych,
- e – liczba przyznanych ocen 1-punktowych.

Stała $C = 0,05$ dla wymagań normalnych. Uzyskane wysokie wyniki H oznaczają, że wpływ hałasu na jakość pracy jest mały lub nieistotny. Z kolei niska wartość H informuje o problemie z hałasem w kontekście jakości pracy.

5. PODSUMOWANIE

Współczesna wiedza na temat wpływu hałasu na wyniki pracy pracowników skłania zarządzających we współczesny sposób do pracy z akustykami. Tworzenie przyjaznych środowisk pracy wymaga projektowania z myślą o interakcjach międzyludzkich oraz wspierania planowanych i spontanicznych zdarzeń. Dobre środowisko akustyczne jest niezbędne do tego, aby pracownicy mogli się skupić. Świadomość tego wśród polskich

pracodawców rośnie. Nie jest jednak wymiarowany fakt wielkości wpływu hałasu na jakość pracy. Aby w przybliżony sposób obliczyć wpływ hałasu na jakość pracy, można wykorzystać metodykę stosowaną w Punktacji Sformalizowanej. Wstępną koncepcję takiego działania, poprzedzoną analizą teoretyczną zagadnienia, zaprezentowano w opracowaniu.

LITERATURA:

- [1] Abramowski M., *BHP*, C.H. Beck, Warszawa 2011.
- [2] Dębski D., *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstw*, cz. 1, Warszawa 2009.
- [3] Engel Z., Zawieska W. M., *Hałas i drgania w procesach pracy – źródła, ocena, zagrożenia*, Warszawa 2010.
- [4] Rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy z 5 sierpnia 2005 roku w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy przy pracach związanych z narażeniem na hałas lub drgania mechaniczne (DzU nr 157, poz. 1318).
- [5] Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 29 listopada 2002 roku w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy (DzU 2002 nr 217, poz. 1833).
- [6] Zarzeczna-Baran M., Terlecka K., Nowalińska M., *Ocena stanu zdrowia pracowników Stoczni Gdynia S.A. narażonych na pracę w hałasie*, „Zdrowie publiczne” 2004/114.
- [7] Żurawski K., *Vademecum BHP w praktyce*, Warszawa 2009.

INFLUENCE OF NOISE ON THE QUALITY OF WORK

An important resource of any organization are the employees. Their work allows to achieve the goals set by the organization. To enable the achievement of these objectives one should ensure appropriate conditions at workplaces. One of the elements that affects the quality of the work is the noise. Noise can be harmful to health. It can also be the cause of an accident at work, therefore showing its impact on the quality of work results is a deliberate activity.

In the workshops, where the works are performed precisely, the noise cannot exceed 50 dB. Factory halls have a higher threshold - 90 dB. The level of noise exposure for an 8-hour daily working time cannot exceed 85 dB, and the corresponding daily exposure does not exceed the value of $3.64 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$ or the level of exposure to noise referred to the working week cannot exceed 85 dB and corresponding weekly exposure does not exceed the value of $18.2 \times 10^3 \text{ Pa}^2 \times \text{s}$. The maximum sound level and cannot exceed 115 dB. The peak level of C sound cannot exceed 135 dB. Measurements of noise should be made by the employer, who should also assess the risk arising from the exposure of workers to noise. It is the duty of every employer to eliminate occupational risk that is associated with exposure to noise or limiting it to the lowest possible level. By entering the calculation of the quality of work in the workplace in terms of noise it is possible- based on the assessment of an expert or experts - to determine the quality of the components of the system, and then, using a quality assessment methods, to calculate the impact of noise on the qualitative result of the work.

Keywords: noise, quality of work, ergonomics.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.31

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

Lesia ZABURANNA¹
Irina EVTYUKOVA²

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ УСЛУГ СУБЪЕКТОВ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ (ПО ЭЛЕМЕНТУ «КАЧЕСТВО»)

В статье проведено исследование существующих подходов к сущности конкурентоспособности предприятия, концепции управления качеством туристических услуг в сельском туризме, предложена авторская позиция к формированию системы управления конкурентоспособностью субъектов туристического предпринимательства в сельской местности по элементу «качество предоставления услуг». Авторы обосновали, что сущность управления качеством туристических услуг в сельском туризме состоит в формировании управленческих решений и реализации предусмотренных этими решениями управленческих действий относительно бизнес-процессов, от которых зависит качество услуг, а именно: документально оформленные инструкции относительно технологии предоставления услуг и обслуживания, регулирование и управление процессами предоставления туристических услуг, критерии выполнения работ, представленные в виде стандартов, использование новейших информационных технологий во время производства, реализации и продвижение туристической услуги на рынок.

Для оценки качества предоставления услуг субъектами предпринимательства в сельской местности были применены метод Дельфи, который является неформализованным методом системного анализа качества и построение петли качества. Также, в статье изложены результаты проведенных исследований относительно оценки качества предоставления туристических услуг субъектами предпринимательства в различных областях Украины и построен радар их конкурентоспособности (на основе проведенных исследований относительно оценки качества предоставления туристических услуг субъектами предпринимательства в Закарпатской, Волынской, Полтавский, Харьковских областях и Автономной Республике). Также, дополнены принципы управления качеством с учетом отраслевой специфики туристической деятельности в сельской местности, среди которых необходимо выделить обеспечение качества туристических услуг на всех уровнях

---

1 Lesia Zaburanna, Professor, doktor habilitowany, Professor of Management department of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Basseyna str., 15, Apt. 31 Kyiv, Ukraine, 01004, corresponding author: alesenka2003@ukr.net

2 Irina Evtyukova, Applicant NSC "Institute of Agricultural Economics", Scientific adviser: prof. Lesya Zaburanna, Geroev Oborony str., 10, of. 221 Kyiv, Ukraine, 03680

управления во всех задействованных в этом процессе субъектах туристической деятельности, налаживание таких взаимодействий, при которых каждый сотрудник способен решать проблемы качества туристических услуг на своем рабочем месте, управление качеством туристических услуг на основе собранной информации относительно изменений в нуждах клиентов, стратегии и тактики конкурентов, а также в своих ресурсах, технологических возможностях и мощностях.

Ключевые слова: сельский туризм, конкурентоспособность предприятия, качество туристических услуг, петля качества, радар конкурентоспособности, принципы управления качеством туристических услуг.

1. АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Процессы, происходящие в настоящее время в аграрном секторе экономики Украины, предопределяют поиск новых нетрадиционных организационно - правовых форм предпринимательства, направленных на обеспечение экономического роста. Одним из приоритетных путей преодоления кризиса, который сложился в аграрном секторе, является активизация сельского населения к предпринимательской деятельности в непродуцированной сфере сельского туризма.

В Украине при оценке деятельности субъектов туристического предпринимательства в сельской местности почти не используются разные инновационные подходы к оценке их конкурентоспособности и ее составных, прежде всего качества услуг. Область сельского зеленого туризма представлена, как правило, малыми, семейными предприятиями, которые часто не могут осуществлять деятельность по продвижению своего продукта на рынок, оценивать деятельность своего предприятия с точки зрения его конкурентных преимуществ в области повышения качества предоставления услуг и т.п.

Поэтому возникает необходимость определения оценочных показателей качества услуг субъектов туристического предпринимательства в сельской местности как составной конкурентоспособности.

2. АНАЛИЗ ПОСЛЕДНИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПУБЛИКАЦИЙ

Различными аспектами теории конкуренции и конкурентного поведения предприятий отводилось внимание в работах таких зарубежных специалистов, как Ансофф И., Карлофф Б., Кинг Р., Портер М., Томпсон А. А., Стрикланд А. Дж. и др. Проблемы конкурентоспособности приобрели широкое развитие в работах многих ученых, а именно: Г. Азоева, О. Градова, Н. Герасимчук, В. Марченко, Т. Мостенской, О. Гудзинского, Л. Смоловар, Р. Фатхутдинова, А. Юданова и др. Общие вопросы, связанные с функционированием индустрии туризма, в т.ч. сельского, исследовались Браймером Р., Джанджугазовой Е.А., Луцкой Т. В., Маліком М. И., Уокером Дж. и др. Освещением вопросов создания комплексной гостиничной услуги, как отдельного вида туристического продукта, способного удовлетворять потребности потребителя занимались такие научные работники, как А. Дурович, Т.Агафонова, М. Босовская, М. Кабушкин, П. Лоуренс, Дж. Лорш, М. Портер, Т.Ткаченко, Х. Роглев, Л. Ходорков, Л. Шульгина.

Однако, несмотря на довольно большое количество научных работ по этой проблеме, теоретические вопросы оценки качества предоставления услуг субъектами туристического предпринимательства в сельской местности, как составляющей их конкурентоспособности недостаточно исследованы и остаются постоянным объектом дискуссий. Результаты существующих исследований не всегда успешно реализуются в практической деятельности этих предприятий.

Необходимость дальнейшего усовершенствования теоретических и методико-прикладных подходов относительно оценки конкурентоспособности услуг за элементом «качество», которые предоставляют субъекты туристического предпринимательства в сельской местности, обусловило актуальность исследования.

3. ОСНОВНАЯ ИДЕЯ

Ученый Половинка Ю.С. отмечает, что «главный критерий конкурентоспособности, от которого зависят конкурентные позиции производителя соответствующего товара или услуги», это — «возможность предоставлять покупателю преимущества по основным параметрам товара или услуги, которые предлагаются на рынок»³. Романова В. В. предлагает «причины конкурентоспособности искать в конкурентных преимуществах отдельных характеристик услуги или товара, что является следствием, прежде всего более эффективного управления процессом разработки, реализации и эксплуатации», а конкурентные преимущества она определяет, как «те характеристики и свойства, которые создают для фирмы определенное преимущество над своими прямыми конкурентами»⁴. «Концентрированное проявление результата более эффективной адаптации к условиям конкурентного среды за счет инновационного развития качественных и количественных характеристик процесса или продукта» называется «конкурентным преимуществом»⁵. «Конкурентные преимущества должны отвечать следующим критериям: представлять выгоды для потребителей, быть уникальными, быть стойкими»⁶. В таком случае, конкурентные преимущества субъектов туристического предпринимательства — это те уникальные и стойкие свойства туристического продукта, которые создают для него определенное преимущество над своими прямыми конкурентами. Причем, «чем шире в компании набор

---

³ Ю. С. Половинка, Концепція управління якістю / Ю. С. Половинка, І. С. Грозний // Інтеграційні процеси і соціально-економічний розвиток : міжн. Науково-практ. Конфер., 25–26 квітня, 2007 р. : тези конф. - Сімферополь : Таврія, 2007. - С. 233–235 – с.234.

⁴ В. В. Романова, Взаємозв'язок конкурентоспроможності і конкурентоспроможного потенціалу / В. В. Романова // Проблеми економіки. —2007. - № 1.- С. 283–285.

⁵ Малевський Е. З. Стратегія формування та досягнення конкурентних переваг промисловим підприємством / Е. З. Малевський // Культура народів Причорномор'я. - 2007. - №103. - С. 191–195 – с. 192.

⁶ Т. М. Алябышева, Теоретические и методические аспекты оценки конкурентных преимуществ региона / Т. М. Алябышева // Культура народів Причорномор'я. - 2007. - № 102 - С. 55–58 – с.56.

конкурентных преимуществ, чем перспективнее предпосылки для ее успешной деятельности на рынке, тем более стойкие позиции она может занять в отдельных сегментах рынка»⁷. Одним из важнейших конкурентных преимуществ предприятия есть преимущество за счет качества продукции или услуги.

Для эффективного обеспечения конкурентоспособности услуг субъектов туристического предпринимательства в сельской местности также актуальной проблемой является оценка их качества. При этом ключевую роль имеет не только выявление внутренних причин, но и изучение нужд клиентов, а также образа удовлетворения данных нужд.

Субъекты туристического предпринимательства должны не только выявить внутренние факторы, влияющие на качество услуг, но и изучить весь комплекс запросов и нужд клиентов, создать и реализовать методику и технологию, которые обеспечат наиболее полное их удовлетворение. Эффективное управление качеством услуг, которые предоставляются, является важнейшим рычагом повышения уровня обслуживания клиентов, прибыльности бизнеса, обеспечение его экономической безопасности⁸.

Концепция качества многогранная и охватывает все свойства услуги, а именно: технические и другие характеристики, уровень предпродажной подготовки, сопровождение услуги в процессе ее предоставления, продвижение на рынке и обеспечение ее престижности в конкурентной среде.

Конкурентоспособность услуг субъектов туристического предпринимательства в сельской местности определяется уровнем их качества и цены. Качество – комплексное понятие, которое всесторонне характеризует эффективность деятельности, стиль управления, стратегию, маркетинг и организацию предоставления услуг, поэтому эффективное управление качеством является одной из наиболее актуальных проблем⁹. Качество влияет на конечный результат (прибыль) и увеличивает объем предоставления услуг.

На наш взгляд, сущность управления качеством туристических услуг в сельском туризме состоит в формировании управленческих решений и реализации предусмотренных этими решениями управленческих действий относительно бизнес-процессов, от которых зависит качество услуг, а именно:

- документально оформленные инструкции относительно технологии предоставления услуг и обслуживания;
- регулирование и управление процессами предоставления туристических услуг;

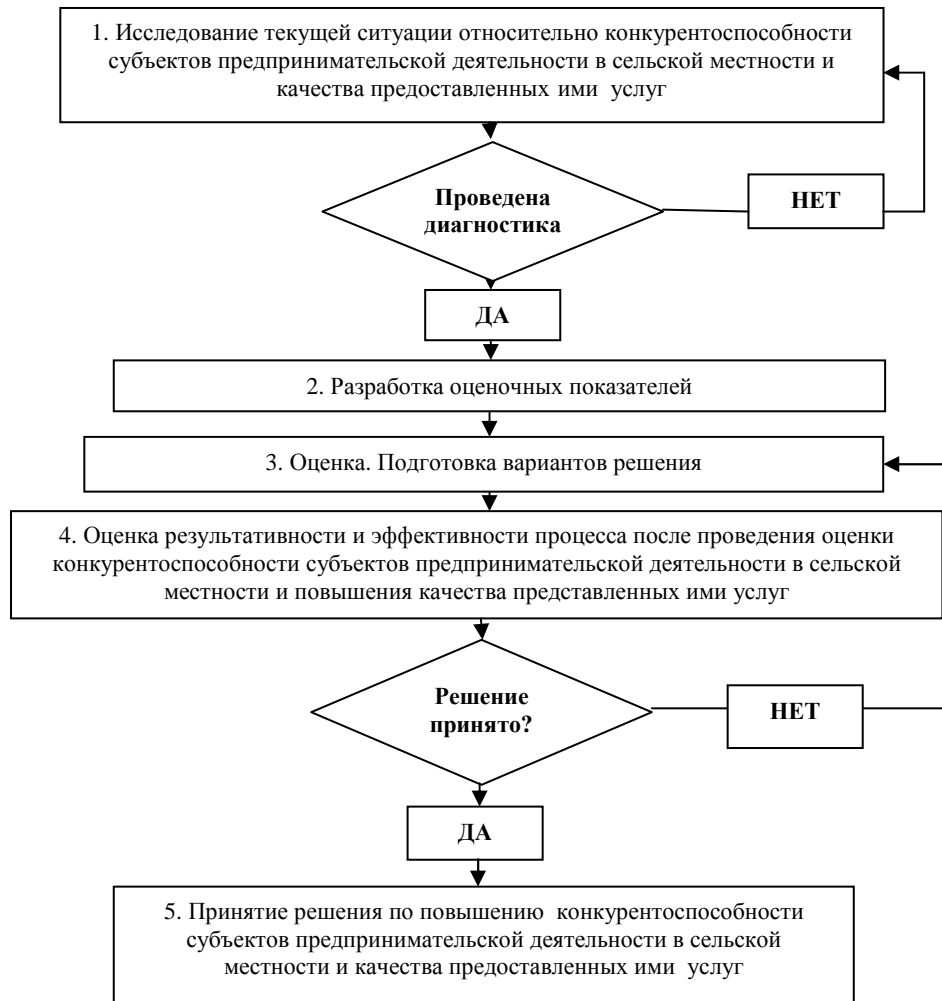
⁷ Е. Н. Унтила, Экологическая составляющая конкурентоспособности фирмы / Е. Н. Унтила // Культура народов Причерноморья. - 2001. - №21. - С. 50–51.

⁸ Л.Г. АГАФОНОВА, Туризм, готельний та ресторанний бізнес/ Л.Г. АГАФОНОВА, О.Є. АГАФОНОВА. – К. : Знання України, 2002. – 352 с.; Глівенко С.В. Економічне прогнозування [Текст] : навч. Посібник / С. В. Глівенко, М. О. Соколов, О. М. Теліженко. - 3-є вид., доп. - Суми : Університетська книга, 2004. - 207 с.

⁹ Х.Й. Роглев, Основи готельного менеджменту [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Роглев Х.Й. ; Київськ. ун-т туризму, екон. і права. - К. : Кондор, 2009. - 407 с.

- критерии выполнения работ, представленные в виде стандартов;
- использование новейших информационных технологий во время производства, реализации и продвижение туристической услуги на рынок.

Рис.1. Система управления конкурентоспособностью субъектов туристического предпринимательства в сельской местности (по элементу «качество предоставления услуг»)

Характеристики услуг туристического предпринимательства в сельской местности отображаются на процессе проектирования эффективной открытой системы управления качеством и влиянии данной системы на них конкурентоспособность (рис.1).

Системный подход к управлению качеством предоставления услуг субъектами туристического предпринимательства в сельской местности должен начинаться с формирования параметра «выход» (услуги), который в свою очередь, должен обеспечивать их конкурентоспособность.

На следующем этапе по результатам обследования системы и параметров внешнего среды целесообразно определить параметры «вход».

Обратная связь является коммуникационным каналом, который позволяет «входу» системы, системе в целом реагировать на изменения, которые предопределяются факторами внутреннего и внешнего среды, и вносить соответствующие коррективы в параметры функционирования.

Для оценки качества предоставления услуг субъектами туристического предпринимательства в сельской местности необходимо их разделение на материальные и нематериальные.

Нематериальный элемент услуг - это атмосфера, привлекательность окружения, эстетика, комфорт. Также необходимо включить в этот перечень теплоту обслуживания, дружелюбие, покой и высокую культуру межличностного общения.

К материальному элементу относится жилищный фонд, товарно-материальные ресурсы и технология предоставления услуг. Физические характеристики создают контактную зону, в которой в процессе обслуживания взаимодействуют тот, кто предоставляет, и тот, кто потребляет услуги.

В табл.1 предоставленные характеристики некоторых оценочных элементов услуг, которые предоставляют субъекты туристического предпринимательства в сельской местности.

Методологическую основу исследований относительно качества предоставления туристических услуг субъектами предпринимательства в сельской местности составляют общенаучные, аналитико-прогностические методы, приемы, заимствованные из разных областей знаний, а также методы маркетингового анализа.

Таблица 1 Характеристика некоторых оценочных элементов услуг, которые предоставляют субъекты туристического предпринимательства в сельской местности

№ п/п	Оценочные элементы услуг	Требования
1.	Туристическая информация	Информация о местных культурных и исторических ценностях
		Информация об охране окружающей среды
		Карта местности, на которой обозначены объекты территории, имеющие культурные и исторические ценности
2.	Транспорт	Обеспечение транспортными услугами между усадьбой и ближайшей остановкой общественного транспорта
		Возможность аренды экологических транспортных средств
3.	Поддержка народных традиций	Размещение и быт туристов организованы согласно старинному укладу крестьянского жизни

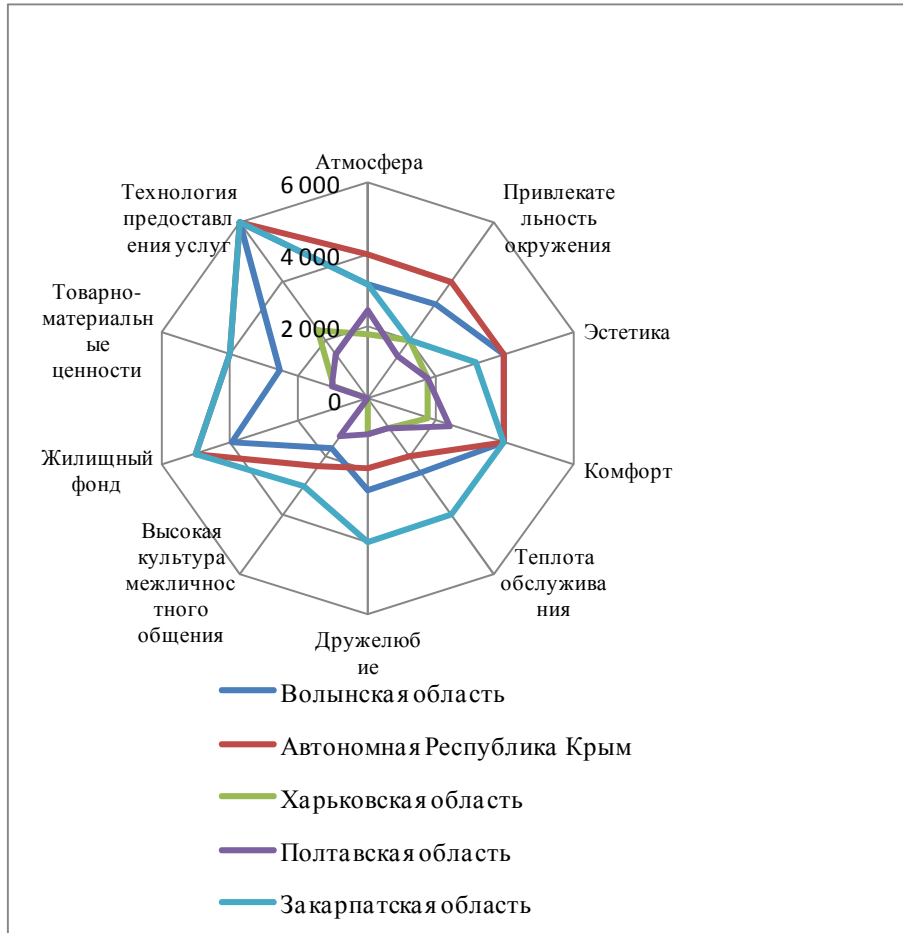
Нами для оценки качества предоставления услуг субъектами предпринимательства в сельской местности были применены метод Дельфи, который является неформализованным методом системного анализа качества и построение петли качества.

На основе проведенных исследований относительно оценки качества предоставления туристических услуг субъектами предпринимательства в Закарпатской, Волынской, Полтавский, Харьковских областях и Автономной Республике Крым построен радар их конкурентоспособности (по элементу «качество») (рис.2).

Еще одним методом оценки качества предоставления гостиничных услуг является построение петли качества. Система качества функционирует вместе с теми видами деятельности, которые влияют на качество услуги и взаимодействуют друг с другом. Ее действие распространяется на все этапы от начального до конечного удовлетворения требований и потребностей потребителя (в ИСА серии 9000 — «петля качества»)¹⁰.

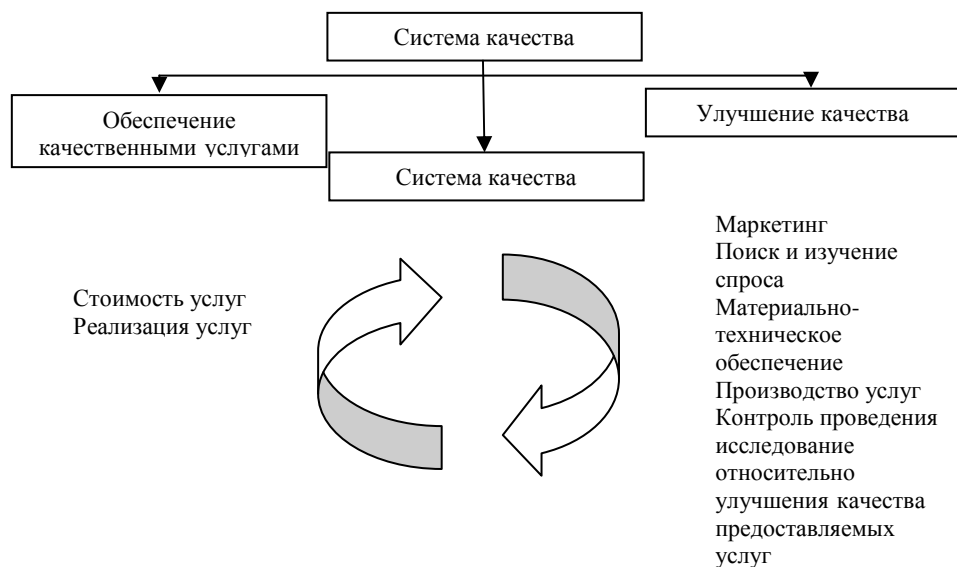
¹⁰ Т. І. Ткаченко, Управління якістю готельних послуг : монографія / Т. І. Ткаченко, С. В. Мельниченко, М. В. Новак. — К. : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2006. — 234 с.

Рис.2. Радар конкурентоспособности туристических услуг субъектов предпринимательства в сельской местности Украины (элемент «качество»)

Основные этапы «петли качества» для субъектов туристического предпринимательства в сельской местности изображено на рис.3.

Рис.3. «Петля качества» для субъектов туристического предпринимательства в сельской местности

Требования к этим этапам приведены в табл. 2.

Также, контроль и оценка качества туристических услуг должны осуществляться постоянно со стороны, как туристов, так и персонала субъектов туристического предпринимательства. При этом нужно применять разные методы исследования качества обслуживания. Анализ соответствия качества услуг требованиям потребителей нуждается в наличии определенных механизмов получения обратной связи. Источниками получения информации служат: результаты социологических исследований; средства массовой информации; Интернет; соответствующие подразделения местных органов власти; союзы и объединения. В процессе разработки туристического продукта субъект туристического предпринимательства должен учитывать пожелание потребителей, принимая во внимание полученную информацию. Для этого туристические предприятия используют специализированные программные продукты, которые позволяют учитывать как можно больше пожеланий клиента. В последнее время клиенты получили возможность самостоятельно подбирать субъекты туристического предпринимательства с определенным набором туристических услуг с помощью информационно-поисковых систем, которые содействует решению многих вопросов в сфере качества, в частности отстраняя из процесса этап непосредственного общения клиента с менеджерами, экономя время обеих сторон.

При выявлении ненадлежащего качества туристических услуг осуществляется корректирующее влияние. Возможность обмениваться информацией с помощью глобальной сети в режиме реального времени обеспечивает быстрое устранение выявленных несоответствий при предоставлении туристических услуг всеми задействованными в этом процессе субъектами.

Оценивая обслуживание, необходимо учитывать соответствие не только требованиям относительно качества туристических услуг, а и принципам управления качеством. Современные отечественные научные работники предлагают разные принципы, а именно: управление качеством должно осуществляться на всех уровнях и опираться на систему качества, поскольку оно является составляющей общего механизма управления субъектом туристического предпринимательства; должны базироваться на нормативных документах Украины и международных регламентах и стандартах; процессы должны распространяться на весь жизненный цикл продукции и услуг от проектирования до реализации; обеспечивать системный подход и комплексность, научный подход к решению проблем управления качеством; формирование четких показателей оценки уровня качества услуг; учет приоритета человеческого фактора; управление качеством базируется на требованиях Национальной системы стандартизации и нуждается в постоянном совершенствовании¹¹.

Таблица 2 Основные этапы «Петли качества»

№ п/п	Этапы «петли качества»	Сущность требований к качеству услуг
1	2	3
1	Маркетинг	<p>Функция маркетинга должны играть руководящую роль в определении требований к качеству предоставляемых услуг:</p> <ul style="list-style-type: none"> - определять потребность в услугах; - давать точное определение рыночного спроса в услугах; - давать четкое определение требований потребителей на основе постоянного анализа договоров, контрактов или потребностей рынка; - четко информировать в пределах субъекта предпринимательства обо всех требованиях, которые выдвигают потребители туристических услуг
2	Материально-техническое обеспечение	<ul style="list-style-type: none"> - четкое установление требований к качеству услуг; - определение процедур, методов и норм работы с потребителями услуг; - входной контроль; - процедурные положения по решению спорных вопросов относительно качества услуг; - регистрация данных о качестве услуг и оценки потребителей
3	Предоставление услуг и контроль качества	<ul style="list-style-type: none"> - технологический процесс и состояние всех элементов производства услуг обеспечивают предоставление услуг согласно требованиям стандартов ИСА серии 9000; - все элементы производства услуг должны быть управляемы (координация и контроль); - результаты оценки качества услуг необходимо использовать при корректировке предоставления услуг; для стимулирования отдельных работников за качество предоставляемых ими услуг

¹¹ Т. Ткаченко, І. Управління якістю готельних послуг : монографія / Т. І. Ткаченко, С. В. Мельниченко, М. В. Новак. — К. : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2006. — 234 с.

Принципы управления качеством с учетом отраслевой специфики туристической деятельности в сельской местности нужно дополнить следующими:

- обеспечение качества туристических услуг на всех уровнях управления во всех задействованных в этом процессе субъектах туристической деятельности;
- налаживание таких взаимодействий, при которых каждый сотрудник способен решать проблемы качества туристических услуг на своем рабочем месте;
- управление качеством туристических услуг на основе собранной информации относительно изменений в нуждах клиентов, стратегии и тактики конкурентов, а также в своих ресурсах, технологических возможностях и мощностях;
- соответствие качества цене туристической услуги;
- обеспечение прибыльности за счет улучшения качества туристических услуг;
- применение и внедрение современных информационных технологий как ключевого фактора обеспечения качества туристических услуг.

4. ВЫВОДЫ

На сегодня одним из самых важных направлений в деятельности субъектов туристического предпринимательства в сельской местности является создание эффективной системы управления качеством, которая позволит осуществлять предоставления конкурентоспособных услуг. Управление качеством обслуживания нуждается в не только установлении процессов, необходимых для эффективного обслуживания потребителей, определении их последовательности и взаимосвязи, но и для обоснования критериев их оценки, ресурсного обеспечения реализации процессов, их мониторинга, систематического анализа процессов, выполнения запланированных мероприятий по обеспечению результативности процессов, их постоянного улучшения.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] АГАФОНОВА Л.Г. ТУРИЗМ, ГОТЕЛЬНИЙ та РЕСТОРАННИЙ БІЗНЕС/ Л.Г. АГАФОНОВА, О.Є. АГАФОНОВА. – К. : Знання України, 2002.
- [2] Алябышева Т. М. Теоретические и методические аспекты оценки конкурентных преимуществ региона / Т. М. Алябышева // Культура народов Причерноморья. - 2007. - № 102
- [3] Глівенко С.В. Економічне прогнозування [Текст] : навч. посібник / С. В. Глівенко, М. О. Соколов, О. М. Теліженко. - 3-є вид., доп. - Суми : Університетська книга, 2004..
- [4] Малевський Е. З. Стратегія формування та досягнення конкурентних переваг промисловим підприємством / Е. З. Малевський // Культура народов Причерноморья. - 2007. - №103.
- [5] Половинка Ю. С. Концепція управління якістю / Ю. С. Половинка, І. С. Грозний // Інтеграційні процеси і соціально-економічний розвиток : міжн. науково-практ. конфер., 25–26 квітня, 2007 р. : тези конф. - Сімферополь : Таврія, 2007.
- [6] Роглев Х.Й. Основи готельного менеджменту [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Роглев Х.Й. ; Київськ. ун-т туризму, екон. і права. - К. : Кондор, 2009.

- [7] Ткаченко Т. І. Управління якістю готельних послуг : монографія / Т. І. Ткаченко, С. В. Мельниченко, М. В. Новак. — К. : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2006.
- [8] Унтила Е. Н. Экологическая составляющая конкурентоспособности фирмы / Е. Н. Унтила // Культура народов Причерноморья. - 2001. - №21.
- [9] Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Маркетинг, 2002.
- [10] Mazurkiewicz L. Planowanie marketingowe w przedsiębiorstwie turystycznym. – Warszawa, 2002.

ESTIMATION OF THE COMPETITIVENESS OF TOURIST SERVICES BUSINESSES IN RURAL AREAS (THE ELEMENT OF "QUALITY")

The article deals with the study of the existing approaches to the essence of competitiveness of enterprise, concept of management of quality of tourist services in rural tourism, proposed author's position in creation system of management competitiveness of tourism businesses in rural areas on the element of "quality of service ". The authors have proved that the essence of quality management of tourist services in rural tourism is the formation of management decisions and implement these decisions, provided administrative actions regarding the business processes that affect the quality of services, namely, documented instructions on technology services and maintenance, regulation and process management of tourist services, the criteria of works presented in the form of standards, use of new information technologies in the production, sale and promotion of tourism services on the market.

To assess the quality of services by businesses in rural areas the Delphi method have been applied, which is a formalized method of system analysis of quality and build quality hinges. Also, the article presents the results of studies on the evaluation of the quality of tourist services business entities in different regions of Ukraine and built the radar of their competitiveness (based on studies on the evaluation of the quality of tourist services business entities in the Transcarpathian, Volyn, Poltava, Kharkiv region and the Autonomous Republic). Also, complemented by the principles of quality management based on industry-specific tourism activities in rural areas, among which should be allocated to ensure the quality of tourist services at all levels of governance in all involved in the process of tourist activities, the establishment of such interactions in which each employee is able to solve quality problems travel services in the workplace, quality management of tourist services on the basis of the information collected on changes in customer needs, strategies and tactics of the competitors, as well as their resources, technological capabilities and capacities.

Keywords: rural tourism, enterprise competitiveness , quality of tourism services , quality loop, quality management principles of tourist services.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.32

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2014 and on the website:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 22,17. Printer's sheet 17,00. Offset paper 70g B1.

Manuscript completed in July 2014, Printed in July 2014.

Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów

Order no. 71/14